

The logo consists of the letters 'J', 'O', and 'S' in a stylized, black, serif font. The 'O' is significantly larger than the 'J' and 'S', and the letters 'T' and 'S' are positioned inside the 'O'.

J(O
TS)

Journal
of
Old Turkic Studies

**Vol. 1/1 (winter)
2017**

E-ISSN 2564-6400

**Journal
of
Old Turkic Studies**

Vol. 1/1 (winter)
2017

E-ISSN 2564-6400

JOURNAL OF OLD TURKIC STUDIES is a refereed international journal which provides an interdisciplinary scholarly platform in the field of Medieval Turkic philology, history, culture and literature. The first and the most important criteria for the selection of papers for publication is originality and scholarly standing. The **JOTS** accept only manuscripts written in Turkish, German, English or French. Manuscripts written in other languages will not be accepted. The **JOTS** is published twice per year in January or February (winter) and July or August (summer). The Editorial Board may also decide for special issues. The **JOTS** is a completely free and open-access journal published online. Authors are responsible about article's content and its consequences.

This journal can be accessed electronically via *DergiPark* (www.dergipark.gov.tr/jots).

Manuscripts for online publication, editorial correspondence and books for review should be sent to these e-mail addresses: jotseditor@gmail.com or jotseditor@yahoo.com.

Editor

Dr. Erdem UÇAR

Editorial Board Members

Prof. Dr. Aloïs van TONGERLOO (Geel/Belgium) [Emeritus], Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan University, Ardahan/Turkey), Prof. Dr. Erhan AYDIN (Inönü University, Malatya/Turkey), Prof. Dr. Georges-Jean PINAULT (École Pratique des Hautes Études, Paris/France), Prof. Dr. György KARA (Indiana University, Indiana/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Marcel ERDAL (Freie Universität Berlin, Berlin/Germany), Prof. Dr. Nicholas SIMS-WILLIAMS (University of London, London/United Kingdom), Prof. Dr. Nikolay KRADIN (the Russian Academy of Sciences, Vladivostok/Russia), Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (İstanbul/Turkey) [Emeritus], Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (New Jersey/USA) [Emeritus], Prof. Dr. Toshio HAYASHI (Soka University, Tokyo/Japan), Prof. Dr. Uli SCHAMILOGLU (University of Madison-Wisconsin, Wisconsin/USA), Dr. Ablet SEMET (Berlin/Germany), Dr. Béla KEMPF (University of Szeged, Szeged/Hungary), Dr. Dai MATSUI (Osaka University, Osaka/Japan), Dr. Delio V. PROVERBIO (Vatican Apostolic Library, Vatican City State), Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale Onsekiz Mart University, Çanakkale/Turkey), Dr. Jens WILKENS (Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, Göttingen/Germany), Dr. Kahar BARAT (Florida/USA), Dr. Mutsumi SUGAHARA (Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo/Japan), Dr. Salih DEMİRBİLEK (Ondokuz Mayıs University, Samsun/Turkey), Dr. Stefan GEORG (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Bonn/Germany), Dr. Zekine ÖZERTURAL (Georg-August-Universität Göttingen, Göttingen/Germany).

Layout and typesetting: İbrahim KÖROĞLU (İzmir/Turkey)

Preparation of Manuscript

1. Manuscripts should be single-spaced and with 2.5 cm margins for all sides. The font of the manuscript should be Times New Roman and the size of the body text should be 12 points.
2. The first page should contain the full name (last names fully capitalized) and affiliation of author (university, city, country), and the contact e-mail address for the author(s).
3. The English abstract should provide clear information about the research and the results obtained. It should not exceed 150 words. The abstract does not need to be written in any other language than English. Please provide 5-7 keywords or phrases to enable retrieval and indexing.
4. Contributors who are not native Turkish, German, English or French speakers are strongly advised to ensure that a professional language editor has reviewed their manuscript.
5. Reviews should include author, title, publisher, ISBN number and number of pages. After providing a concise summary of the content, review should also include a critical analysis of a book in terms of its strengths and weaknesses.
6. Graphs and photographs should be numbered in sequence with numerals. Each figure should be identified with the figure number, its approximate location should be marked in the text.
7. Please refrain from using Microsoft Office Word's automated features.
8. Reference should be given in parenthesis surname of author(s), publication date and page numbers; for one author references (Clauson 1964: 354); for more than one author references (Bazin-Hamilton 1972: 28). The references with more than two authors should be noted as (Wilkins et al 2014: 4).
9. If the same author has more than one work on the same dates, than each of they should be added a, b, c letters.
10. Reference list should be set out in the alphabetical order at the end of the paper.
11. References should be shown as follows:

Books

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

Articles, et al.

BAZIN, L. & J. HAMILTON (1972). "Un manuscrit chinois et turc runiforme de Touen-Houang. *British Museum Or.* 8212 (78) et (79)", *Turcica*, 4: 25-42.

CLAUSON, Sir G. (1964). "Early Turkish Astronomical Terms", *Ural Altaische Jahrbücher*, 35: 350-368.

TEKİN, Ş. (1966a). "Buyan Evirmek (Sevâbın Tevcihi)", *Reşit Rahmeti Arat İçin, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara: 390-411.

TEKİN, Ş. (1966b). "Bemerkungen zur vorislamischen türkischen Literatur: über ein vor kurzem aufgefundenes vollständiges Exemplar des Maytrisimit", *Cultura Turcica*, 3: 176-189.

WILKENS, J. et al. (2014). "A Tocharian B Parallel to the Legend of Kalmāṣapāda and Sutasoma of the Old Uyghur *Daśakarmapathāvadānamāla*", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 67/1: 1-18.

C O N T E N T S

FRONT MATTER (1-6)

ARTICLES (7-213)

Mehmet Turgut BERBERCAN (7-19)

İslam Öncesi Türk Metinlerinde 'Kız' ve 'Kadın'

'Girl' and 'Woman' in the Pre-Islamic Turkic Texts

Ertan BESLİ (20-27)

Eski Türkçeden Günümüz Türkçesine Yapılan Zarffiil ve Sıfatfiil Kelime Gruplarının
Aktarmaları Üzerine (Türk Runik Harfli Metinlerdeki Örnekler)

*On the Translations of Converb and Participle Clauses from Old Turkic into Contemporary Turkish (the
Examples in Turkic Runic Texts)*

Salih DEMİRBİLEK (28-35)

Orhon Yazıtlarındaki Oplayu Tegmek Deyimi Üzerine

On the Idiom of oplayu tägmäk in the Orkhon Inscriptions

Hayrettin İhsan ERKOÇ (36-75)

Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)

Motifs in Türk Myths (6th-8th Centuries)

Osman KABADAYI (76-97)

Yetmiş Yıl Önce Yayınlanan “Rabgūzī Sentaksı” Adlı Eser Üzerine Düşünceler ve El-Rabgūzī'nin Kısasü'l-Enbiyâsı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi

Some Remarks about the Work Titled “Rabgūzī Sentaksı” that was Published Seventy Years Ago and a Trial Bibliography on Qisas al-Anbiyā' of al-Rabghūzī

Rıdvan ÖZTÜRK (98-112)

Sözdizimsel Bakımdan Dīvānu Lugāti't-Türk'teki Kökteş Fiiller

In Terms of Syntactic Cognate Verbs in Dīvān Luyāt at-Turk

Osman Fikri SERTKAYA (113-127)

Yenisey Yazıtlarından E-10'da $Yh\Upsilon\Upsilon\Upsilon K^2\dot{w}r^2t^2l^2$, E-52'de ise $\Upsilon Yh\Upsilon\Upsilon\Upsilon K^2\dot{w}r^2t^2l^2A$ Şeklinde Geçen Kelimeyi ‘Kür(ü)t(ü)l’ mü Yoksa ‘Körtle’ mi Okumalıyız?

Should we read as kür(ü)t(ü)l or körtlä in Yenisey Inscription $Yh\Upsilon\Upsilon\Upsilon K^2\dot{w}r^2t^2l^2$ (E-10) and $\Upsilon Yh\Upsilon\Upsilon\Upsilon K^2\dot{w}r^2t^2l^2A$ (E-52)?

Erdem UÇAR (128-144)

Kutadgu Bilig Dizinindeki Bir Kelime Hakkında I: ilmek ‘inmek’ Üzerine

About a Word in the Index of Qutadgu Bilig I: On the ilmäk ‘to descend’

Hüseyin YILDIZ (145-213)

Eski Uygurcada Göz Fiilleri

The Eye Verbs in Old Uighur

REVIEWS (214-238)

Erhan AKTAŞ (214-218)

Tilla Deniz Baykuzu. An Lu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti, Kömen Yayınları, Konya 2013, ss. 217, ISBN: 978-605-5184-15-5

Zeynep BAYAR (219-223)

Murat Elmalı. Daśakarmapathāvadānamālā, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, ss. 612, ISBN: 978-975-16-3217-3

Deniz KARADENİZ (224-228)

Mağfired Kemal Yunusoğlu. Budist Türk Çevresi Eserlerde Metaforlar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, ss. 284, ISBN: 978-975-16-3204-3

Münevver Ebru ZEREN (229-238)

Zsuzsanna Gulácsi. Mani's Pictures: The Didactic Images of the Manichaeans from Sasanian Mesopotamia to Uygur Central Asia and Tang-Ming China, Brill, Leiden-Boston 2015, ss. 535, ISBN: 978-900-42-0912-1

İslam Öncesi Türk Metinlerinde ‘Kız’ ve ‘Kadın’*

‘Girl’ and ‘Woman’ in the Pre-Islamic Turkic Texts

Mehmet Turgut BERBERCAN

Cankiri Karatekin University (Çankırı/Turkey)
mtberbercan@karatekin.edu.tr

From seventh and eighth centuries to eleventh century, in the historical period of Pre-Islamic Turkish language and literature, the words for the concepts ‘girl’ and ‘woman’ used in the texts belonging to Old Turkic, the language of the ancient texts of Turkish language are analysed in this work in terms of lexicological and etymological point of view. Glossary entries corresponding the meaning of the concepts ‘girl’ and ‘woman’ are defined and based on lexical sources via demonstrating the usage of them in the texts. Consequently, the area of the concepts of ‘girl’ and ‘woman’ in Old Turks are researched through analysed glossary relevant to culture. Also the cultural background loaded by the semantic structure of the words meaning ‘girl’ and ‘woman’ is emphasised in the ancient literal works of Turkish language such as Turkic inscriptions, first folk poetry examples, documents, records etc.

* “Halk Kültüründe Kadın” başlıklı Uluslararası Sempozyumda (13-15 Mart 2015, Şanlıurfa) sunulan bildirinin makale hâlindeki neşridir.

Key Words: Pre-Islamic Turkic, historical texts, girl, woman, the area of concept.

Giriş

İslamiyet öncesi eski Türk metinleri üzerinde yapılan söz varlığı incelemeleri ve filolojik analizler vasıtasıyla Eski Türk yaşantısına dair pek çok veri elde etmek mümkündür. Bu veriler, sosyal bir olgu olarak Türk toplumunda kadın-erkek eşitliğinin bulunduğunu, kadının sosyal hayat içinde (çok sağlam bir müessese olarak kurulmuş ve bilinen en eski tarihten günümüze Türk varlığını Türk adıyla kaybolmadan ayakta tutmuş Türk aile yapısına aykırı olmamak suretiyle), erkeklerle birlikte bir cemiyet içinde yer alabildiğini ve erkeklere mahsus görülen işleri de yeri geldiğinde yapabilecek özelliklere sahip bir insan olarak algılandığı açık bir şekilde göstermektedir (bk. Sevinç 1987; Gündüz 2012). Kadının erkekten fiziksel güç ve doğuştan gelen kadınlık tabiatına ait biyolojik ve fizyolojik özellikler dışında hiçbir farkının olmadığı ve erkeğin hemen yanında aynı dereceye sahip bir statüde olduğu görülmektedir.

Eski Türk hayatından kesitlerin sunulduğu çok önemli birer abidevî metin olan Orhun yazıtlarında, Türk kralının yani *kagan*'ın ismi zikredilir zikredilmez Türk kraliçesinin yani *katun*'un (*hatun*) isminin zikredilmesi (*kaŋım ilteriş kaganıg ögüm il bilge katunug tenri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç (...)* [KT, D11] 'babam İlteriş Kağan'ı, annem İl Bilge Hatun'u Tanrı gökyüzünün en üst noktasında tutup yüceltmış muhakkak ki'), devlet idaresinde kadın-erkek eşitliğiyle bilinen klasik ve modern Batı'da görülen bazı monarşilerdeki kraliçenin statüsünden hiç de farklı değildir; hatta daha yetkin bir yapıya maliktir. *Katun*'un *kagan* ile aynı statüde ve yeri geldiğinde bir *kagan* gibi idarede söz sahibi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Babasından sonra kağanlığın idaresine geçecek Türk prenslerini yani *tigin*'leri dünyaya getiren ve sürekli savaşan kağanın yokluğunda *kut* 'devlet' sahibi olacak oğulların yetişmesiyle ilgilenen tek kişi olması sebebiyle bu değer verilmiş olması tabii görünmektedir. Eski Türk tarihinden bilinen örnekler bu

kanaati ispatlayacak niteliktedir. Öyle ki, birer örnek olarak, Kutlug Kagan'ın (İlteriş Kağan) ölümünden sonra oğullarının (Köl Tigin ve Bilge Kagan'ın) velisi ve devletin başı anneleri (ög 'ana') İl Bilge Hatun olmuştur (bk. Yakut 2002: 416; Mandaloğlu 2013: 149). Köl Tigin yazıtında geçen şu ifade dikkat çekicidir: *umay teg ögüm katun kutıña* 'Umay gibi (ilahe gibi, Umay tanrıçası gibi olan) annem hatunun devleti sayesinde'. Bu ifadeyle Bilge Kağan, babası ölünce annesinin devlete ve kendilerine sahip çıktığını anlatmaktadır. Yani *katun*, *kagan*'ın vazifesini devralmıştır. Eski Uygurlar VII. yüzyılda Ötüken Uygur Kağanlığı'nı kurmadan önce, Uygurların lideri savaşlarla meşgul olduğu için Ulug Katun, kağanın yargıçlık vazifesini üstlenerek adalete ve töreye (*törü* 'töre, sözlü kanun, yasa') aykırı davrananları cezalandırmıştır. Bu noktada kadının Eski Türk dünyasında adaleti sağlamakla görevli ve hükmeden bir pozisyonda bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. Turan 1969: 126). Böğü Kağan'ın Çin seferine *katun*'u ile beraber gitmesi, *katun*'un da orduya komuta edebildiğini, kadının da bir komutan ve asker olabileceğini göstermektedir. Kadının eski Türk toplumundaki yüksek dereceli yerini ve değerini göstermesi bakımından İslamiyet öncesindeki Eski Türk tarihine ait daha pek çok örnek verilmesi mümkündür (bk. Mandaloğlu 2013: 147-150).

Türkçede *kadın* sözcüğünün kökeninin Etü.'de kullanılmış *katun* şeklinden geldiği, iç seste tonlulaşma ve son hecede ünlü daralması neticesinde oluştuğu bilinmektedir: *kadın* < *katun*. En eski metinlerde, özellikle 'hükümdar eşi' anlamında kullanılmış bu kültür sözcüğü; geçirdiği ses değişiminin yanında, anlamca genelleşerek bugüne ulaşmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde kullanılan *hatun* sözcüğünün ise vaktiyle Türkçeden Farsçaya /q/ > /x/ ve /a/ > /ā/ ses değişimlerini takip ederek (*hâtun* < *katun*) geçtiği ve ilerleyen yüzyıllarda bu şekliyle Farsçadan Batı Türkçesinin söz varlığına katıldığı düşünülmektedir.

Literatüre bakıldığında, kadın ile ilgili sözcükler üzerine birçok 'genel' ve 'özel' çalışma yapıldığı görülmektedir. Türk dilindeki kadınla ilgili sıralanan genel sözcükler için bk. Karahan, 2006; Orhun yazıtlarında 'kadın' için bk. Yazıcı 2013; *Divanü Lugatı't-Türk*'te 'kadın' için bk. Özdarıcı 2011; vd. Ayrıca Eski Türk sanatındaki 'kadın' motifi ve yüklendiği anlam için 'Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri' başlıklı çalışma ilgi çekicidir (bk. Alyılmaz 2014).

Eski Türkçede ‘Kız’ ve ‘Kadın’ için Kullanılan Çeşitli İsimler

Birçok dilde ‘kadın’ için ayrı, ‘erkek’ için ayrı isimlerin kullanıldığı ve insanı karşılamak için genellikle ‘erkek’ anlamına gelen sözcüğün kullanıldığı görülür. Örneğin, İng. *men* ‘I. insanlar; II. erkekler; *women* ‘kadınlar’; Alm. *mensch* ‘insan; adam, erkek’; Ar. ve Far. *ādem* ‘I. insan, II. adam [erkek]. Çeşitli dillerdeki bu duruma aykırı olarak, Etü.’de *kişi* sözcüğünün genel olarak insanı karşılayan ve erkek ile kadını ayırmaksızın her ikisini de karşılayan genel bir terim olduğu (*kişi oğlu* ‘insanoğlu’), erkek ve kadının eşit seviyede değerlendirildiğini bildirmesi bakımından (Useev 2012: 57) önemli bir kavram karşılığı olarak kullanıldığı vurgulanmalıdır.

Bu çalışmada yapılan diğer çalışmalardan farklı olarak, İslam öncesi metinler bir bütün olarak (Eski Türkçe döneminin Göktürk ve Eski Uygur alanlarına ait metinler) temel alınmış ve sosyo-kültürel bir bakış açısı ve sınıflandırma üzerinden Türklerin İslam’dan önceki hayatlarındaki ‘kız’ ve ‘kadın’ algısına filolojik bir perspektif ile yaklaşmıştır. Genelden özele gidildiğinde, yani erkek ve kadını fark gözetmeden karşılayan isim olan *kişi*’den ‘kız’ ve ‘kadın’ için kullanılan diğer isimlere bakıldığında, Eski Türklerde kız ve kadının ailedeki ve/ya sosyal hayat içindeki seviyesini, değerini ve yüklendiği anlamı bildirmek üzere ‘eş olarak’, ‘aile bireyi olarak’ ve ‘toplumdaki genel algılanışına göre (genel anlamda kız ve kadın, ‘evlenme’ kavram alanındaki kız ve kadın, ‘esir, cariye ve hizmetçi’ kavram alanındaki kız ve kadın ve ‘sevgili’ kavram alanındaki kız ve kadın olmak üzere)’ çeşitli isimler aldığı görülür. Aşağıda bu isimler sınıflandırılarak ve dâhil oldukları kavram alanlarına bağlı olarak tematik, etimolojik ve leksikal değerlendirmeler yapılmıştır:

1. Eş olarak Kız ve Kadın

Eski Türklerde ‘eş olarak’, evlenen ve çocuk doğuran, bu yönüyle ulus içinde resmî bir statüsü bulunan kadın için *ebçi*, *katın*, *kisi* ve *yotuz* sözcükleri kullanılmıştır:

Ebçi ~ Ewçi

Ebçi ~ ewçi [< eb ‘ev’ + çi] ‘kadının eş olarak vazifesinin ev işleriyle ilgilenmek ve çocuklarla ilgilenmek olduğunu bildirmek üzere ‘evci’; eş; evde çocuk bakan ve büyüten, ev işleriyle uğraşan zevce, ev hanımı’ (Heil. *urı oğlanlıg ewçi süti* ‘erkek evlat doğurmuş eşin sütü’ (416).

Katın ~ Katun

Katın ~ katun [? < kat- ‘katmak’ + -(X)n] ‘kadın, eş’. Eski Türklerde özel anlamda bir unvan olmak üzere ‘hükümdar eşi, kraliçe’ anlamındadır. Krş. BK: *ögüm il bilge katunug* ‘annem İl Bilge hatunu (D 10); DLT: *kātun* ‘hatun; Afrâsiyab soyundan gelen bütün kadınların unvanı’ (81/71, 189/161, 206/177, 550/451). Sözcüğün Türkçe kökenli olduğunu düşünen araştırmacıların kanaati, ‘katmak, eklemek, koymak, vb.’ anlamlara gelen *kat-* fiilinden (Levitskaya vd. 1997: 336-337; Useev 2012: 63-64) türetilmiş *katın* (< *kat-ı-n*) sözcüğü, ‘(aileye) katılmış, eklenmiş, dâhil edilmiş’ demektir, krş. *kelin* < *kel-i-n* ‘gelin’. Bu kanaati desteklemek suretiyle, *kat-* fiil gövdesinden başka akrabalık bildiren sözcükler türetildiği delil gösterilmekte, örneğin Kumandı, Tuba dillerinde *katış-* fiilinin ‘evlenmek, katılmak birleşmek, irtibat kurmak’ anlamlarına geldiği (Levitskaya vd. 1997: 336-337) ve Kırgızcada *katış* sözcüğünün aralarında sıkı bağ, yakın ilişki olan kişileri belirttiği bildirilmektedir (Useev 2012: 64). Sözcüğün bilinen eski şeklinin /k-/’lı oluşu, Türkçe üzerinden k > x değişmesi yoluyla Farsçaya *xatun* şeklinde geçtiğini, daha sonra sözcüğün Farsçadan Batı Türkçesine Farsçada görülen *xatun* formuyla birlikte geçtiğini düşündürmektedir. Her ne kadar sözcüğün *kat-* fiilinden türetildiği ileri sürülse de sözcüğün kökeninin Soğ. *xw’t’yn* ‘hatun’ şekli olduğuna (*xwt’y* ‘erkek hükümdar, kral’; *xwātūn* ~ *xwat’yn* ‘kraliçe, hükümdar eşi’) ayrıca dikkat çekilmiştir (Clauson 1972: 602, 603; Räsänen 1969: 157a). Sözcüğün ikinci ünlüsünün Etü.’de genellikle düz-dar olmayıp dar-yuvarlak olması (*kat-u-n*), Türkçedeki şeklin Soğdca köken ve forma yakınlığını göstermektedir. Ayrıca krş. Mo. *xatun* ‘kadın; kraliçe; prenses; eş’ (Lessing 1960: 946a).

Kisi

Kisi ‘eş, zevce’ (DLT: 166/143, 167/144); *kisi* şeklinin *kişi* ‘kişi’ formuyla karışarak Karahanlı Türkçesinden sonra kaybolduğu anlaşılmaktadır. Krş. IB: *oyma er oqlanın kisisin tutug tutupan oş iç oygali barmış* ‘(Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş’ (29). (EDPT: 749a)

Yotuz ~ Yutuz

Yotuz ~ yutuz ‘eş, zevce’. Sadece Göktürk ve Eski Uygur metinlerinde geçmektedir; krş. IB: *oglı yutuzı kop ögirer tir* ‘oğlu ve eşi hep sevinir, der’ (29). CLAU-SON, çeşitli metinlerde sözcüğün ilk hecesinin /o/ ya da /u/ ile okunduğunu ve metin içindeki söz gelişinden (context) sadece ‘eş, zevce’ anlamı çıkarılabildiğini, fakat ‘köle kız’ şeklinde yapılan çevirilerin de bulunduğunu kaydetmiştir (EDPT: 894b, 895a).

2. Aile Bireyi olarak Kız ve Kadın

Eski Türk aile hayatında *anne, abla, kardeş, teyze, hala, yenge* olarak bulunan kız ve kadınlar için *baltız, eçe, eke, ög, sinil, yenge* gibi sözcükler kullanılmıştır:

Baltız ~ Baltır

Baltız ~ baltır ‘küçük kız kardeş’. Sadece Eski Uygur metinlerinde görülen sözcük, *eke* ‘abla’ ile hendiadyoin içinde kullanılmıştır. Krş. AY: *ögli kañlı ulatı kisi ogul beg yutuz içi ini yme ka kadaş eke baltı(z) birkerü (...)* ‘anne ile baba ve zevcesi, evladı, bey (koca) ile eş, büyük küçük, ayrıca hısım akraba, abla (ve) küçük kız kardeş hepsi beraber (...)’ (554/13-17). Sözcüğün bugünkü anlamının Etü.’den Otü.’ye geçiş döneminde, Karahanlı Türkçesinden (XI. yüzyıldan) itibaren oluştuğu görülür. Krş. DLT: *baldız* ‘kadının (eşin) küçük kız kardeşi, eşin en küçük kız kardeşi’ (230/200, 447/351). Çağdaş Türk lehçelerinden Kazakça, Kırgızca, Azerice, Türkmence ve Türkiye Türkçesinde bulunan sözcüğün farklı olarak Kazakça-Rusça sözlükte (Mahmudov-Musabayev 1954: 68), Etü.’deki anlama paralel bir şekilde ‘küçük kız kardeş’ anlamı da verilmiştir (EDPT: 334b).

Eçe

Eçe 'kişinin ablası veya annesinin yaşça küçük kız kardeşi' (krş. *küküy* 'teyze' [(DLT: 547/447)]; 'büyük kız kardeş' (DLT: 56/42); krş. *teyze* [$<$ *tay* (*tagay* 'dayı') + *eçe* 'dayı ablası']; ayr. krş. Mo. *egeçi* 'abla' (Lessing 1960: 297a); Çağataycada *eçe* 'yaşça büyük kadın' anlamında daha genel bir hüviyet kazanmıştır (Senglah: 32v/4; bk. EDPT: 20a).

Eke

Eke 'genel anlamda 'abla'; 'kişinin ablası veya babasının küçük kız kardeşi'; 'abla' anlamı sebebiyle *eçe*'nin sinonimidir (bk. *eçe*). Otü. metinlerinde görülmeye başlayan aynı anlamdaki Mo. *egeçi* şekli (Lessing 1960: 297a) özellikle Çağatay sahasında yaygınlık kazanmıştır (Senglah: 108v/9; EDPT: 100b). Krş. KT: *ögüm katun ulayu öglerim ekelerim kelingünüm kunçuylarım bunça yime tirigi küy boltaçı erti* 'annem hatun ve de annelerim (babamın diğer eşleri), ablalarım, gelinlerim, prenseslerim bunca hayatta kalanları da cariyeye olacaktı' (K 9).

Ög

Ög 'ana, anne'; krş. aslî şeklin korunduğu eskicil (arkaik) bir sözcük olarak bugün Türkiye Türkçesinde iç seste tonsuzlaşmaya bağlı olarak /-k-/ ile kullanım kazanan *öksüz* ($<$ Etü. *ög* + *süz* 'annesiz' sözcüğünde görülmektedir); KT: *ögüm katun ulayu öglerim ekelerim kelingünüm kunçuylarım bunça yime tirigi küy boltaçı erti* 'annem hatun ve de annelerim (babamın diğer eşleri), ablalarım, gelinlerim, prenseslerim bunca hayatta kalanları da cariyeye olacaktı' (K 9).

Siñil

Siñil 'küçük kız kardeş'; krş. KT: *bars beg erti kagan at bunta biz birtimiz siñilim kunçuyug birtimiz* 'Bars Bey vardı. (O'na) 'kağan' unvanını burada (ülkemizde) biz verdik (ve ayrıca) küçük kız kardeşim(i) prenses (olarak) verdik' (D 20). Günümüzde *siñil* şeklinde Güneydoğu Türk lehçelerinde ve aynı anlamdaki ses bakı-

mından küçük değişmelere uğramış türevleriyle çağdaş Kıpçak Türkçesinde sözcüğe rastlanmaktadır: Kırgızca *sişdi*; Kazak, Karakalpak ve Nogay lehçelerinde *sişli* (EDPT: 839a-b).

Yenge

Yenge ‘kişinin büyük erkek kardeşlerinin ve/ya babasının küçük kardeşlerinin eşi’ (EDPT: 950a); krş. Uig. öz *yeng(g)esi rakakayinika inçe tip tidi siz ulug içimniņ amrak kunçuy siz* ‘kendi yengesi Rakakayini’ye şöyle söyledi: Siz büyük ağabeyimin sevgili hanımısınız (prensesisiniz)’ (III/83-11).

3. Toplumdaki Algılanışına göre Kız ve Kadın

a. Genel Anlamda Kız ve Kadın

Kız

Kız ‘kız (genel anlamda)’; *kız oğul* (*kız oğul* ‘kız evlat’), ‘kişinin kız evladı’. Kaşgarî *kız* için şu tanımları vermiştir: I. pahalı (164/142), II. kız [Ar. *bint*] (125/110, vdy.), III. cariye (5/3, vdy.), IV. gelin, bakire gelin [Ar. ‘arūs, ‘arūs bikren, ‘azrā] (148/129, vdy.); Kaşgarî’nin *kız* sözcüğünün bir anlamının da ‘değerli’ olduğunu bildirmesi, Eski Türk toplumunda *kız*’ın birçok yönden kıymet arz eden ve bu sebeple korunan bir sifata işaret ettiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.’ Krş. AY: *ol uğurta ratnaprabı atlığ kız ertim* ‘O zamanda (doğduğumda) Ratnaprabı adlı (bir) kız idim’ (186/12).

Tişi

Tişi ‘(hayvan, insan yahut insanüstü varlıklar için genel anlamda) dişi (female), kız ve kadın için cinsiyet belirtmek üzere kullanılan genel sıfat’. Otü. döneminden itibaren görülen dişi cinsiyet belirten *uragut* ‘dişi; kadın’ (DLT: 81/71, vdy.). Krş. AY: *uzun tonluğ tişi tınlığlar* ‘uzun elbiseli dişi canlılar (rahibeler)’ (190/19).

b. ‘Evlenme’ Kavram Alanındaki Kız ve Kadın

Eşi(i) ~ Eşi(i)lik

Eş(i) ~ eş(i)lik ‘erkeğin evlendiği kişi, eşi’ ve (< eş+i+lik ‘eş olmaya layık, eş olacak kız’ [Tekin, 2008: 84]); krş. KT: *beglik urı oğlın kul boltı eşilik kız oğlın küñ boltı* ‘bey olacak erkek evladın köle, hanım olacak kız evladın cariye oldu’ (D 7). Sadece Eski Uygurcada görülen eş(i) ~[i]iş(i) ‘eş, hanım’ şekli *beg* ile birlikte hendiadyoin içinde (TT: *begke işike* ‘beye ve hanıma’ [I: 109]) cinsiyet bildiren *beg* ‘bey’ (ayrıca *eren* ‘adam, erkek, bey’) sözcüğünün dişi cinsiyet belirten mukabilidir. Krş. AY: *kayu tınlıglar erenler azu iışiler* ‘hangi canlılar, beyler ya da hanımlar’ (534/12-13); *iş* ‘eş, arkadaş’ (DLT: 35/22, 579/476, 35/22).

Kelin

Kelin [< *kel-* ‘gelmek’ + -(X)n] ‘gelin, (aileye evlilik yoluyla gelen) kız; genç kız’. Krş. KT: *ögüm katun ulayu öglerim ekelerim kelingünüm kunçuyarım bunça yime tirigi küñ boltaçı erti* ‘annem hatun ve de annelerim (babamın diğer eşleri), ablalarım, gelinlerim, prenseslerim (ailemin) bunca hayatta kalanları da cariye olacaktı’ (K 9). Azeri ve Türkmen lehçelerinde *gelin* ‘gelin’, *gelin gız* ‘genç kız’; *kelin* ~ *kélin* (Kazak, Kırgız, Özbek ve Uygur lehçeleri).

Kunçuy

Kunçuy (< Çin. *kung çu*) ‘prensess’. Çinceden alınmış bu sözcük Etü.’de özellikle kağana Çin İmparatoru tarafından evlenmek üzere gönderilen gelin kızları belirtmiştir. Sözcüğün zamanla hanedandaki kağan zevcelerini ve kız kardeşlerini belirtmek suretiyle asalet bildiren bir unvan halinde genelleştiği görülür. Krş. Uig. *öz yengesi rakakayiniqa inçe tip tidi siz ulug içimniñ amrak kunçuy siz* ‘kendi yengesi Rakakayini’ye şöyle söyledi: Siz büyük ağabeyimin sevgili hanımısınız (prensesisiniz)’ (III/83-11). Kaşgarî, sözcüğü ‘kadınların soylusu, hatundan bir derece aşağı olanı’ (DLT: 550/451) şeklinde tanımlamıştır.

Tul

Tul ‘dul; (savaş, zaruret vb. durumlarda) kocası ölmüş kadın’; krş. TT: *tul kisi alguçı bolur* ‘dul kadını zevce (olarak) almış olur’ (VII: 37).

c. ‘Esir, Cariye ve Hizmetçi’ Kavram Alanındaki Kız ve Kadın

Eski Türk metinlerinde ‘savaşta, seferde esir düşen veya cariyeye, hizmetçi vb. olarak toplum içinde yer alan kadınlar’ için sıklıkla *küñ* ve *koğuz* sözcükleriyle karşılaşılmaktadır:

Koğuz

Koğuz ‘evlenmemiş yalnız kadın veya kocasından ayrılmış ya da kocası ölmüş kadın (Batı literatüründe *femme sole* ‘yalnız kadın)’. Eski Türk metinlerinde ‘kocasını ölmüş bir düşmanın karısı, tutsak edilmiş kadın’ anlamıyla kullanıldığı açıktır: Şine-Uşu: (...) *yilkısın barımın kızın koğuzın kelürtim* ‘(düşmanın sahip olduğu) hayvanlarını, servetini, (ardında kalan) kız(larını) kadın(larını) getirdim’ (D 3); *koğuz* şeklinin ayr. Tonyukuk yazıtında geçtiği görülmektedir, öyle ki sözcüğün /-t-/’li bir formda, ‘kızıl yak öküzü ya da kıymetli [kız] veya dişi (?) sığır; dağ keçisi, teke’ anlamlarından biriyle kullanıldığı ileri sürülmektedir. Krş. EDPT: 608a; bk. Sertkaya 1980; Esin 1985; ayr. krş. Tekin 1994: 49; Aydın 2006: 3-4.

Küñ

Küñ ‘esir kız veya kadın; cariyeye’; krş. KT: *beglik urı oğlın kul boltı eşilik kız oğlın küñ boltı* ‘bey olacak erkek evladın köle, hanım olacak kız evladın cariyeye oldu’ (D 7). Ayrıca fiil olarak kullanımı da bulunmaktadır: *küñed-* [*< küñ+e-d-* ‘cariye olmak’ (KT: D 13)]. Eski Türk metinlerinde bir savaş ganimeti, ele geçirilen önemli bir değer olarak savaşta veya savaş haricinde düşmandan/yabancı unsurlardan kazanılan veya düşmanın/yabancı güçlerin eline geçen erkek esir ve köleleri belirtmek üzere *kul* ‘köle’, kız veya kadınlar için ise *küñ* ‘kadın esir; cariyeye; hizmetle görevli kadın’ sözcükleri kullanılmıştır. Cinsiyet belirtmeksizin tarihî Türk metinlerinde ‘esir, cariyeye, hizmetçi’ anlamıyla kullanılan *karabaş* ~ *karawaş* ‘köle, hizmetçi’ (DLT: 543/443) ve Otü. metinlerinde özellikle kötü ahlak özellikleri olan kadınları belirten *kañçık* (‘dişi köpek’ EDPT: 634b-635a), vs.; çeşitli hizmetlerde kullanılan kadınları belirtmek üzere kullanılan *kırnak* (DLT: 238/206), *kırgın(a)* (Berbercan 2013: 229) sözcükleri de ayrıca bulunmaktadır.

d. ‘Sevgili’ Kavram Alanındaki Kadın

Amrak

Eski Uygur metinleri arasında özel bir yeri bulunan ve İslam öncesi Türk edebiyatının Maniheizt muhitinde yetişmiş Aprın Çor Tigin'e ait olan Türk dilinin ilk beşerî aşk şiirinde 'sevgili' olan kadına *amrak* (< *amra*- 'sevmek' + -(X)k) denmektedir. Kelime, incelme, /x/ < /q/ değişimi ve ünsüz düşmesiyle *emre*, *emrah* şekillerinde kullanılmış ve Türk halk şiirinin birçok ustasına nâm olup kelime 'sevgili' anlamında kullanılmıştır. Ayrıca, iyelik ekli ve sevgi ifadesi kazandıran küçültme ekli *özkiyem* (< öz 'kendi' ⊕ +kiye ⊕ +m] 'canım', *kasınçığ* (< *kas-ı-n-çığ*) 'yavuklu, sevgili' sözcükleri de 'kadın' için kullanılmıştır; krş. ETŞ: *adinçığ amrak/amrak özküyem/kasınçığımın öyü kadgurur men/kadgurdukça kaşı körtlem/kavışığsayur men/öz amrakımın öyür men/öyü evirür men (...)/öz amrakımın öpügseyür men/barayın tiser baç amrakım/baru yime umaz men/bağırsakım/kireyin tiser kiçigkiyem/kirü yime umaz men/kin yıpar yıdlığım/yaruk tenriler yarlıkazın/yavaşıım birle/yakışıpın ardılmalım/küçlög priştiler küç birzün/közi karam birle/külüşüğün oluralım* 'Emsalsiz sevgili / Sevgili canım/Yavuklumu düşünüp hasret çekiyorum/Hasret çektikçe, kaşı güzelim/Kavuşmak istiyorum/Öz sevgilimi düşünüyorum/Düşünüp düşünüp durdukça/Sevgilimi öpmek istiyorum /Gideyim desem, güzel sevgilim/Gidemiyorum da/Merhametlim/Gireyim desem, küçücüğüm/Giremiyorum da/Anber, misk kokulum/Nurlu tanrılar buyursun/Yumuşak huy-lum ile/Birleşerek bir daha ayrılmayalım/Kudretli melekler kuvvet versin/Gözü karam ile/Güle güle oturalım' (18-21).

Kısaltmalar

Alm. = Almanca; Ar. : = Arapça; AY = Kaya 1994; ayr. = ayrıca; BK = Bilge Kağan Yazıtı; Çin. = Çince; D = Doğu; DLT = Ercilasun-Akkoyunlu 2014; EDPT = Clauson 1972; ETŞ Arat 2007; Etü. = Eski Türkçe; Far. = Farsça; IB = Tekin 2004; İng. = İngilizce; K = Kuzey; KT = Köl Tigin Yazıtı; Mo. = Moğolca; Otü. = Orta Türkçe; Soğ. = Soğdca; Şine-Usu = Aydın 2007; TT = Türkische Turfan Texte I-X (1929-1959); Uig. = Müller 1908, 1911, 1922; vd. = ve diğerleri; vdy. = ve diğer yerler; Heil. = Arat 1932.

Kaynakça

ALYILMAZ, S., ALYILMAZ, C. (2014). "Eski Türk Kadın Heykellerinin Düşündürdükleri", Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 3/4: 1-33.

ARAT, R. R. (1932). Zur Heilkunde der Uiguren II, Berlin (Aus: SPAW. Phil.-hist. Kl. 1932: 22, 401-448)

- ARAT, R. R. (2007). Eski Türk Şiiri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- AYDIN, E. (2006). “Osman Fikri Sertkaya ve Türk Runik Metinleri”, *Electronic Journal of Oriental Studies*, XI/10: 1-9.
- AYDIN, E. (2007). Şine Usu Yazıtı, Çorum: Karam Yayınları.
- BERBERCAN, M. T. (2013). Çağatayca Gülistan Tercümesi (Giriş-Gramer-Metin-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım), Ankara: Hâkim Yayınları.
- CLAUSON, Sir G. (1960). Sanglax: A Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mahdî Xân, Facsimile text with an introduction and indices, London: Luzac.
- CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.
- ERCİLASUN, A. B.; Z. AKKOYUNLU (2014). Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGİN, M. (2002). Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ESİN, E. (1985). “Kotuz: İkinci Kök-Türk Sülalesinin Tamgası”, *Erdem*, 1: 125-131.
- GÜNDÜZ, A. (2012). “Tarihî Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletlerinde Kadının Yeri ve Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5/5: 129-148.
- KARAHAN, Akartürk (2006). “Tarihî Türk Dilinin Söz Varlığına Katkılar: Kadınla İlgili Kelimeler Üzerine”, *Bilkent Üniversitesi I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara: 1-12.
- KAYA, C. (1994), Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LESSING, F. D. (1960). Mongolian-English Dictionary, Berkeley-Los Angeles: University of California Press.
- LEVİTSKAYA, L. S. et al (1997). Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov 5, Obşçetyurkskiye i Mejtyurkskiye Leksiçeskiye Osnovı Na Bukvı 'K', 'K', Moskova.
- MAHMUDOV, K., G. MUSABAYEV (1954). Kazaksko-Russkiy Slovar', Alma-Ata: Akad. Nauk Kazahskoy SSR.
- MANDALOĞLU, M. (2013). “İslamiyetten Önce Türklerde Aile Hukuku”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3: 133-159.

MÜLLER, F. W. K. (1908). Uigurica [I], 1. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück; 2. Die Reste des buddhistischen “Goldglanz-sūtra”, Ein vorläufiger Bericht, Berlin 1908 (Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 1908: 2).

MÜLLER, F. W. K. (1911). Uigurica II, Berlin 1911 (Abhandlungen der Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Cl. 1910: 3).

MÜLLER, F. W. K. (1911). Uigurica III, Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII), Berlin. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1920: 2)

ÖZDARICI, Ö. (2011). “Dîvânü Lûgati’t-Türk’te Kadın ve Kadına İlişkin Unsurlar”, Kırkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1/1: 127-156.

RÄSÄNEN, M. (1969). Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

SERTKAYA, O. F. (1980). “Göktürk Tarihinin Meseleleri: Tonyukuk Abidesi Üzerine Üç Not: I. Tonyukuk Abidesinin İlk Satır; II. ‘Çölgi (A)z (e)ri mi? – Çöl[I](ü)g iz (e)ri mi?; III. Tonyukuk Abidesindeki kız koduz Sıfat Tamlaması Üzerine”, Türkiyat Mecmuası, 19: 165-182.

SEVİNÇ, N. (1987). Eski Türklerde Kadın ve Aile, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

TEKİN, T. (1994). Tunyukuk Yazıtı, Ankara: Simurg Yayınları.

TEKİN, T. (2004). Irk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı), Ankara: Öncü Kitap.

TEKİN, T. (2008). Orhon Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. vd. (1995). Türkmence-Türkçe Sözlük, Ankara: Simurg Yayınları.

TURAN, O. (1969). Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi I, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

USEEV, N. (2012). “Köktürk Harfli Yenisey Yazıtlarındaki Kadını Bildiren Kelimelerin Anlamına Göre Eski Türklerde Kadın İmajı”, Dil Araştırmaları, 11: 57-66.

YAKUT, E. (2002). “Eski Türklerde Hukuk”, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1/3: 401-426.

YAZICI, Ş. S. (2013). “Orhun Yazıtlarında Kadınla İlgili Söz Varlığı”, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (17.05.2013-19.05.2013, Bosna Hersek), Bildiri Kitabı, C. II, Ed. M. TEKCAN, International Burch University, Sarajevo: 393-402.

Eski Türkçeden Günümüz Türkçesine Yapılan Zarffiil ve Sıfatfiil Kelime Gruplarının Aktarmaları Üzerine (Türk Runik Harfli Metinlerdeki Örnekler)

On the Translations of Converb and Participle Clauses from Old Turkic into Contemporary Turkish (the Examples in Turkic Runic Texts)

Ertan BESLİ

Sinop University (Sinop/Turkey)
E-mail: ertanbesli@hotmail.com.tr

Some translations of converb and participle clauses from Old Turkic into contemporary Turkish have been analysed according to the diachronic comparative and functional linguistic methods. So some suggestions have been proposed on linguistics and the theory of translation. Some methodological thoughts on the translations into Turkish have been proposed in a limited grammatical area. Especially the usage of the said language units having some literal values in written texts have been stressed in old and contemporary Turkish. Firstly in theory and practise, participial and converbal clauses must be identified. Then, these clauses and investigated sentences must be searched for their deep structure. So investigated sentences can be classified into semantic and structural qualifications. Old Turkic sentences with converbal and participial clauses must also be translated to

contemporary Turkish with the sentences including the same clauses. At the end of the translation process the spirit of language must be protected.

Key Words: Old Turkic, contemporary Turkish, translation, converb and participle clauses.

Giriş

Türk dilinde, yüzey yapıda sıfat ve zarf işlevli sıfatfiil ve zarffiil kelime gruplarından oluşan cümlelerin anlamsal niteliklerini tespit etmek için söz konusu cümle yapısından bir düzlem geriye gitmek gerekir. Bu da irdelenen cümlelerin derin yapısıdır. Aktarım yapılan şive/lehçelerdeki basit cümlelerin anlam ve yapısal çözümlemesini yapmak gerekir. Sonra da taşınım-dönüşüm işlemi sonucunda ortaya çıkan cümle, ayırma, özdeşlik ve nitelik yönleri bakımından yapılan analizler yardımı ile anlamsal niteliklerine ayrılabilir (Ozil-Erkman 1998: 133-134). Söz konusu sıfat ya da zarf işlevli kelime gruplarının bulunduğu cümle yapısına Eski Türkçe döneminden beri rastlanır. Örneğin,

yeti yüz kişig uduzugma uluğı şad erti (Tonyukuk, batı 4-5) “Yedi yüz kişiye kumanda edenlerin başı Şad unvanını taşıyordu” (Ölmez 2012: 170); “Yedi yüz kişiye kumanda edenlerin büyüğü şad idi” (Orkun 2011: 4-5).

Türk dilinde, bağlaçsız bağlamanın bağlaçlı bağlamaya oranla daha fazla geliştiği gözlemlenmektedir. Sıfat işlevli kelime grubunun fiil kökenli ögesi olan sıfatfiil, zaman anlamını ifade etmez. Söz konusu kelime grubunun yer aldığı cümlelerin yüklemi zaman anlamına sahiptir. Sıfat işlevli ya da zarf işlevli kelime grubu Türk dilinde cümlede önce gelir. Örneğin,

Eve geç gelen çocuk dersini yapmadı.

1. Çocuk eve geç geldi.
2. Çocuk dersini yapmadı.

Görüldüğü gibi bu cümlelerin derin yapısında aslında iki cümle vardır. Yukarıda *gelen* sıfatfiili ile kurulmuş bir kelime grubunun yer aldığı cümle bulunur. 1 ve 2’de yer alan cümleler ise bu cümle kurulmadan önceki dilbilgisel düzlemi

gösteren derin yapıya sahip basit cümlelerdir ve *çocuk* kelimesi her iki cümlede de özne görevindedir.¹ Taşınım-dönüşüm işlemi sonucunda, 1 ve 2 numaralı basit cümlelerde ortak öge olan *çocuk* kelimesinden bir tanesi düşerek derin yapıda boşluk meydana gelir. Sonra da niteleme işlevini yerine getiren *gelen* sıfatfiilinin yardımı ile her iki cümle birleştirilerek yüzey yapıda sıfat işlevli sıfatfiil grubunun oluştuğu cümle meydana gelir:

Eve geç gelen	<i>ÇOCUK</i>	dersini yapmadı
Sıfatfiil Grubu		Temel Cümle

Görüldüğü gibi derin yapı 1 numaralı basit cümle, yüzey yapıda cümle düzleminde kelime grubunu oluşturmuştur. Buradaki *çocuk* kelimesi derin yapıda 1 numaralı cümlenin öznesi iken, 2 numaralı basit cümlenin oluşturduğu cümlede de *eve geç gelen çocuk* özne öbeğinin bir unsurudur.

Sıfat işlevli yan cümlelerin içinde yer aldığı girişik cümleler için OZİL şu tabloyu sunmaktadır:²

Geçen yıl Ahmetlere gelen	<i>ÇOCUK</i>	bir müzede çalışıyor
Yan Cümle		Cümle

Yukarıda Türk dilinde verilen örnek incelendiğinde, *geçen yıl Ahmetlere gelen* sıfat işlevli sıfatfiil grubunun *çocuk* kelimesini nitelediği tespit edilir. Söz konusu *çocuk* şekli derin yapıda sıfatfiil grubunun da öznesidir. Ayrıca sıfatfiil grubu irdelenen cümlede başta yer alıp nitelediği kelimedenden hemen önce gelmiştir. Bu yüzden *geçen yıl Ahmetlere gelen* sıfatfiil grubu için 1, nitelenen öge *çocuk* için 2 ve irdelenen cümlenin tümü için de 3 numarasını verirsek, Türk dilinde şu sözdizim

¹ Derin yapı çağdaş dilbilimde birleşik cümle oluşmadan bir önceki düzey olan basit cümle aşamasına verilen addır. Yüzey yapı ise taşınım-dönüşüm işlemi sonucunda birleşik cümle oluştuktan sonra kullanım düzeyinde hazır hâle gelen cümleye denir. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Chomsky 1957, 1965, 1981, 1986, 1995.

² Çalışmamızın bu bölümünde günümüz Türkçesiyle verilen örnek cümleler, söz konusu çalışmada gösterilen model (Ozil-Erkman 1998) esas alınarak belirtilmiştir. Sıfat işlevli kelime grupları tarafından oluşturulmuş cümleler bazı araştırmacılar tarafından basit cümle olarak tanımlanırken, bazıları tarafından da birleşik cümle olarak tanımlanır. Araştırmamızda söz konusu cümleler sıfatfiil ya da zarf fiil kelime grupları ile oluşturulmuş cümleler olarak yer almıştır. Tartışmalı olan bu konu esas olarak çalışmamızda çözümlenmeye çalıştığımız problem değildir.

formülünün sıfatfiil kelime grubu ile kurulan cümlelerde ortaya çıktığı söylenebilir:

Sıfatfiil Kelime Grubu ile Oluşturulmuş Cümle = 1 → 2+3.

Günümüz Türkçesinde yer alan sıfatfiil grubunun bulunduğu cümleler için yukarıda verilen yapısal, sözdizimsel, anlamsal özellikler ve formül Eski Türkçe döneminden beri geçerlidir. Bu yüzden Eski Türkçe sıfat işlevli cümleleri de çağdaş Türk şive/lehçelerine aktarırken sıfatfiil gruplu cümle yapısı kullanılmalı, günümüzde aynı anlamın nasıl ifade edilebileceği ölçütüne göre hareket edilmelidir. Örneğin:

kaganım ben özüm bilge tuñukuk ötüntük ötünçümin eşidü bérti (Tonyukuk, Güney 8) “Hakanım benim, Bilge Tunyukuk’un bizzat bildirdiği bu durumu dikkate aldı” (Ölmez 2011: 171); “Hakanım ben Bilge Tonyukuk özüm arz ettiğim maruzatımı işitiverdi” (Orkun 2011: 104).

Orhun Yazıtlarında Sıfatfiil ve Zarffiil Kelime Gruplarıyla Oluşmuş Cümleler

Makalenin bu kısmında Orhun yazıtlarında geçen sıfatfiil ve zarffiil kelime gruplarıyla meydana getirilmiş cümlelerin yapı, sözdizimi ve çeviri yöntemi açısından irdelenmesi ve yorumlanması ele alınacaktır.

Örnek 1

türük kagan ötüken yış olursar élte buñ yok (Kül Tégin, güney 3) “Türk hakanı Ötüken dağlarında otursa ülkede sıkıntı olmaz” (Ercilasun 2016: 501).

Zarffiil grubunun yer aldığı cümle *olursar* zarffiili ile temel cümleye bağlanmıştır. Görüldüğü gibi bağlaçsız bağlama {-sAr} ekiyle gerçekleşmiştir. Türkiye Türkçesindeki cümlede de aynı cümle yapısı korunmuştur, fakat {-sAr} > {-sA} gelişimiyle günümüz Türkçesinde {-sA} şeklini almıştır. Söz konusu değişim irdelenen cümlenin derin yapısında ve yüzey yapısında sözdizimsel açıdan bir değişiklik oluşturmamıştır.

Örnek 2

bu yerde olurup tabgaç bodun birle tüzültüm (Kül Tégin, güney 4-5) “Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım” (Ergin 2005: 5).

Hemen yukarıda yer alan zarffiil grubu irdelenen cümleye *olurup* zarffiili ile bağlanmıştır. Türkiye Türkçesindeki cümlede de aynı cümle yapısı korunmuştur. Eski Türkçede zarffiil ile bağlanıp oluşturulan cümle yapısının Türkiye Türkçesine yapılan aktarımında da aynen korunduğu görülmektedir.

Örnek 3

anta kalmışı yér sayu op toru ölü yoriyur értig (Kül Tégin, güney 9) “Oralarda sağ kalmış olanları her yönde bitkin ve mecalsiz yürüyor idiniz” (Tekin 1988: 23).

Araştırılan cümle *anta almışı* sıfatfiil grubu ve *yér sayu op toru ölü* zarffiil gruplarını bünyesinde bulundurur. Adı geçen kelime gruplarında yer alan {-mıŖı} ve {-U} ekleri vasıtasıyla bağlaçsız bağlama gerçekleşmiştir. Türkiye Türkçesindeki cümlede de aynı cümle yapısı korunmuştur.

Örnek 4

üze kök teñri asra yağız yér kılıntukda ekin ara kiŖi oğlı kılınmıŖ (Kül Tégin, doğu 1) “Üstte mavi gök altta yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmıŖ” (Tekin 1988: 25).

Buradaki cümlede *üze kök teñri asra yağız yer kılıntukda* zarffiil kelime grubu yer alır. Burada *kılıntukda* zarffiili söz konusu kelime grubu cümleye bağlanmıştır. Eski Türkçede zarffiili ile bağlanıp oluşturulan cümle yapısının Türkiye Türkçesine yapılan aktarımında da aynen korunduğu görülmektedir.

Örnek 5

olurupan türük bodunıñ élin törüsin tuta bérmiŖ éti bérmiŖ (Kül Tégin, doğu 1) “Tahta oturarak, Türk halkının devletini, yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler” (Tekin 1988: 25).

Bu cümlede, *olurupan* zarffiil grubu ve *türük bodunıñ élin törüsin tuta bérmiŖ* sıfatfiil grubu araştırılan cümleyi oluşturmuştur. Burada *olurupan* zarffiili ve *bérmiŖ* sıfatfiiliyle hemen yukarıda belirtilen kelime grupları cümleye bağlanmıştır. Eski Türkçede zarffiil ve sıfatfiil kelime gruplarıyla bağlanıp oluşturulan cümle yapısının Türkiye Türkçesine yapılan aktarımında da aynen korunduğu görülmektedir.

Örnek 6

oza yana keligme süsin ağıttım (Bilge Kagan, doğu 31) “İlerleyip yayararak gelen ordusunu püskürttüm” (Ergin 2005: 47).

Örnekteki *oza yaña keligme* sıfatfiil grubudur. Eski Türkçede zarffiil grubuyla bağlanıp oluşturulan cümle yapısının Türkiye Türkçesine yapılan aktarımda da aynen korunduğu görülmektedir.

Örnek 7

ulug oglum agrıp yok bolça kıug senjünüg balbal tike bértim (Bilge Kagan, güney 9) “Büyük oğlum hastalanıp yok olunca Ku’yu, generali balbal olarak diki verdim” (Ergin 2005: 55).

Araştırılan cümlede *ulug oglum agrıp yok bolça* sıfatfiil grubu ve *ulug oglum agrıp* zarffiil grubu vardır. Ayrıca *bolça* sıfatfiili ve *agrıp* zarffiili ile hemen yukarıdaki söz konusu kelime grupları cümlelerin diğer öğelerine bağlanmıştır. Türkiye Türkçesindeki cümlede de aynı cümle yapısı korunmuştur. Eski Türkçedeki cümle yapısının Türkiye Türkçesine yapılan aktarımda da aynen korunduğu görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, Orhun yazıtlarında (Kül Tegin, Bilge Kagan ve Toñukuk) geçen zarffiil ve sıfatfiil kelime gruplarından oluşmuş bazı cümleler irdelenmiştir. İrdelenen cümlelerin Türkiye Türkçesindeki aktarımları verilmiştir. Söz konusu aktarımların Eski Türkçedeki cümle yapılarıyla uyup uymadıklarına bakılmıştır. Ayrıca Eski Türkçede sıfatfiil ve zarffiil kelime gruplarının derin yapıları da dikkate alınmıştır. Orhun Türkçesinde bilindiği üzere {-X)p}, {-I}, {-U}, {-A}, {-dUkdA}, {-(X)pAn} zarffiil ekleri ve {-gmA}, {-gUçI}, {-dUk}, {-çA} sıfatfiil eklerinin kullanımı yaygındır. Yukarıda verdiğimiz örneklerde de söz konusu kelime gruplarında yer alan zarffiil ve sıfatfiiller genellikle bu eklerle oluşmuştur. Adı geçen eklerle bu kelime grupları cümleyi oluşturan diğer unsurlara bağlanarak cümlelerin yapısında ve oluşturulmasında önemli görevler üstlenmişlerdir. Buradan hareketle daha VIII. yüzyılda Eski Türkçenin edebî ölçülerde bir yazı dili haline gelmiş olduğunu ve anlatım gücünün yüksek olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Eski Türkçede hareketlerin nasıl, ne zaman ve ne sebeple gerçekleştiği söz konusu cümle yapısı içerisinde yazı dilinde geniş olarak ifade olanağı bulmuştur.

Sıfat ve zarf işlevli kelime gruplarıyla oluşturulmuş Eski Türkçe cümlelerin günümüz Türk diline yapılan aktarımlarında metodolojik olarak şunlar yapılmıştır:

1. Eski ve çağdaş Türk dilinde yüzey yapıda yer alan sıfat ya da zarf işlevi gören kelime gruplarının yer aldığı cümlelerin anlamsal niteliklerini tespit etmek için söz konusu cümle yapısından bir düzlem geriye gitmek gerekmektedir. Bu da derin yapıda ifade edilen yargı ya da oluşturu. Öncelikle söz konusu kelime grupları tespit edilmelidir. Böylece günümüz Türkçesine aktarılan cümlelerin anlamsal ve yapısal çözümlemesi gerçekleşir.

2. Sonra da taşınım-dönüşüm işlemi sonucunda ortaya çıkan yüzey yapıları sıfat ya da zarf işlevli kelime gruplarının yer aldığı cümle, ayırma, özdeşlik ve nitelik yönleri bakımından yapılan analizlerin yardımıyla anlamsal niteliklerine ayrılabilir.

3. Eski Türkçede sıfat ya da zarf işlevli kelime gruplarının yer aldığı cümleleri günümüz Türkçesi ya da diğer Türk şive/lehçelerine aktarırken sözdizimi kurallarını gözeterek yerine göre sıfatfiil ya da zarffiil kelime gruplarının yer aldığı cümleler kullanılmalıdır.

4. Aktarma sonucunda ortaya çıkan cümle, dilin kullanım düzleminde kontrol edilmelidir. İleride yapılacak çalışmalarla çeşitli cümle türlerinin çeviri ve aktarımları için metodolojik katkılar yapılabilir.

Kaynakça

AKSAN, D. (2007). Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CHOMSKY, N. (1957). Syntactic Structure, The Hague/Paris: Mouton.

CHOMSKY, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Massachusetts: MIT Press.

CHOMSKY, N. (1981). Lectures on Government and Binding, Dordrecht: Foris Publications.

CHOMSKY, N. (1986). Knowledge of Language: its Nature: Origin and Use, New York: Praeger Publisher.

CHOMSKY, N. (1995). The Minimalist Program, Cambridge: MIT Press.

ERCİLASUN, A. B. (2016) Türk Kağanlığı: Türk Bengü Taşları, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ERGİN, M. (2005). Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

ORKUN, H. N. (2011). Eski Türk Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

OZİL, Ş.; F. AKERSON (1998). Türkçede Niteleme, İstanbul: Simurg Yayınları.

ÖLMEZ, M. (2012). Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Ankara: Bilgesu Yayınları.

TEKİN, T. (1988). Orhon Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Orhon Yazıtlarındaki *Oplayu Tegmek* Deyimi Üzerine*

On the Idiom of oplayu tǣgmāk in the Orkhon Inscriptions

SaliH DEMİRBİLEK

Ondokuz Mayıs University (Samsun/Turkey)

E-mail: salihd@omu.edu.tr

One of the idioms used in the Kōl Tigin and Kūl İč Čor is *oplayu tǣgmāk*. Until now, researchers have proposed different origins and explanations for this idiom. We think that the verb *opla-* came from Mongolian stem *ob*. The *opla-* has denominational verbal suffix {+lA-} that is common in Turkish and Mongolian. It is known ‘Turan Tactic/Bozqır Tactic’ as war strategy in Old Turkic history.

Key Words: *oplayu tǣgmāk*, Old Turkic, Mongolian, Turan/Bozqır (Steppe) war Tactic.

* Kimi konularda fikir alışverişinde bulunduğum meslektaşlarım Yavuz KARTALLIOĞLU, Oğuzhan DURMUŞ, Erdem UÇAR, Nuh DOĞAN ve Fatma ÇELİK’e teşekkür ederim.

Orhon yazıtlarında geçen deyimlerden birisi de *oplayu tegmek*'tir.¹ Bu deyim, yazıtlarda Köl Tigin'in ve Köl İç Çor'un savaştaki kahramanlıklarını tasvir ederken kullanılmıştır. Deyime şimdilik bu iki yazıtta rastlanılmıştır. Yazıtlarda geçtiği yerleri bağlamalarını da dikkate alarak şöyle gösterebiliriz:

Köl Tigin, Doğu 31-32: altı yigirmi yaşına eçim kagan ilin törüsin ança kazgantı : altı çub sogdak tapa süledimiz buzdumuz tabgaç oñ tutuk biş t[ümen sü kelti iduk başda süñüşdüm](üz) köl tigin yadagin *oplayu tegdi* oñ tutuk yurçın yaraklıg elgin tutdı yaraklıgıdı kaganka ançuladı ol süg anta yok kışdımız (Ercilasun 2016: 524).

Köl Tigin, Doğu 34-36: köl tigin (altı otuz) yaşına kırkız tapa süledimiz süñüg batımı karıg söküpen kögmen yışığ toga yorıp kırkız bodunug uda basdımız kaganın birle soña yışda süñüşdümüz köl tigin bayırkun(uñ ak adgırığ) binip *oplayu tegdi* bir erig okun urtı iki erig udu aşuru sançdı ol tegdükde bayırkun uñ ak adgırığ udlukın sıyu urtı kırkız kaganın ölürtümüz ilin altımız (Ercilasun 2016: 524-528).

Köl Tigin, Kuzey 1-6: karluk bodun erür barur erkli yağı boltı tamağ iduk başda süñüşdümüz (köl) tigin ol süñüşde otuz yaşayur erti alp şalçı akın binip *oplayu tegdi* iki erig udu aşuru sançdı karlukug ölürtümüz altımız az bodun yağı boltı kara költe süñüşdümüz köl tigin bir kırk yaşayur erti alp şalçı akın binip *oplayu tegdi* az ilteberig tutdı az bodun anta yok boltı eçim kagan ili kamşag boltukında bodun ilig ikegü boltukında izgil bodun birle süñüşdümüz köl tigin alp şalçı akın binip (*oplayu tegdi*)i ol at anta tüş(di) izgil (bodu)n ölti tokuz oguz bodun kentü bodunum erti teñri yir bulgakın üçün yağı boltı bir yılka biş yolu süñüşdümüz eñ ilk togu balıkda süñüşdümüz köl tigin azman akıg binip *oplayu tegdi* altı erig sançdı sü (t)egişinte (?) yitinç erig kılıçladı ikinti koşulgakda ediz birle süñüşdümüz köl tigin az yağızın binip *oplayu tegip* bir erig sançdı tokuz erig egire tokıdı ediz bodun anta ölti (Ercilasun 2016: 532).

Köl İç Çor, Batı 5: (...) sagır çulugan : yağıdtokda : küli çor : *oplayu tegip* : sançıp : ölörip : oglın : kisisin : bulnadı (...) (Ölmez 2015: 218).

Köl İç Çor, Batı 10-11: (...) sançdı : keçende : tümen süke : süñüşdi : küli çor : *oplayu tegip* : süsin (...) idtı (...) beş balıkda : dört süñüş süñüşdökde : küli çor : *oplayu tegip* : bulgayu (...) (Ölmez 2015: 218).

Köl İç Çor, Doğu 15: (...) k^tm : (...) yığ : özlükün : binip : *oplayu tegip* : üç erig : sançdı : türgeş bodun étdökde : küli çor : özlüki : yegren at : binip (...) (Ölmez 2015: 219).

Köl İç Çor, Doğu 19: (...) küli çor : anta késre : karlukka : yeme : süñüşdökde : idil akın : binip : *oplayu tegip* : sança : ıdıp : topulu : ünti : yana : agıtıp (...) (Ölmez 2015: 219).

¹ Eski Türkçedeki *oplayu tegmek* sözü Türkolojide genel kabul gören bir terim olarak 'deyim' terimiyle karşılanmıştır. Bu tür sözcük birleşmeleri için kalıplaşmış dilbirimi ya da eşdizim terimleri de kullanılmaktadır. Bu yapıların sıklık kullanıma bağlı olarak kalıplaştığı ve kültürel bilgi taşıdığı kabul edilmektedir (Doğan 2014 ve 2016).

Köl İç Çor, Doğu 23: (...) süke : tuso bolayın : tédi : ülügi : ança : ermiş erinç : yağıka : yalıñus
: *oplayu tegip* : opulu kirip : özi : kışga : kergek boltı (...) (Ölmez 2015: 219).

Yazıtları neşreden kimi araştırmacılar, eserlerinde *opla-* ve *teg-* sözcükleriyle ve *oplayu teg-* deyimine şu anlamları vermiştir:

opla-

Thomsen: ‘saldırmak’ (2002: 151 vd.).

Orkun: ‘hücum etmek; fırlamak’ (1987: 44, 824).

Berta: ‘öküz gibi saldır-’ (2010: 196, vd.).

Ergin: ‘atılmak, atlamak, hücum etmek’ (2004: 107).

Tekin: ‘atılmak, kendini tutamamak’ (2014: 161).

Aydın: ‘ileri atılarak saldırmak’ (2014: 182);

Ölmez: ‘boğa gibi hücum etmek’ (2015: 356).

Şirin: ‘1. atılmak, ileri fırlamak 2. atılmak, hücum etmek, boğa gibi saldırmak’ (2015: 356).

Ercilasun: ‘boğa gibi saldırmak’ (2016: 700); *op* ‘boğa, öküz’.

teg-

Ergin: ‘değmek, erişmek, yetişmek, ulaşmak, temas etmek, hücum etmek, çarpışmak’ (2004: 113).

Tekin: ‘değmek, varmak, erişmek, hücum etmek’ (2014: 172).

Aydın: ‘değmek, ulaşmak; saldırmak, hücum etmek’ (2014: 188).

Ölmez: ‘değmek, varmak, ulaşmak, erişmek; hücum etmek’ (2015: 360).

Şirin: ‘1. (yönelme durumuyla) değmek, ulaşmak, erişmek 2. (savaşta) hücum etmek, saldırmak 3. (yaş sözüyle) yaşı kemale ermek, yaşlanmak 4. (küni sözüyle) hasetlenmek, kıskanmak 5. (at sözüyle) yüksek bir unvan almaya hak kazanmak’ (2015: 357).

Ercilasun: ‘saldırmak’ (2016: 712).

oplayu teg-

Aydın: ‘ileri atılarak saldırmak’ (2014: 182).

Mert: ‘boğa gibi saldırmak’ (2015: 152).

Eski Türkçe *oplayu teg-* deyiminin anlamlandırılması üzerine bir makale kaleme alan SERTKAYA, deyimde geçen *op* sözcüğü için *Dîvânü Lugati't-Türk, Kamus Tercümesi ve Lugat-ı Vankulu* kaynaklarına dayanarak ‘harman döğmek için koşulmuş öküzlerin ortancası’ anlamından hareketle ‘boğa gibi hücum etmek’ anlamını vermiştir:

“Bana göre boğanın düşmanına çok hızlı ulaşması ve boynuzları ile düşmanını süsmesi yani dürtmesi, Eski Türkler tarafından *op-layu tegmek* şeklinde ifade edilmiştir. *teg-* fiili Eski Türkçede ‘hücum etmek’ karşılığında kullanılmıştır. Bu fiilin diğer mânâları arasında ‘ulaşmak, erişmek, yetişmek kavuşmak’ karşılıklarını da zikredebiliriz” (1995: 153-159).

TEKİN, *Orhon Yazıtları* adlı eserinin ‘Açıklamalar’ kısmında SERTKAYA ve CLAUSON’un tekliflerini kabul etmez:

“KT D 36: *opl(a)yu* ‘hızla, kendini tutamayarak’. Bu fiil büyük bir ihtimalle **op* yansımasından -la- eki ile yapılmıştır. (krş. Trk. *hopla-*). Fiilin buradaki anlamı ‘yerinde duramamak, kendini tutamamak’ olmalıdır. Kırgızca aynı anlamdaki *opton-* fiili, hiç şüphesiz, daha eski bir **op-la-n-* şekline gider. Bazı araştırmacılar bu *oplayu* kelimesini *op* ‘harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz’ +*layu* ‘gibi’ olarak açıklanabileceğini ileri sürmüşlerdir (bkz. Sertkaya 1983: 374). Bu izah pek kandırıcı değildir; çünkü harman döven öküzlerin hareketi ağır, hatta çok ağır bir harekettir. Savaş sırasındaki hareket ve hücumlar ise süratli olmak zorundadır. Clauson’un *oplayu* kelimesini Osm. *ufla-* ‘sabırsızlık ifadesi olarak uf demek’ fiiline bağlaması da (1972: 11) kandırıcı bir izah tarzı sayılamaz.” (2014: 91).

ERCİLASUN, *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* adlı eserinin ‘Notlar’ kısmında yaptığı açıklamada SERTKAYA’ya hak verir:

“Bu anlamlandırma için bk. Sertkaya 1995: 153-159. Tekin’in ‘harman döven öküzlerin hareketi ağır olur’ şeklindeki itirazı (Tekin 2006: 91) yersizdir; çünkü Sertkaya’nın da Vankulu Lugati ve Kamus tercümesine dayanarak açıkladığı gibi râkis (*op*), harman döven öküz değil, bu öküzlerin çevresinde döndüğü sığırdır. Abdurrahmanov-Rustemov kelimenin *obdul-* (*op* +*la-l-*) ‘öne atılmak, hiddetle üzerine atılmak’ türevini tespit etmişlerdir (1982: 118)” (2016: 637).

Yukarıdaki açıklamalara baktığımızda *opla-* sözcüğü için önerilen etimolojiler şunlardır:

1. **op* yansımasından {+la-} ekiyle (krş. *hopla-*) (Tekin 2014: 91).
2. *ufla-* ‘sabırsızlık ifadesi olarak uf demek’ (Clauson 1972: 11a).

3. *op* ‘harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz’ isim kökünden {+lAyU} ‘gibi’ eki ile (Sertkaya 1995: 153-159).

Bu etimolojilerden ilk ikisi görüldüğü gibi köken olarak birer yansıma sözcüğe dayandırılmıştır. Buradaki yansıma anlamlı sözcüklerin savaş kavramıyla ilgisi sadece savaşın başındaki kişisel ruh halini tasvir etmektedir. Bu fiiller hareket fiilleri değil, duygu filleri sınıfında değerlendirilebilir, oysa anlatılan fiilin bir hareket bildiren fiil olması gerekmektedir. ‘Harman dövmek için koşulan öküzlerin ortasında bulunan öküz’ isim köküne getirilen {+lAyU} ‘gibi’ eki etimolojisi ise bizce bozkır kültürünü yaşayan bir topluluğun ziraat hayatıyla bu denli iç içe olması bakımından şaşırtıcıdır. Yazıtlarda ziraat ile ilgili söz varlığı az olmakla birlikte ‘boğa’ için ise metinlerde *buka* kullanılmaktadır. Yazıtlarda boğanın savaştaki rolü de geçmemektedir. Ayrıca, ERDAL’ın da belirttiği üzere, *oplanu teg-* dönüşlülük eki ile beraber kullanılmaktadır, ama saldırı durumunda karşılıklı hareketi gösteren {-(X)ş-} ekinin kullanılması gerekirdi (1991: 608, 609).

Sözcüğün yapı olarak *op+la-* biçiminde oluştuğu fikri genel olarak kabul görmüştür. Buradaki *op* isminin bir savaş terimi olduğu açıktır. Biz *op* isminin, LESSING’in *Moğolca-Türkçe Sözlüğü*’nde yer alan *ob* ve *obla-* maddeleriyle ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Sözlükte söz konusu maddeler şu şekilde tanımlanmıştır: *ob* (I) ‘hile, yalan, dolandırıcılık; düzen, oyun, entrika, dolap; garip davranış, şaşırtıcı durum’ (2003: 935a); *obla-* ‘yansamak, oyun oynamak, numara yapmak; gibi görünmek; aldatmak, taslamak, yan çizmek, kaytarmak; hasta rolü oynamak’ (2003: 935a-b).

Bu tanımları dikkate aldığımızda, yazıtlarda geçen *oplayu teg-* deyimini bizce Eski Bozkır halklarınca savaşlarda uygulanan ve bizde daha çok bozkır taktiği ya da Turan taktiği adıyla bilinen savaş taktiğinin yazıtlardaki adıdır. Bu deyimini Köl Tigin ve Köl İç Çor yazıtlarında kullanıldığı bağlamına göre, gerek Köl Tigin gerek Kül İç Çor her ikisi de birer kahraman olmasının yanı sıra iyi birer komutandırlar. Metinlerden anlaşıldığına göre askerlerinin başlarında savaşı ustalıkla yönetmişler ve zafere ulaşmışlardır.

Tonyukuk'un düşman ordusunu kast ederek: "Niye kaçıyoruz? Aziz diye niçin yenilelim; saldıralım dedim" (Ercilasun 2016: 617) ifadesinin altında bu stratejiye olan güveni yatmaktadır.

Hunlardan başlayarak, Köktürklerden Uygurlara kadar pek çok Bozkır imparatorluğu bu taktikle başta Çin olmak üzere düşmanlarını dize getirmişlerdir. Yine Cengiz Han, döneminin Orta Asya'daki en güçlü imparatorluğu olan Harezm İmparatorluğunu bu taktikle yenip ortadan kaldırmıştır. Malazgirt, Niğbolu, Moğaç yine bu taktikle kazanılan zaferlerimizdendir. Bu taktik düşman karşısında Bozkır savaşçıları bozguna uğramış gibi gerisin geriye kaçmasıyla başlar. Yenilen ve kaçmakta olanları hem yakalayıp imha etmek hem de arkasında bıraktıkları değerli mallarını almak için düşman ordusu onları takip eder. Böylece Bozkır savaşçıları onları daha önceden yerleşip pusu kurmuş olan okçularının hedefi olacak alana getirirler. Ok yağmuruyla bir anda şaşırıp paniğe kapılmış olan düşman ordusu kaçır gibi yapmış bozkır savaşçıların dönmeleriyle önleri tutulur, daha önce gizlenmiş savaşçılar da arkayı tutmasıyla çembere alınarak kendisine son darbe vurulurdu.

Bu savaş hilesi daha çok açık alanda/bozkırda uygulanabildiği için bozkır devletleri şehirliye daima galip gelmekteydi. Yerleşik/şehir kültürü başına gelebilecek tehlikeyi bildiği halde çoğunlukla hırsına mağlup olur, daha fazla ganimet elde etmek, düşmanı yok etmek emeli yüzünden bozkırlının çok iyi bilindiği alana çekilir, savunmasız açık hedef haline getirilir ve ok yağmurunun akabinde tamamen sarılmasıyla zaferi kendi hatasıyla mağlubiyete dönüştürürdü. Bozkırlıyı yenmek ancak onun elindeki bozkırları almakla mümkün olmuştur ki bu da ateşli silahların ve topun keşfiyle başarılmıştır. Bozkır/Turan taktiği Osmanlı dönemi eserlerinde sahte ricat biçiminde geçmektedir.

Bu anlamda *op* sözcüğünün Hunlara kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Türklerin Ötüken Uygur devletlerinin Kırgızlarca yıkılmasıyla (840), Türklerin büyük bölümü sadece Ötüken'i değil, göçebe kültürünü de arkalarında bırakmışlardır. Dolayısıyla yerleşik hayatla beraber coğrafya, din değişikliklerinin getirdiği baskıyla göçebe kültürüne ait söz varlığı da değişmeye, kaybolmaya başlamıştır. Ancak Moğollar yurtlarını koruduklarından dolayı göçebeliği ve onun kültürünü

denilebilir ki zamanımıza kadar yaşatmışlardır. Dolayısıyla Bozkır kültürünün bakiyelerini daha canlı tutmaları şaşırtıcı değildir.

Sözcüğün türevleri olarak, *opla-*, *opul-*, *oplan-* (Demirci 2016: 565); *opdul-* (*op+la-l-*) (Ercilasun 2016: 637)'un yanı sıra bizce *Dîvânü Lugati't-Türk*'de geçen şu iki verinin de eklenmesi mümkün gözükmektedir: *opuz* 'yerin sert kısmı' (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 26, 777); *opuzlug* 'sertliği olan arazi' (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 76, 777). Buradaki *sert* ifadesi bizce, 'tekin olmayan, tehlikeli, ıssız, tuzağa elverişli (arazi)' olarak da anlaşılabilir.

Bunların yanı sıra Türkiye Türkçesindeki *apış-*, *apışıp kal-*, *afalla-* sözlerinin de *op* ile ilgili olması oldukça muhtemeldir.

Sonuç

Köl Tigin ve Kül İç Çor yazıtlarında rastlanan *opla-* sözcüğü bizce günümüzde Turan taktiği ya da Bozkır taktiği diye bilinen savaş stratejisinin Eski Türkçedeki karşılığı olarak kabul edilebilir. Bize göre, *oplayu tegmek* deyiimi 'Turan/Bozkır taktiği ile saldırmak' olarak anlamlandırılabilir.

Kaynakça

AYDIN, E. (2014). Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor), Konya: Kömen Yayınları.

BERTA, A. (2010). Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını, Çeviren: E. YILMAZ, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

DEMİRCİ, Ü. Ö. (2016). Eski Türkçede Fiiller, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

DOĞAN, N. (2014). "Bir Kültür Unsuru Olarak Eşdizimsel Yapılar", Gençlik ve Kültürel Mirasımız/Uluslararası Kongresi (16-18 Mayıs 2014, Samsun), Bildirileri Kitabı, Ed. B. ŞİŞMAN; M. DÜZENLİ, Ceylan Ofset, Samsun: 507-518.

DOĞAN, N. (2016). Türkiye Türkçesi Fiillerinin Eşdizimleri, Ankara: Yayınevi Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (2016). Türk Kağanlığı: Türk Bengü Taşları, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ERDAL, M. (1991). Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERGİN, M. (2004). Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

LESSING, F. D. (2003). Moğolca-Türkçe Sözlük, Çev. G. KARAAĞAÇ, C. II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MERT, O. (2015). Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

ORKUN, H. N. (1987). Eski Türk Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖLMEZ, M. (2015). Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Ankara: Bilgesu Yayınları.

SERTKAYA, O. F. (1995). "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Köl Tigin ve Köl-İç-Çor Kitâbelerinde Geçen 'Oplayu Tegmek' Deyimi Üzerine", Göktürk Tarihinin Meseleleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 153-159.

ŞİRİN, H. (2010). Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı inceleme, 2. Baskı. Konya: Kömen Yayınları.

ŞİRİN, H. (2015). Kül Tigin Yazıtı, Notlar, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

TEKİN, T. (2014). Orhon Yazıtları, 5. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Mitlerindeki Motifler (VI.-VIII. Yüzyıllar)

Motifs in Türk Myths (6th-8th Centuries)

Hayrettin İhsan ERKOÇ

Çanakkale Onsekiz Mart University (Çanakkale/Turkey)

E-Mail: h.ihsan.erkoc@comu.edu.tr

The mythology of Türks (突厥 tu jue) was previously studied in some publications and translations of most of the Chinese texts containing narratives from this mythology were also published. Yet, Türk myths recorded in a Tibetan document were not studied in detail within this context until now. Some of the motifs seen in Türk myths were previously studied but several motifs were not studied in detail. Besides, detailed comparisons were also not made between the motifs seen in these myths and other mythologies. After myths of the Türks given in Chinese and Tibetan sources are mentioned, motifs in these myths were examined in this study. An attempt was also made in this paper to better understand Türk mythology by comparing the motifs in these myths with some motifs found in other mythologies.

Key Words: Türks, mythology, myth, morigin myth, motif.

Giriş

Türk kavimlerinin zengin bir mitolojiye ve çok sayıda efsaneyle destana sahip oldukları bilinmektedir. ÖGEL, *Türk Mitolojisi* adlı iki ciltlik eseriyle Türkiye’de bu alandaki ilk kapsamlı çalışmayı yapmış ve bu alanın önünü açmıştır. Bu bağlamda Türk kavimlerinin mitolojisinde çok önemli bir yere sahip olan Türk Kağanlığı’nın¹ mitolojisi de daha önce bazı araştırmalarda ele alınmış ve bu mitolojiye ait anlatıların yer aldığı Çince metinlerin çevirilerinin çoğu yayımlanmıştır.²

¹ Bugünkü Moğolistan’da 552 yılında kurulan ve tarihte *Türk* adını taşıyan ilk devlet olan Türk Kağanlığı, Türkiye’de yapılan çalışmalarda genellikle *Göktürk*, *Gök-Türk*, *Gök Türk*, *Köktürk*, *Kök Türk* ve benzer şekillerde adlandırılmıştır. Aslında akademik çalışmalardaki bu kullanım, XIX. yüzyılın sonlarında yapılan bazı Almanca çalışmalarda *Köktürk* şeklinde ortaya çıkmış ve bu devlet ile onun halkını, karışıklık yaşanmaması için diğer Türk kavim ve devletlerinden ayırmak amacıyla benimsenmiştir (Taşağıl 1995: 6; Gömeç 2011: 24). Ancak Eski Türk yazıtlarında bu devletin ve halkın adı hep *Türük* ve *Türk* olarak anılmıştır (Tekin 1988: 176-177, 1994: 68; Orkun 1994: 170-171; User 2009: 546-547). *Kök Türük* adı ise bir tek Köl Tigin yazıtının doğu yüzünün 3. satırında ve Bilge Kagan yazıtının doğu yüzünün 4. satırında görülmektedir (Tekin 1988: 8, 36). Nitekim ERCİLASUN, Türk Kağanlığı’ndan kalan Köl Tigin, Bilge Kagan ve Tonyukuk yazıtlarında *Kök Türük* adının yalnızca bir kez geçerken, *Türk* adının toplam yetmiş altı kez geçtiğini belirtmiştir. Çin kaynaklarında da bu devletin ve onu kuran halkın adı hep 突厥 *tu jue* şeklinde yazılmıştır (Ercilasun 2016: 9). Biz de bu yüzden çalışmamızda, bu devletten ve onu kuran halktan söz ederken *Göktürk* değil, *Türk* adını kullanmayı uygun gördük. Akademik çalışmalarda *Göktürk* olarak adlandırılan devletin ve halkın dışındaki diğer Türk kavimlerinden söz ederken ise çalışmamızda *Türk kavimleri* terimini kullanmayı tercih ettik.

² Bu metinlerin Avrupa dillerine ilk çevirileri XVII.-XIX. yüzyıllarda d’HERBELOT, de GUIGNES ve JULIEN tarafından Fransızcaya, BIÇURIN tarafından da Rusçaya yapılmıştır (Ögel 1957: 81-83; Taşağıl 1995: 5). HIRTH, Türk mitlerinden ikincisinin Almanca çevirisini bir araştırmasında aktarmıştır (1987-II: 42). EBERHARD, Türk mitlerini özetleyerek, kısa cümleler halinde aktarmıştır (1996: 86). ÖGEL, Çince metinleri karşılaştırarak Türkçeye çevirmiş ve buradaki bazı adları, yerleri, motifleri inceleyerek bu mitlerdeki tarihî arka planı ortaya çıkarmaya çalışmıştır (1957: 84-112, 1993-I: 19-29, 569-570). Aynı sıralarda LIU da Çince metinlerin Almanca çevirilerini yapmıştır (1958-I: 5-6, 40-41). LIU’nun bu çevirisi KAYAOĞLU ve BANOĞLU tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir (2006: 13-16, 61-62). SINOR, Türklerin efsanevi kökenleri üzerine bir çalışma yapmış ve Türk mitlerinin Çin kaynaklarındaki anlatılarını İngilizceye çevirmiştir (1982: 223-253). Benzer bir çalışma YAMADA tarafından da yapılmıştır (1985: 243-246). GOLDEN, daha önce yapılmış çevirilere, özellikle de SINOR’a dayanarak Türk mitlerini tanıtmış ve o güne kadar yapılmış olan incelemelerdeki görüşleri derlemiştir (1992: 117-120). GOLDEN’in bu çalışması sonradan KARATAY tarafından Türkçeye çevrilmiştir (2002: 95-97). TAŞAĞIL ise Çince metinleri incelemiş, ayrıca daha önce tercümesi yapılmamış bazı metinlerin Türkçe çevirilerini vermiştir (1995: 10-14, 95-96, 110-111). KIRILEN, bu kaynaklardan ZS’da bulunan *Türk Bölümü*’nü Türkçeye çevirmiş ve diğer kaynaklardaki metinlerle karşılaştırmalar yapmıştır. Kendisi ayrıca, diğer

Ancak bazı metinler Türkçeye tam çevrilmemiş ve özet şeklinde sunulmuştur. Tibetçe bir belgede yer alan üç Türk miti ise bugüne kadar Türk mitolojisi kapsamında incelenmemiştir. Türk mitlerinde geçen motiflerin bir bölümünün açıklanması üzerine bugüne kadar ayrıntılı bir şekilde çalışılmamış, ayrıca Türk mitlerinde karşılaşılan anlatılar ve motifler ile dünya mitolojileri arasında karşılaştırmalar yapılmamıştır. Daha önce hazırladığımız ama henüz basılmamış olan bir çalışmamızda, Türklere ait olup Çin ve Tibet kaynaklarında aktarılmış olan mitleri incelemiş, metinler arasında karşılaştırmalar yapmış ve bugüne kadar Türkçeye tam çevirisi yapılmamış bazı metinler üzerinde ayrıntılı bir şekilde çalışmıştık. Bu çalışmada ise bahsi geçen mitleri aktardıktan sonra, Türk mitolojisindeki anlatıları ve motifleri, dünya mitolojilerindeki bazı motiflerle karşılaştırdık, böylece Türk mitolojisinin daha iyi anlaşılması yönünde bir deneme yaptık.

I. Türk Mitleri

Türklere ait mitlere bakıldığı zaman, bunlardan iki tanesinin köken miti olduğu görülmektedir.³ Türklerin kendi tarihlerini anlattıkları yazıtlarda, köken miti şaşırtıcı bir biçimde yalnızca bir satırda anlatılmıştır. Köl Tigin yazıtının doğu yüzünün 1. satırına göre üstte mavi gök, altta yağız yer kılındığında (yaratıldığında) ikisinin arasında insanoğulları kılınmıştır (yaratılmıştır). İnsanoğullarının üzerine de Bumın Kagan ile İştemi Kagan (hükümdar olarak) oturmuşlardır. Aynı bilgi Bilge Kagan yazıtında doğu yüzünün 2. satırında da verilmiştir; ancak satır zarar gördüğünden dolayı cümle okunamaz durumdadır (Tekin 1988: 8-

kaynaklarda bu bölümde verilen bilgilere benzer olan anlatıları da Türkçeye çevirmiştir (2015a: 213-239).

³ ÖGEL'e göre Türklerin türeyiş mitlerinden birincisi bir 'devlet efsanesi', ikincisi ise bir 'halk efsanesi' idi (1993-I: 25, 28-29). KLJAŠTORNYJ da bu iki mitin, tek bir mitin farklı varyasyonları olduğunu düşünmüştür (Sinor 1982: 251). SINOR ise Türklere ait iki farklı köken mitinin olmasına daha farklı bir açıklama getirmiştir. Bu açıklamaya göre, esas Türk halkını oluşturan boylar aslında farklı bölgelerden gelmişlerdir ve bunlar belirli bir amaç için birleşmişlerdir; kendi boylarına ait mitler de kendileriyle birlikte varlıklarını sürdürmüştür. Bu sebeple Çinliler, Türklerin farklı mitlerinin olduğunu düşünmüşlerdir (1982: 236-237, 249, 1985: 151-152, 1994: 288). GOLDEN ve KIRİLEN de bu düşünceye katıldıklarını belirtmişlerdir (1992: 120; 2014: 76).

9, 36-37).⁴Türkler hakkında bilgi veren Çin kaynakları ise üç farklı Türk mitini ayrıntılı bir biçimde aktarmışlardır.

Türklerin Doğu Türkistan ve Güney Altaylar sahasında neredeyse bütünüyle imha edildikten sonra mucizevî bir şekilde kurttan türediklerini anlatan Türk köken miti, Türkler hakkında bilgi veren Çin kaynaklarından ZS'daki, SS'daki, BS'daki ve TD'deki *Türk Bölümleri* ile CFYG'de bulunmaktadır.⁵Aslında metinler karşılaştırıldığında bu mitin iki ana varyasyonu olduğu, bunların ZS'da ve SS'da kayıtlı oldukları, diğer kaynakların (BS, TD ve CFYG) ise bu iki ana varyasyonu kopyaladıkları, birbirleriyle bütünleştirdikleri ve bazı yerlerde özetledikleri görülmektedir.⁶Bütün kaynaklar karşılaştırıldığında, Türklerin kurttan türeyiş mitinin ortak anlatısı şu şekildedir:

Ataları Batı Denizi'nin (西海 *xi hai*) üstünde (kuzeyinde) ya da sağında (batısında) oturan, Hunların (匈奴 *xiong nu*) farklı bir soyu olup farklı/bağımsız bir bölük hâline gelen Türklerin soyadları *A-shi-na*'dır 阿史那. Türklerin ataları orada yaşarlarken komşu bir ülkenin saldırısına uğrayıp yenilirler; düşmanlar bütün aileleri, erkek-kadın demeden küçük-büyük herkesi öldürürler. Geriye bir tek yalnızca on yaşında olan bir oğlan çocuğu kalır, askerler onun küçük olduğunu görüp öldürmeye kıyamazlar, böylece ayaklarını ve kollarını kesip onu otlarla kaplı bir bataklığın ortasında terk ederler. Bataklıkta bir dişi kurt vardır ve çocuğa her seferinde et getirip besler; çocuk müteakiben et yiyerek hayatta kalır ve büyür, kurtla birlikte olur, sonra kurt gebe kalır. Komşu ülkenin hükümdarı bu çocuğun hâlâ ya-

⁴ SCHMIDT, bu cümlede yaratıcı varlığın belirtilmemesini dayanak alarak, burada yaratıcının muhtemelen Teñri (Tanrı, Göktanrı) olmasına karşılık, Türklerde Teñri'nin yaratıcı bir vasfının bulunduğu ilişkin genellikle açık bir vesika ve kanıt olmadığını ileri sürmüştür (1966: 74, 79). ROUX ise bu cümlede doğrudan 'yaratmak' fiilinin kullanılmaması sebebiyle, burada yoktan var etme biçiminde bir yaratmadan söz edilemeyeceğini savunmuştur (2002: 110-111). Ancak Bilge Kagan yazıtının doğu yüzünün 1. satırında ve güney yüzünün 13. satırında *teñri teg teñri yaratmış Türuk Bilge Kagan* şeklinde bir unvan geçmekte ve Teñri'nin yaratıcı bir özelliğinin vurgulandığı görülmektedir (Tekin 1988: 36-37, 54-55). THEOPHYLAKTOS SIMOKATTĒS de Türklerin (Batı Türkler) göğün ve yerin yaratıcısı tek bir tanrıya tapıklarını belirtmiştir (*Historiae* VII.8).

⁵ Türklerden kalma Bugut yazıtı üzerinde ilk yapılan araştırmalarda, yazıtın üst tarafında bebek emziren bir kurt betimlemesi olduğu ileri sürülmüştür. Ancak sonradan yazıt üzerinde yapılan onarımın ardından, söz konusu betimlemenin bir ejderha motifi olduğu önerilmiştir (Ölmez 2012: 61-62).

⁶ ÖGEL de bu duruma işaret etmiş ve metinleri aktarırken ZS ile SS'yu ayrı ayrı çevirerek vermiştir (1957: 84-90). SINOR ise benzer şekilde ZS ile BS'yı ayrı ayrı çevirmeyi tercih etmiştir (1982: 224-225).

şadığını duyunca, öldürülmesi için yeniden adamlarını gönderir ve onlara çocuğu öldürmelerini buyurur. Gelen kişiler kurdun çocuğun yanında olduğunu görürler, kurdu da öldürmek isterler, ancak kurt sanki tanrısal (神 *shen*) bir yardım almış gibi olur, denizin doğusunda Koçu Ülkesi'nin (高昌國 *gao chang guo* 'Turfan') kuzeyindeki ya da kuzeybatısındaki bir dağa kaçar. Dağda bir mağara vardır, mağaranın içinde otlarla kaplı bir ova bulunmaktadır, çapı yüzlerce 里 *li* (1 *li* \cong 0,5 kilometre) olup dört tarafı hep dağdır. Kurt burada saklanıp sonra on oğul doğurur. On oğul büyüyünce dışarı çıkıp eş alıp onları gebe bırakırlar; sonra hepsinden bir soy olur. *Ashina* birisinin soyadı olup en değerli olandır; sonra *Ashina* uzun süreliğine hükümdar olur. Böylece Türkler otağlarının kapısına kurt başlı tuğ dikerler ve soylarını unutmadıklarını gösterirler. Soyları çoğalır, sonunda yüzlerce aile olurlar. Birkaç nesil sonra bütün bölükler ve herkes, Axian Şad'ın (阿賢設 *a xian she*) önderliğinde mağaradan çıkarlar, Ruru'lara (茹茹~蠕蠕) bağlanırlar. Uluğ Yabğu (大葉護 *da ye hu* 'büyük yabğu') döneminde soyları daha da güçlenirler. Altay Dağları'nın (金山 *jin shan*) güney yamacında yerleşirler ve Rurular için demircilik yaparlar. Altayların biçimi demir tolgaya benzer, onların dilinde demir tolgaya *Türk* (突厥 *tu jue*) denilir, sonra bu yüzden bu adı benimserler (BS 99.3285-3286; CFYG 956.11251b-11252a; SS 84.1863-1864; TD 197.5401-5402; ZS 50.907-908).⁷

Türklerin yukarıda verilen kurttan türeme mitinin yanı sıra, Güney Sibiry'a'da geçen bir başka köken miti daha bulunmaktadır. Bu mit esasen ZS'da bulunmaktaysa da SS'da yer almamaktadır. BS, TD ve CFYG ise ZS'daki metni hemen hemen aynı biçimde alarak kopyalamışlardır; yalnızca TD'de birkaç cümle eksiktir. Metinler karşılaştırıldığında, Türklerin Güney Sibiry'a'da geçen bu türeyiş mitinin ortak anlatısı şu şekildedir:

⁷ Metinlerde buradan itibaren Türklerin bilinen tarihleri anlatılmaya başlanır. SS'da ve ondan kopyalayan BS'da, TD'de ve CFYG'de bölümün başında bu mitin anlatılmasından önce, Türklerin atalarının Gansu'daki 平涼 *pingliang* bölgesinin karışık yabancıları (雜胡 *za hu*) oldukları, soyadlarının da *Ashina* olduğu yazılmıştır. Bu kaynaklarda Türklerin Sonraki Wei (後魏 *Hou Wei*; 386-535) imparatoru 太武 *Tai-Wu* (拓拔燾 *Tuo-Ba-Tao*; 424-452 yılları arasında hükümdar) tarafından yok edildikleri, *Ashina*'yla birlikte 500 ailenin Rurulara sığındıkları, bir dönem Altaylara yerleştikleri ve demirci olarak çalıştıkları belirtilmiştir. Bu kaynaklarda Altayların biçiminin demir tolgaya benzediği, onların dilinde demir tolgaya *Tujue* denildiği ve sonra bu yüzden bu adı benimsedikleri anlatılmıştır. Ardından da kaynaklarda 'başka bir rivayete göre' denilerek kurttan türeyiş miti anlatılmaya başlanmıştır (BS 99.3285; CFYG 956.11251b; SS 84.1863; TD 197.5401). *Türk* adının 'demir tolga' anlamına gelmesi, muhtemelen bir halk etimolojisinden ibarettir. *Türk* adının anlamı konusunda bk. Kafesoğlu 2002: 43-45 ve Taşağıl 1995: 12. KIRILEN de *Türk* adının Çincesi olan 突厥 *Tujue* hakkında incelemeler yapmıştır (2015a: 203-208, 2015b: 13).

Başka bir söylentiye göre Türklerin ataları, *Saka Ülkesi'nden (索國 *suo guo*) çıkmışlardır ve Hunların kuzeyindelerdir. Bölük beyinin adı Abangbu'dur 阿謗步, on yedi kardeşin en büyüğüdür. Kardeşlerden birisinin adı 伊質泥師都 *Yizhi Nishidu*'dur ve kurttan doğmadır. Abangbu'nun kişiliği aptalca olduğu için, devleti sonradan yıkılır. Nishidu farklıdır ve olağanüstü güçlerden etkilenmiştir, yetenek olarak rüzgâr ve yağmur getirebiliyordur. Söylenceye göre iki kadınla evlenir, birisi Yaz Tanrısı'nın (夏神 *xia shen*), diğeri Kış Tanrısı'nın (冬神 *dong shen*) kızıdır. Kızlardan birisi gebe kalır ve dört oğul doğurur. Bunlardan birisi ak bir kuğuya dönüşür. Oğullardan birisinin Abakan Irmağı (阿輔水 *a fu shui*) ile Kem Irmağı (劍水 *jian shui*) arasında bir ülkesi vardır, unvanı Kırgız (契骨 *qi gu*) olur. Birisinin ülkesi Yenisey Irmağı'nda (處折水 *chu zhe shui*) iken, birisi de Batı Sayan Dağı'nda (跋斯處折施山 *ba si chu zhe shi shan*) oturmaktadır ve oğulların en büyüğüdür. Dağın tepesinde Abangbu'nun soyundan gelen başkaları da vardır ve burada çok soğuğa maruz kalmaktadırlar; ayrıca çiy olduğu için yerler ıslaktır. Büyük oğul, ateş yakıp götürerek onları ısıtmakta ve hepsine yardım etmektedir. Sonra herkes itibarlı büyük oğlu başa geçirir, unvanı Türk olur, bu aynı zamanda Neduliu Şad'dır (訥都六設 *ne du liu she*). Neduliu'nun on eşi vardır; doğurdukları oğulların hepsi annelerinin soyadlarını alırlar, Ashina küçük eşinden olan oğludur, unvanı Axian Şad olur. Neduliu ölünce on anne çocukları arasından birisini seçeceklerdir, böylece büyük bir ağacın altında toplanırlar ve ortak bir karar alırlar. Bu karara göre ağaç yönünde yukarı doğru zıplanacaktır, en yükseğe zıplamayı başaran kişi de aralarından sıyrılacaktır. Ashina'nın oğlu yaşça en küçüktür ama en yükseğe zıplar, bütün oğullar itibar göstererek onu başlarına geçirirler, unvanı Axian Şad olur. Bu söylence her ne kadar farklıysa da, kurt soyundan gelme konusunda benzemektedir (BS 99.3286; CFYG 956.11252a; TD 197.5402; ZS 50.908).⁸

Çin kaynaklarında yukarıda aktardığımız iki mitin dışında, *YYZZ*'da ve ondan kopyalamış olan *TPGJ*'de kayıtlı bir mit daha vardır:⁹

⁸ Metinlerin sonundaki bu cümle ile de bu mit ile yukarıda verilen kurttan türeyiş miti arasında bağlantı kurulmaktadır. Nitekim bu mitte de kurttan türeme motifi bulunmaktadır.

⁹ Bu miti EBERHARD ve ÖGEL, Türkçeye özetleyerek çevirmişlerdir (1996: 86; 1993-I: 569-570). SINOR ise bu miti İngilizceye çevirerek incelemiştir (1982: 230-231). YAMADA da bu miti İngilizceye çevirmiştir; ancak bu çeviri, SINOR'un tercümesinden biraz farklıdır (1985: 244). GOLDEN, SINOR'a dayanarak çalışmasında bu mite yer vermiş ve bu sayede mitin daha yaygın bir okuyucu kitlesine ulaşmasını sağlamıştır. GOLDEN'ın kitabının KARATAY tarafından yapılan Türkçe çevirisi sayesinde de bu mit, EBERHARD'ın ve ÖGEL'in yapmış oldukları özet çevirilerden sonra ilk kez daha kapsamlı bir şekilde Türkçeye kazandırılmıştır (1992: 119-120, 2002: 97).

Türklerin atasının **Yama* (射摩 *she mo*)¹⁰ adını taşıdığı söylenir; *Şar Denizi'nin (舍利海 *she li hai*) bir tanrısı (神 *shen*) vardır ve bu deniz, Ashide Mağarası'nın (阿史德窟 *a shi de ku*)

¹⁰ PULLEYBLANK'e göre 射摩 *Shemo*'nun Erken Orta Çince okunuşu *zia^h-ma*, Orta Çince okunuşu da *şfia^h-mua* biçimindedir (1991: 217, 279). BAXTER ise bu adın Orta Çince okunuşunu *zyæH-ma* olarak vermiştir (2000: 93, 121). Paris'teki Nationale de France'da Pelliot Tibétain koleksiyonunda bulunan P.T. 1283 numaralı Tibetçe bir belgede I. 7'de on iki Türk boyu arasında hükümdar *Zha-ma Kha-gan*'ın boyu da sayılmıştır (Venturi 2008: 20-21). *Zha-ma Kha-gan* bu belgede ayrıca I. 49-50'de ve I. 69-70'te efsanevî bir Türk hükümdarı olarak geçmektedir (Venturi 2008: 27, 29). Esasında metinde bu unvan *Zha-ma Mo-ngan* şeklinde yazılmış, ancak CLAUSON ve VENTURI tarafından *Zha-ma Kha-gan* olarak düzeltilmiştir (Venturi 2008: 21). CLAUSON'a göre metinde geçen bu hükümdar, son Türk hükümdarı Özmiş Kagan'dır; CLAUSON ayrıca bu unvanı *Özmiş Kagan* şeklinde vermiştir (Venturi 2008: 27). ŌSAWA, 射摩 *Shemo*'nun Erken Orta Çince okunuşunun Tibetçe belgedeki *Zha-ma*'ya denk düştüğünü belirtmiştir. Ongi yazıtında geçen efsanevî Türk hükümdarı *Yamı Kagan*'ın unvanında görülen *Yamı*'nın *Yama* olarak okunması gerektiğini yazan ŌSAWA, bunun da *Shemo* ve *Zha-ma* ile aynı olduğunu öne sürmüştür. Ona göre Türklerin kullandıkları *Yama* adı, Hinduizm'de ve Budizm'de görülen tanrı *Yima* ya da *Yama*'nın adından gelmektedir. ATWOOD da ŌSAWA ile aynı fikirde olmuştur. Ona göre *Shemo*, Türklerin Ashina boyunun diğer bir adından başka bir şey değildir ve ATWOOD bu görüşünü desteklemek için burada incelediğimiz mitte Türklerin atasının adının *Shemo* olmasını vurgulamıştır. Çince *she* 射 karakterinin *ye* olarak da okunduğunu belirten ŌSAWA ve ATWOOD, Çin kaynaklarında *Yabju* gibi *y-* ile başlayan bazı Türkçe kelimelerin okunuşunun alternatif olarak *sh-* ile olduğunu ve BİÇURIN ile CHAVANNES gibi bazı Sinologların böyle durumlarda *sh-*'li okumaları tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Onlara göre bu durum, Türkçede o dönemdeki bazı ağız ve lehçe farklılıklarından kaynaklanmış da olabilir ve *Shemo* adı Çince *Yemo* olarak da okunabilir. ŌSAWA'ya ve ATWOOD'a göre Çince *Shemo* ve *Yemo* ile Tibetçedeki *Zhama* biçimlerinin hepsi de *Yama*'yı ve onun Eski Türkçedeki alternatif okunuşu *Cama*'yı karşılamaktadır (2011: 176-177; 2012/2013: 78-81). Günümüzde Çince 射 karakteri, ŌSAWA'nın ve ATWOOD'un da belirttikleri üzere hem *she* hem *ye* hem de *yi* şeklinde okunabilmektedir. PULLEYBLANK, bu imin günümüzdeki *ye* okunuşunun Erken Orta Çince okunuşunu *jia^h*, Geç Orta Çince okunuşunu *jia^h* olarak vermiştir (1991: 364). Karakterin günümüzdeki *yi* okunuşu da PULLEYBLANK'e göre Erken ve Geç Orta Çince *jiak* olarak okunmaktadır (1991: 370). BAXTER ise karakterin günümüzdeki *ye* ve *yi* okunuşlarının Orta Çince okunuşlarını vermemiştir. Ongi yazıtının batı yüzünün 1. satırında geçen unvana gelecek olursak, yazıtı ilk okuyan kişi olan RADLOFF, bu unvanı *Yamı Kagan* olarak okumuştur (Radloff 1987-I: 246-247). Ona göre bu unvan, *Bumın Kagan* unvanının farklı bir yazılışı olabilir (Radloff 1987-I: 253). MARQUART, ONOGAWA, MALOV ve SAWADA da aynı görüşü desteklemiştir (Aydın 2008: 31; Ōsawa 2011: 177). RADLOFF'un yazıtın 1896'da yayımladığı rütuşlu olan fotoğrafta bu unvan *Yamı Kagan* şeklinde görülmektedir (Ölmez 2012: 194). ORKUN ve TEKİN de bu unvanı RADLOFF'a uygun olarak *Yamı Kagan* şeklinde vermişlerdir (1994: 128; 1968: 255). Bu unvanı *Yamı Kagan* olarak okuyan CLAUSON, burada İştemi Kagan'ın kastedildiğini ileri sürmüştür (Aydın 2008: 31; Ōsawa 2011: 177; Ölmez 2012: 195). RYBATZKI, *Yamı Kagan* olarak okuduğu bu unvanın *Bumın Kagan*, İştemi Kagan ya da *Zha-ma Kha-gan* ile eşleştirilmesi görüşlerine pek sıcak bakmamış ve bu unvanın *Yoluğ Kagan* unvanıyla karşılaştırılabileceğini önermiştir. Ayrıca ona göre bu yazıt Türk döneminde değil, Ötügen Uygar Kağanlığı'nın ilk yıllarında yazılmış olabilir ve Terh (Taryat) yazıtında

batısında bulunmaktadır. *Yama'nın tanrısal güçleri (神異 *shen yi*) vardır. Deniz Tanrısı'nın kızı (海神女 *hai shen nü*) her gün batımında ak bir geyiğe binerek *Yama'yı karşılar, onunla birlikte denize girer ve ertesi gün onu çıkarıp uğurlar; bu durum yıllarca sürer. Daha sonra büyük av zamanı yaklaştığında Deniz Tanrısı'nın kızı, bir gece yarısı *Yama'ya ertesi gün av sırasında *Yama'nın atalarının doğduğu mağaradan altın boynuzlu ak bir geyiğin çıkacağını, bu geyiği ok ile vurursa ilişkilerinin süreceğini ve tam anlamıyla birlikte olabileceklerini, vuramazsa sonsuza dek ayrılacaklarını söyler. Ertesi gün *Yama, atalarının doğduğu mağarayı kuşattığında gerçekten de mağaranın ağzında ak geyiğin altın boynuzu belirir. *Yama adamlarını sağdan ve soldan göndererek kuşatmayı sıklaştırır, ancak geyik sıçrayıp kuşatmadan çıkacağı sırada, askerlerinden birisi hayvanı vurur. *Yama bu duruma çok öfkelenir ve kendi elleriyle A'er Beyi'ni (呵呪首領 *a er shou ling*) öldürür, ardından da “Bundan sonra Teñri'ye insan kurban etmek (人祭天 *ren ji tian*) zorundayız!” diye yemin eder. Bu kurbanları çoğunlukla A'er Bölüğü'nden (呵呪部落 *a er bu luo*) seçer, sonra bu bölüğün çocuklarını ve torunlarını yani soyunu öldürerek Teñri'ye kurban eder. Günümüze dek Türkler bu geleneğe uygun olarak bir tuğa (纛 *du*)¹¹ insan kurban etmektedirler ve bölük de bu tuğu kullanmaktadır. *Yama A'er'ı (A'er Beyi'ni) öldürdükten sonra akşam olduğunda Deniz Tanrısı'nın kızının yanına geri döner, ancak Deniz Tanrısı'nın kızı *Yama'yı yakalar ve “Sen kendi ellerinle birisini öldürmüşsün, çok pis kan kokuyorsun, artık kaderimiz ortak olamaz!” diyerek ilişkilerini bitirir (TPGJ 480.3957; YYZZ 4.44-45).

Uygurların atası olarak verilen *Yoluğ* ile aynı kişi olabilir (Rybatzki 2000: 209). Taryat yazıtının doğu yüzünün 1. satırında geçen *Yolluğ Kagan* unvanı ve TEKİN'in bu unvan hakkındaki açıklamaları için bk. Tekin 1982: 804, 811. AYDIN, bu unvanı *Yamı Kagan* şeklinde okumuş ve bunun *Bumın Kagan*'ı karşıladığını belirtmiştir (2008: 23, 31-32). USER ve ÖLMEZ de bu unvanı *Yamı Kagan* şeklinde okumuşlar, ancak yazıtta unvanın *Ya-* hecesinin olduğu yerin okunmasının problemlili olduğuna işaret etmişlerdir (2009: 468; 2012: 190, 194). ŌSAWA ise RAMSTEDT'in ve JADRINCEV'in yazıttan aldıkları kopyalarda bu unvanın *Yama Kagan* olarak yazıldığını görüldüğünü belirtmiş ve yazıtın metnini yayımlarken unvanı bu şekilde vermiştir. Yukarıda da değindiğimiz üzere ŌSAWA, *Yama*'nın *Shemo* ve *Zha-ma* ile aynı olduğunu yazdıktan sonra, bu kişinin aynı zamanda *Bumın Kagan* olduğuna ilişkin görüşe katıldığını eklemiştir (2011: 168, 176-177). Esasında THOMSEN ve onun asistanı WULFF da bu unvanı *Yama Kagan* olarak okumuşlardır. ERDAL, *Yama* kelimesinin 'denilen' anlamında *ayma* ve 'saygı gösterilen' anlamında *ayama* olarak da okunabileceğine işaret etmiş, ancak THOMSEN'e ve WULFF'a uygun olarak bu unvanı *Yama Kagan* şeklinde okumuş ve bunun Tibetçe belgedeki *Zha-ma Kha-gan* ile eşleştirilmesine katıldığını belirtmiştir. Ancak ERDAL bu belgede unvanın aslında *Zha-ma Mo-ngan* olarak yazılmış olmasına dayanarak, Ongin yazıtındaki *Yama Kagan*'ın ve Tibetçe belgedeki *Zha-ma Kha-gan*'ın Türk hükümdarı *Buқан Kagan'ı karşıladığını düşünmüştür. Ona göre bu metinlerde askerî seferlerinden ve başarılarından söz edilen bu hükümdar, aynı özellikleri taşıyan ve on dokuz yıl boyunca tahtta kalan Türk hükümdarı *Buқан Kagan'dan başkası olamaz (2011: 364, 366).

¹¹ TPGJ'nin 明 Ming Hanedanı dönemi (1368-1644) nüshasındaki metinde “Teñri'yi temsil eden bir tuğ (天作纛 *tian zuo du*)” yazılmıştır (TPGJ 480.3957).

Türk mitolojisi kapsamında Çin kaynaklarında aktarılan bu üç Türk mitinin dışında, bugüne kadar Türk mitolojisini inceleyen araştırmacıların dikkatini pek fazla çekmemiş olan üç mit daha vardır. Bu üç mit, Tibetçe elyazması bir belgede aktarılmıştır. PELLIOT tarafından 1908 yılında Dunhuang'da 敦煌 bulunan bu elyazması belge, Paris'teki Bibliothèque Nationale de France'da Pelliot Tibétain koleksiyonunda bulunmaktadır ve koleksiyonda P.T. 1283 numarasıyla kaydedilmiştir. Belgenin bir yüzü Çince iken, diğer yüzünde Tibetçe iki ayrı metin bulunmaktadır. Bu metinlerden ikincisi “Kuzeyde Yanyana Kaç Tane Kralın Yaşadığıyla İlgili Metin” ya da “Kuzeyde Yaşayan Kralların Durumuyla İlgili Metin” şeklinde çevrilebilecek bir başlığa sahiptir ve yukarıda sözünü ettiğimiz üç Türk mitini barındırmaktadır. Mitlerden iki tanesi tam şekliyle bugüne ulaşmışsa da metnin üçüncü mitini barındıran yeri zaman içerisinde zarar gördüğü için, mitin yalnızca bir kısmı günümüze kadar gelebilmiştir.¹²

Bu belgede kayıtlı Türk mitlerinden I. 68-I. 77'de yer alan ilk mitin anlatısı şöyledir:

¹² Sözü geçen Tibetçe metin daha önce BACOT, CLAUSON, LIGETI ve MORIYASU gibi araştırmacılar tarafından incelenmiş, ancak konuyla ilgili en güncel ve kapsamlı çalışma VENTURI tarafından yapılmıştır (Venturi 2008: 1-35). TEZCAN da metinde geçen Türkçe adları incelemiş ve metnin BACOT tarafından yapılan Fransızca çevirisini Türkçeye tercüme etmiştir (1975: 299-307). Metnin Tibetçesi için bk. Venturi 2008: 14-18. Tibetçe metnin Türkçe çevirisi için bk. Tezcan 1975: 304-307 ve İngilizce çevirisi için bk. Venturi 2008: 19-32. TEZCAN, metnin başlığını Türkçeye “Kuzeyde yaşayan hanların ve oymakların durumu” şeklinde çevirmişken, VENTURI bunu İngilizceye “Text on the sequence of however many kings live in the north” olarak çevirmeyi tercih etmiştir (Tezcan 1975: 304; Venturi 2008: 3, 19). Bu konuda VENTURI'nin yaptığı açıklama için bk. 2008: 19. Metnin başlığının altında, bu belgenin bir Uygur (Hor) kralı tarafından kuzeyde kaç tane kralın yaşadığının tespit edilmesi için beş kişinin gönderilmesiyle ilgili buyruğun metnin Tibet'teki arşivde bulunan kopyası olduğu yazılmıştır. Ancak metinden anlaşıldığı kadarıyla bu metin, sözü geçen buyruğu değil, gönderilen beş kişinin topladığı bilgilerin sunulduğu bir raporu içermektedir. Raporun Uygurlar tarafından yazılmış olan Türkçe orijinali bugüne kadar bulunamamıştır; Tibetçe metin ise Türkçeden çevrilmiştir. Belgenin tarihlendirilmesi konusunda da farklı görüşler sunulmuştur. Genel kabul gören görüş ise, bu belgenin VIII. yüzyılın ortalarında Ötüken Uygur Kağanlığı'nın kurulmasından hemen sonra hazırlandığı, Tibet'in bu yüzyılın sonlarında Dunhuang'ı almasıyla da Tibetlilerin eline geçmiş olduğudur. Belgeyle ilgili sözü geçen meselelerin toplu bir şekilde değerlendirilmesi için bk. Venturi 2008: 1-13.

Basmılların (Ba-smel) ülkesini geçtikten sonra yaşayan bazı boyların da ötesinde, kumlu bir çöle sahip büyük bir sıradağın ardında göğün hükümdarının iki boyu yaşamaktadır. Türklerin ('Bug-chor) hükümdarı *Yama Kagan'ın (Zha-ma Kha-gan) yöneticiliğinin barışçıl olduğu dönemde bu hükümdar, sözü geçen dağlık bölgeye doğru bir ordu gönderir. Ancak ordu bu dağları aşamaz ve ordudan iki asker, yollarını şaşırıp kaybolurlar. Dişi bir devenin izine rastlayan iki asker, saf bir su kaynağına giden izleri takip ederler ve bir dişi deve sürüsü yakınlarında temiz (arı) bir kadınla karşılaşır. Türkçe konuşan kadın onlara yol gösterir ve askerler saklanmak üzere bu kadını takip ederler. O sırada av hayvanlarını kovalayan bir köpek sürüsü geri gelir ve kokularından askerleri bulur; askerler de köpeklerin önünde yere kapanırlar. Bunun üzerine köpekler, askerlerin çölü geçebilmeleri için ihtiyaçları olan şeyleri ve suyu on dişi deveye yükleyip onları ülkelerine geri gönderir. Böylece iki asker Türk ülkesine geri dönmeyi başarırlar (Venturi 2008: 29-30).

P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede I. 78-I. 84'te kayıtlı ikinci Türk mitinin anlatısı ise şu şekildedir:

İlk köpek gökten iner. Bu köpekten, birisi kızıl ve diğeri kara renkli olmak üzere iki köpek ortaya çıkar. İki köpek eş olarak dişi bir kurtla çiftleşse de bu dişi kurt kısır ve yavrulamamaktadır. Bu yüzden kızıl ve kara köpekler, bir Türk evinden genç bir kızı kaçırmış ve onunla birlikte olur. Birleşmenin sonucunda doğan erkek yavrular köpek olarak doğarken, kız yavrular insan olarak doğarlar ve temiz (arı) kadınlar olarak gözükmürler. Kızıl köpeğin boyuna 'kızıl burunlular' anlamında *Kızıl Küşü (*Ge-zir Gu-shu*) adı verilirken, kara köpeğin boyuna 'kara burunlular' anlamında *Kara Küşü (*Ga-ra Gu-shu*) adı verilir. Köpekler de kadınlar da Türkçe konuşmaktadırlar; zenginliklerini ve sığır gibi yiyeceklerini kadınlar bir araya getirerek kullanmaktadırlar. Bu boyların arasında erkeklerin bulunduğuyla ilişkin bugüne kadar kimse herhangi bir şey duymamıştır (Venturi 2008: 30).

İncelediğimiz Tibetçe belgede I. 94-108'de yer alan üçüncü Türk miti ise, belge yıpranmış olduğu için tam şekliyle günümüze kadar ulaşamamıştır:

Kuzey bölgelerinde bir grup 'vahşi Türk' (Dru-gu'i myi-rgod-dag) yaşamaktadır. Bu 'vahşilerden' birisinin bacağı kırılır ve yürüyemediği için arkadaşları onun bacağının önünde bir at öldürürler. Ardından bu kişiler, çok sayıda odun toplarlar ve bacağı kırık arkadaşlarına bir çakmak taşı verip onu orada terk ederler. Kısa bir süre sonra, çok yorgun düşmüş bir kaplan gelerek kırık bacağına yaklaşır. Kaplanın arkasından bir hayvan gelmektedir; bu hayvanın bedeni bir sıçandan daha büyüktür, kürkü demir bir alete sahiptir, boynu ile sağ ve sol yanlarında başparmak büyüklüğünde beyaz bir benek vardır. Bacağı kırık olan adam, bu hayvanın beyaz benekli yanına doğru bir ok atıp onu öldürür. Hayvanın bedeni bir domuz gibi kamburdur; kürkü demir bir alet gibi sert ve dikenli olup, burnundan kuyruğunun

ucuna kadar gitmektedir, bir kılıç gibi de sivri bir uca sahiptir. Hayvana Türkçede *Kog-nyo-yog* denilmektedir (Venturi 2008: 32).¹³

II. Kurttan Türeyiş Mitindeki Motifler

Türklerin kurttan türeyiş mitinin ana teması, Türklerin atalarının düşmanlar tarafından tek bir çocuk dışında tamamen yok edilmeleri ve mucizevî bir şekilde hayatta kalan çocuğun birlikte olduğu dişi kurdun, tehlikeden kaçarak güvenli bir yerde Türklerin on boyunun atası olan on oğlu dünyaya getirmesi, bu on oğlun soyundan gelenlerin de zamanla güçlenerek ortaya çıkmalarıdır. Bu mitin tarihî arka planı aslında *SS*'da ve ondan kopyalayan *BS*'da, *TD*'de ve *CFYG*'de anlatılmıştır. Yukarıda da görüldüğü üzere, bu kaynakların anlatımına göre Türklerin ataları Gansu'daki Pingliang'ın karışık yabancılarıdır, soyadları *Ashina*'dır ve Sonraki Wei imparatoru Taiwu tarafından yok edilirler. *Ashina*'yla birlikte 500 aile Rurulara sığınır, bir dönem Altaylara yerleşirler ve demirci olarak çalışırlar (*BS* 99.3285; *CFYG* 956.11251b; *SS* 84.1863; *TD* 197.5401).¹⁴ *Türük* yani *Türk* adının anlamı konusunda öne sürülen farklı görüşlerden birisi, *VÁMBÉRY*'nin bu adın *türemek* fiilinden çıktığına ve 'yaratılmış, doğmuş, türemiş' anlamlarına geldiğine ilişkin görüşüdür (Sümer 1999: 22-23; Kafesoğlu 2002: 44).¹⁵ Nitekim Türklerin kendi türeyiş mitlerinde yok olduktan sonra yeniden tü-

¹³ Metnin bundan sonra kalan kısmı ise zarar gördüğü için, mitin kalan kısmının tam olarak nasıl olduğu bilinmemektedir. VENTURI'nin İngilizce çevirisine dayanarak, metnin bundan sonraki kısmı Türkçeye şöyle çevrilebilir: "(...) büyük (...) ve kaplanla kirpinin (Tibetçe *lgang*) orada dövüştüklerini gördü. (...) sağlığına kavuşana dek (?); kaplan, vahşi hayvanı öldürdü. Adamın boyutları (?) diğer bedeninin boyutlarına benzemektedir; küçük giysi (...) kemik sağa doğru (?) hareket ettiğinde çılgınlık attı; onun (...) içinde bir (...)." (2008: 32).

¹⁴ ÖGEL, mitin ardındaki tarihî arka planı ayrıntıyla aydınlatmıştır (1957: 90-95). SINOR, bu meseleye kısaca değinmiştir (1982: 225-226). TAŞAĞIL da mitin tarihî arka planı üzerinde çalışmıştır (1995: 12-14).

¹⁵ NÉMETH de *Türük* adının hem 'türemek' anlamında *törü-* hem de 'güçlü' anlamında *türk* kelimesinden gelebileceğine dair iki görüş ortaya koymuştur (Golden 2011: 48).

rediklerini anlatmaları, *Türük* adının *türe-* fiilinden geliştirilmiş bir ad olabileceğine işaret etmektedir.¹⁶ Mitin tarihî arka planının yanı sıra bu mitte dünya üzerinde pek çok kültürün mitolojisinde görülen ‘yok olmadan sonra yeniden doğuş’ temasının işlenmiş olduğu da görülmektedir. Mezopotamya’daki *Temmuz* ve *Tufan* ile Eski Mısır’daki *Osiris* mitlerinde, Pasifik ve Amerika yerlilerinin mitolojilerinde, Germen mitolojisindeki *Ragnarök* kavramında, ayrıca Hinduizm, Budizm, Musevîlik, Hristiyanlık ve İslâmiyet gibi dinlerde görülen ‘öldükten sonra yeniden dirilme’ ve ‘dünyanın kıyametle yok edilişinden sonra yeni bir âleme/çağa geçiş’ motifleri de aynı temayı işlemektedir. Nitekim ELIADE’ye göre dünya üzerindeki mitolojilerin, dinlerin ve ideolojilerin önemli bir bölümünün dayanak noktası bu inançtır (2001: 82-119, 224).

Esasen bu ‘yeniden doğuş’ teması ayın ve yıldızların hareketleri ile ilgili olup, pek çok kültürde görülen hükümdar kurbanları da bu temadan çıkmıştır. Frobenius’un 1912’de Sudan’ın ortasındaki Kordofan (~Kurdufân) bölgesinden derlediği *Kaş’ın Yıkılması Efsanesi*’ne göre çok eski zamanlarda Kordofan’daki Napata şehir-devletinde *Napatalı Nap* denilen hükümdarlar vardır. Bu hükümdarlar çok güçlü ve zengin olmalarına karşılık hükümleri kısa sürer, çünkü o ülkede rahipler her gece ay ile yıldızları gözlerler, kurbanlar sunarlar, kutsal ateşler yakıtırlar ve hükümdarların öldürüleceği günü gözlerler. O gün gelince kutsal boğaların arka ayakları kesilir, ülkede ateşler söndürülür, kadınlar evlere kapatılır, hükümdar öldürülür ve yeni hükümdar çağırılır. Ancak bir gün, yeni hükümdarın sevdiği Far-li-mas adlı kölesi, üstün masal anlatma yeteneğiyle birkaç gece üst üste rahipleri işlerinden alıkoyar ve rahiplerin hükümdarın öldürüleceği günü tespit etmelerini engelleyerek bu geleneği yıkar. Hükümdar yıllar sonra kendi eceliyle ölünce Far-li-mas onun yerine geçer; ancak geleneğin yıkılması yüzünden sonunda ülke de yıkılır (Campbell 1960: 151-161). Bu efsane, *Binbir Gece Masalları*’nın ana karakteri Şehrazat’ın (Şehrâzâd) hikâyesiyle aynı kökene dayanmaktadır. Burada da Şehrazat, her gece birlikte olduğu eşini öldürüp ertesi gün yeni bir evlilik yapan bir hükümdara eş olur, ancak her gece anlatıp yarım

¹⁶ Türkçede *Kazak* (Golden 1992: 339) ve *Yörük* (Sümer 1999: 23) gibi benzer şekilde fiilden ad yapılmış başka kavim adlarına da rastlanılmaktadır.

bıraktığı hikâyeleri sayesinde hükümdarı kendisini öldürtmekten caydırarak hayatta kalır (Campbell 1960: 161-164). Güney Sudan'da yaşayan Şilluklarda rahipler, çocukları dâhil kimsenin görmediği hükümdarlarını yedi yıllık dönemin sonunda ya da hasat ve sürülerin zenginliğinde düşüş olursa öldürürler. Soyluların başı tarafından yapılan bu kurbanın ayın son ve çeyrek olduğu karanlık gecelerden birinde, ilk yağmurdan önceki dönemde ve ilk tohumlar atılmadan önce yapılması gerekir. Hindistan'ın güneyindeki Malabar bölgesinde tanrı-krallar, Jüpiter'in zodyakta bir dönüşünü tamamlayıp Yengeç burcundaki geri dönme hareketine başladığı zamanın sonunda, yani on iki yılın sonunda zorunlu olarak kendilerini halkın önünde keskin bıçaklarla kurban ederler. Yine Frobenius'un Afrika'daki gözlemlerine göre Mozambik, Angola ve Zimbabve bölgelerinde adı Ay olan ve ulu baş tanrıyı temsil eden hükümdarlar ile onların *Venus* adlı ikinci eşleri, Tanrı'nın ölüm zamanı geldiğinde birlikte boğdurulurlar. Cesetleri bir dağdaki mezar-mağaraya götürülen hükümdarla eşinin, orada yeniden ya da yeni semavî küreler olarak dirildiklerine inanılır. Eski Babil'de de yeni yıl kutlamalarında hükümdar soyulup aşağılanıp dövülür ve pazar yerinde yerine geçen birisi boynuna geçirilen ilmek sıkılarak öldürülür. Frobenius'a göre bu inançların çıkış noktası Hazar Denizi ile İran Körfezi arasında bir yerde olmalıdır ve buradan güneydoğuya doğru Dravid kültür sahasıyla yayılırken, güneybatıya doğru da Doğu Afrika'ya yayılmıştır. Sudan'da, Nijerya'da ve Ruanda'da pek çok kabileden görülen bir uygulamaya göre hükümdarlar öldürüldükten sonra bütün tapınaklarda ateşler söndürülür, halefi yerine geçene kadar da kutsal ateşler yakılmaz. Ardından ikinci ateş yakma töreni sırasında çıplak olarak birer ergin erkek ve kız tarafından yeni hükümdarın, hanedanın ve halkın önünde ateş yakılır, bu çift ilk cinsel birleşmelerini yapar ve açılan çukurlara canlı canlı gömülerek kurban edilirler (Campbell 1960: 165-169, 420-421). Girit'teki antik Minos uygarlığında da dokuz yılda bir krallar kurban amacıyla öldürülürler (Campbell 1960: 427-428). Campbell, Mezopotamya'daki Güneş ve Ay hanedanları ile kutsal kral katlinin, Hindistan'la Doğu Afrika'ya geçtiğini belirtmiştir (Campbell 1960: 421, 436-438).

Dünya kültürlerindeki bu öldürme ve yeniden doğuş motifi bir tek hükümdarlara ve çevrelerine özel değildir. Avustralya yerlilerinden Arandalarda (Arnernte) bir erkek, şaman olma gücü bulunduğunu anlayınca kabilesinden ayrılarak bir mağaranın ağzında uykuya yatar. Arandaların inanışına göre bir mağara ruhu bu kişiye iki mızrak atarak onu öldürür. Ardından mağara ruhları o kişiyi mağaranın içine götürürler, iç organlarını çıkararak yenilerini takıp onu diriltirler. Kişi önceleri tuhaf davranışlar gösterir ancak sonunda bir uzman büyücü olur (Campbell 1960: 254-255). Sahalarda (Yakut) *Āca Efsanesi*'ne göre şaman adayları normal insanlarken ölürler ve öbür dünyada bir süre kaldıktan sonra dünyada şaman güçlerini kazanmış olarak yeniden doğarlar. Sahalar aynı zamanda olağanüstü bir şamanın ruhunun ölümünden sonra yeniden doğduğuna, büyük şamanların da üç kez doğduklarına inanırlar (Campbell 1960: 258-262, 266-267). Kuzey Amerika'daki Montana Karaayak Kızılderililerindeki *Bufalo Dansı Efsanesi*'ne göre bir adam bufalolar tarafından ezilerek ve parçalanarak öldürüldükten sonra adamın kızı, babasının omurgasının bir parçasını yere koyarak giysisiyle örter ve şarkı söyler. Kız giysiyi kaldırdığında babasının gövdesinin yeniden oluştuğuna tanık olur, tekrar giysiyi örtüp şarkı söyler ve giysiyi kaldırdığında babasının dirilerek nefes aldığını görür (Campbell 1960: 285, 291). Almanya'da Bonn yakınındaki Oberkassel'da bulunan Magdalenyen dönemi Cro-Magnon İnsan mezarlarında (MÖ y. 30,000-10,000) hayaletlerin canlılardan uzak durup onları rahat bırakmaları için uyluk kemiklerinin ters çevrilmiş, kafataslarının ayrılmış ve kolların bağlanmış olduğu görülmektedir (Campbell 1960: 378-379). Türk kavimlerinde de kemikten dirilme ya da yeniden doğma inancının varlığı bilinmektedir. Örneğin Hakaslara ait *Altın Arığ Destanı*'nda ana karakter Altın Arığ ve atı Ak Boz öldürüldükten sonra kemikleri kızıl ve ak kuma dönüşmüştür. Ancak beyaz bastonlu yaşlı bir adam bu kumların arasından Altın Arığ'ın topuk kemiğine ve Ak Boz'un toynağına değneğiyle üç kere vurduktan sonra minyatür boyutlarda kahraman Taptaan Mirgen ve atı Ak Oy meydana gelmişlerdir (Özkan 1997: 299, 301,

323). Türklerin ölü gömme geleneklerinde ölülerini yaktıkları ve küllerini gömdükleri ZS'da, SS'da, BS'da, TD'de ve CFYG'de anlatılmıştır.¹⁷Elimizdeki metinler, Türklerin ölülerini neden yaktıklarını açıklamamaktadır. El-Mervezî, *Ṭabâ'î el-Hayavân*'da Kırgızların (Hırhîz) eskiden beri ölülerini yaktıklarından, ateşin ölüleri temizlediğine ve günahlarından arındırdığına inandıklarından, ancak Müslümanlarla komşu olduktan sonra ölülerini gömmeye başladıklarından söz etmiştir (Minorsky 1942: 30; İbn Fazlân 1995: 103). Ayrıca, tehlikeli bir düşmanın bedenini yakarak ruhun zararlı güçlerini ortadan kaldırmakla ilgili Sibirya'da ve Moğollar arasında yaygın bir inanç da vardır (Tatár 1992: 339, 341). Türklerin ölülerini yakmaları, ateşin ölüleri arındırdığına ilişkin inançla ilgili olabileceği gibi, kemiklerden ölünün diriltilmesi inancıyla ilgili de olabilir.¹⁸

Burada Türklerde kağanlar tahta geçerken yapılan törenlerdeki bir uygulamayı da incelememiz gerekmektedir. ZS'ya, TD'e ve CFYG'ye göre Türklerde yeni bir kağan seçildiğinde, yüksek rütbeli kişiler (beyler) kağanı bir keçe örtünün içinde taşıyarak güneş yönünde dokuz kez döndürürlerdi. Her dönüşte bütün tebaa yeni kağanın önünde eğilirler, eğilmeler bitince beyler kağanı ata bindirerek dolaştırırlar, kağanın boğazına ipek bir bez dolayarak sıkırlar, hemen ardından bağı çözerek kağana başlarında kaç yıl kalacağını sorarlardı. Kağan baygın durumda olduğundan süreyi açık seçik söyleyemez, beyler de kağanın ağzından karmakarışık dökülen kelimelerden kağanın hükümdarlık yapacağı süreyi kestirmeye çalışırlardı (CFYG 961.11311a; TD 197.5403; ZS 50.909). Bu törenin aynısına Hazarlarda da rastlanmaktadır. Arap coğrafyacısı İbn Havkal'ın yazdığı *Şûret el-Ard*'a göre Hazarlarda hakanlar padişahlarını (hakan vekillerini) ve vilâyet valilerini (İbn Havkal bunlara da padişah diyor) tayin ettikleri zaman padişaha görev verilince, hakan iplik ile onun boğazını sıkardı. Padişahın nefesi kesilmeye yaklaşınca hakan ona “ne kadar zaman padişahlık etmek istiyorsun” diye sorar, padişah da “şu kadar müddet istiyorum” diye yanıtlardı. Padişah bu süre içinde ölmezse öldürülürdü (Yörükân 2006: 122). 遼史 *Liaoshi*'daki *Risale Bölümü*'ne (志 zhi)

¹⁷ Türklerin yoğ denilen cenaze törenlerinin ayrıntılı anlatısı için bk. BS 99.3288; CFYG 961.11311a; SS 84.1864; TD 197.5404; ZS 50.910.

¹⁸ Ögel bu konuda birinci görüşü savunmuştur (1995-II: 522-523).

göre Kuzey Çin’de 遼 *Liao* Hanedanı’nı (907-1125) yöneten Kitan (契丹 *qi dan*) hükümdarlarının tahta oturma törenleri sırasında *Yeniden Doğuş Töreni* (再生儀 *zai sheng yi*) denilen bir bölüm bulunmaktaydı. Bu bölümde sarayın dışındaki düzlük alanda kurulan yeniden doğuş binasının girişine üç kütük yerleştiriliyor ve daha önceden seçilmiş olan bir çocuk, yedi kere kütüklerin altından geçiyordu. Çocuğun yedinci geçişinden sonra hükümdar da kütüklerin yanına uzanıyor ve elinde sadak tutan yaşlı bir adam, ‘yeni bir oğul doğdu’ diye bağıyordu (*Liaoshi* 53.879-880). Tören sona erdikten sonra da hükümdar bir keçe halı üzerinde havaya kaldırılıyordu (*Liaoshi* 49.836). Türklerdeki ve Hazarlardaki bu törenin yorumlanması MORI, DİVİTÇİOĞLU ve GOLDEN tarafından yapılmıştır. DİVİTÇİOĞLU’ya göre dünya üzerindeki bazı kültürlerde görülen hükümdar öldürme, daha doğrusu hükümdarı tanrılara kurban verme ve yeni bir başlangıç yapma kültü, Türklerde ve Hazarlarda bu tören aracılığıyla varlığını sürdürmüştür. Kağanların boğulma noktasına kadar gelmeleri, kurban edilmeyi simgeliyordu; bundan sonra, hükümdar olacak kişi, eski hayatından sıyrılarak Tanrı’dan kut almış oluyor ve tanrısal (Tanrı’ya benzer) kağanlık aşamasına geçiyordu. Nitekim Kitan törenine ‘yeniden doğuş töreni’ denilmesi de böyle açıklanabilir. MORI’ye göre ise bu törende aslında yeni kağanın Tanrı’yla iletişime geçmesi sağlanıyordu. Törende kağan bayılıyordu (boğaz sıkma işlemi, bayılmayı hızlandırmak amacıyla yapılıyordu), o zaman da Tanrı’nın kağanın ağzından hükümdarın tebaasına yeni kağanın kaç yıl hüküm süreceğini söylediğine inanılıyordu. GOLDEN da bu tören sırasında kağanın şamanlık güçlerinin vurgulandığını, ayrıca burada bir güneş kültüne de atıfta bulunulmuş olabileceğini belirtmiştir (Divitçioğlu 2005: 93-98; Golden 2007: 170, 177-178; Waida 1976: 181). CZEGLÉDY, Mali’deki Bambara halkında da Türklerdeki ve Hazarlardaki törenlerin çok benzeri bir törenin uygulanmakta olduğunu anlatmıştır. Bu törenlerde Bambaraların yeni seçilen hükümdarın önüne içinde taşlar ve Baobab ağacı yaprakları olan bir kap konulur, hükümdar neredeyse ölene kadar boğulur, son çırpınışları sırasında önündeki kaptan birkaç taş alır ve bu taşların sayısı, hükümdarlık yapacağı yılların sayısını temsil eder (1966: 18-19). Bütün bu uygulamaların evrensel bir yeniden doğuş inancından çıktığı söylenebilir.

ÖGEL, bu mitteki kurt, dağ, mağara, bataklık, bir kavim tarafından mağlup edilme gibi motifleri incelemiştir (1957: 95-99, 104-107, 1993-I: 20-57, 1995-II: 111-126, 418-464) ve kurdun çocuklarının dışarıdan kızlarla evlenmelerinin ekzogamya geleneği olabileceğine işaret etmiş, ancak bunun kesin olmadığını yazmıştır (1957: 109). CZEGLÉDY'nin de değindiği gibi, bu mitte mağaradan çıkan ve dışarıdan kızlarla evlenen on çocuk, Türklerin on boyunu temsil etmektedir (1972: 290). SINOR, bu mitte görülen kurt, mağara ve halkı mağaradan çıkartıp kurtaran ata motiflerini incelemiştir (1982: 233-249). SINOR'un görüşüne göre Türklerdeki kurt motifi, ona göre İranî bir halk olmaları muhtemel olan ve Çin kaynaklarında 烏孫 *Wusun* şeklinde geçen Orta Asyalı halktan alınmış olabilir. *Wusun*'ların Çin kaynaklarında kayıtlı bir efsanelerinde, bir *Wusun* hükümdarının bebekken bir karga ve kurt tarafından beslendiği anlatılmaktadır. SINOR'a göre bu motif sonradan Soğdlular aracılığıyla Türklere aktarılmış olabilir (1982: 236-240). Nitekim bazı araştırmacılar tarafından, Eski Türkçede 'kurt' için kullanılan *böri* kelimesinin İranî bir etimolojiye sahip olduğu ileri sürülmüştür (Doerfer 1965-II: 334; Sevortyan 1978: 221; Golden 1992: 119).¹⁹ GOLDEN, Türklerin kökenlerini kurda bağlamalarının Avrasya'da yaygın görülen bir geleneğin örneği olduğunu belirtmiştir. 'Kurt' anlamına gelen çeşitli etnonimlerden örnekler veren GOLDEN, kurt kültürünün savaşçı halklarla ilişkili olduğunu açıklamıştır (1997: 91-92). Zor durumda kalan kahramanın kuşlar tarafından beslenilmesine ve bu sayede hayatta kalmasına ilişkin anlatılara Sibiry'a da çeşitli efsanelerde rastlanılmaktadır (Tatár 1996: 270-272). Türklerin kurttan türeyiş mitinde görülen, içinde otlarla kaplı bir ova bulunan geniş mağara motifine çok benzer bir motif ise, Moğolistan'ın kuzeyindeki Hövsgöl Eyaleti'nde (Hövsgöl Aymag Хөвсгөл Аймаг) yaşayan Soyotların ve Tuvalıların bir efsanesinde görülmektedir. Bu efsaneye göre bir avcı, fırtınadan kaçmak için sığındığı bir mağaranın içerisinde dış dünyaya benzeyen bir dünya bulur. Bu dünyada insanlar, sığırlar, köpekler ve diğer varlıklar yaşamaktadırlar (Tatár 1996: 270). TATÁR, Altay-Sayan bölgesinde

¹⁹ *Drevnetyurkskiy Slovar'* ise *böri*'nin herhangi bir yabancı dilden alıntı olduğunu yazmamıştır (1969: 118). CLAUSON da *böri* için yabancı bir etimoloji vermemiştir (1972: 356).

ve Sibirya'da görülen mağara ve yer altı dünyasına açılan delik motiflerini de incelemiştir (1996: 268-274). TATÁR, ayrıca bu motiflerle Eski Yunan mitolojisinde görülen mağara, delik ve yer altı dünyası motifleri arasında bağlantı olduğunu, bunun da Altaylara gelen Hint-Avrupalı konar-göçerlerin (Sakalar) varlığıyla açıklanabileceğini belirtmiştir (1996: 273). Çeşitli Türk-Moğol mitlerinde ve efsanelerinde görülen mağara, kapalı yerde korunma ve sonradan ortaya çıkma motifleri, DEWEESE tarafından incelenmiştir (1994: 273-290). DEWEESE, Türklere ait bu mitin anlatısındaki düşmandan kaçma motifinin, Gerdîzî tarafından kaydedilmiş olan Kimek türeyiş mitinin anlatısına benzer olduğunu belirtmiştir. Ona göre Türklerin bu miti, Kimeklerin mitine kaynaklık etmiş olabilir. DEWEESE, ayrıca bazı Başkurt ve Moğol efsanelerinde de benzer temaların işlendiğine değinmiştir (1994: 498).

III. Sibirya'da Türeyiş Mitindeki Motifler

Türklerin Çin kaynaklarında kayıtlı türeme mitlerinden Sibirya'da türeme mitinde görülen birkaç motifi burada inceleyeceğiz.²⁰ Bu mite göre Türk hanedanının atası Yizhi Nishidu, yaz ve kış tanrılarının kızlarıyla evlenir. Yaz ve kış mevsimlerine tanrılık atfedilmesi ya da en azından insanlara benzetilmesi, farklı dönemlerdeki çeşitli Türk topluluklarında da görülmüştür. 921-922'de Bağdad'tan Etil (Volga) Bulgarlarına Abbasî elçisi olarak giden İbn Fağlân'ın seyahatnamesine göre Başkurtlar, kışın ve yazın da tanrıları olduğuna inanırlardı (İbn Fazlân 1995: 47). Maħmûd el-Kâşgarî tarafından yazılan *Dîvânu Luğâti't-Türk*, yaz ile kışın birbiriyle karşılıklı konuştuğunu işleyen üç ayrı şiir parçası aktarılmıştır (Atalay 1998-I: 204, 1999-III: 278-279, 367). Hükümdarın doğaüstü güçlere sahip kadınlarla evlenmesi motifine ise diğer Türk destanlarında da rastlanılmaktadır. *Oğuz Kağan Destanı*'nda Oğuz Kağan'ın evlendiği kızlardan birisinin gökten indiği, birisinin ise bir gölün ortasındaki adada bulunan bir ağacın kovuğunda oturduğu aktarılmıştır. ÖGEL'e göre burada Oğuz Kağan'ın hem Gök Tanrısı'nın kızıyla hem de Yer Tanrısı'nın kızıyla evlendiği anlatılmak istenmiştir (Bang-Rahmeti 1936:

²⁰ ÖGEL, bu mitte erkek çocukların annelerinin soyadlarını almalarındaki anaerkil (maderşahî/kognat) unsura daha önce işaret etmiştir (1957: 109).

12, 14; Ögel 1993-I: 117-118, 139-143).²¹ SINOR, ayrıca mitte Yizhi Nishidu'nun bir fırtına tanrısı olduğunun vurgulanmak istendiğini yazmıştır (1982: 229). GOLDEN ise bu karakterin rüzgâra ve yağmura hükmetmesinin Türk ve Moğol şamanlarının özelliklerinden olduğunu ve bunun *Yada Taşı* inancıyla bağlantılı olduğunu belirtmiştir (1992: 119).

Abangbu'nun on yedi kardeşinin olması ve bu sayının *BS*'da yetmiş olarak verilmesi, Kırilen'e göre İkinci Türk Kağanlığı'nın kurucusu İltəriş Kagan'ın Çin yönetimine karşı çıkardığı isyanın Türk yazıtlarında görülen anlatısını hatırlatmaktadır. Köl Tigin yazıtının doğu yüzünün XI.-XIII. satırlarında ve Bilge Kagan yazıtının doğu yüzünün X.-XI. satırlarında aktarılmış olan bu anlatıya göre İltəriş Kagan, isyanı on yedi kişiyle başlatmıştır. Ancak isyancıların sayısı sonradan yetmiş ve ardından da yedi yüze ulaşmıştır. Burada verilen sayıların sembolik olma ihtimali güçlüdür (Tekin 1988: 10, 40; Kırilen 2015a: 215).²² Yizhi Nishudu'nun oğullarından birisinin ak bir kuğuya dönüşmesi, ÖGEL'in de belirttiği gibi Türk kavimlerinin mitolojisinde görülen 'don değiştirme' yani şekil değiştirme (metamorfoz/başkalaşma) motifinin bir örneğidir (1993-I: 29).²³ Bu mitteki atalardan

²¹ ÖGEL, Oğuz Kagan'ın evlendiği ikinci eşi ona gönderen kutsal varlığın, Türklerde görülen *ıduq yir sub* kavramıyla aynı olduğunu belirtmiştir (1993-I: 140). Sibiryâ şamanizminde de bazı şamanların tanrıların kızlarıyla evlendiklerine ilişkin inançlar vardır (1993-I: 141).

²² I. Tonyukuk yazıtının batı yüzünün 4. satırında da İltəriş Kagan'ın isyanına katılan kişilerin sayısı yedi yüz olarak verilmiştir (Tekin 1994: 3).

²³ Türk kavimlerinin mitolojisindeki 'don değiştirme' motifi için bk. Ögel 1995-II: 133-143 ve Ergun 1997-I: 167-360. Bu motif içerisinde görülen kuş şekline girme için bk. Ögel 1993-I: 29-31, 1995-II: 139-142 ve Ergun 1997-I: 178-179. Sibiryâ'da Samoyed toplulukları arasında görülen ördek şekline girme motifi için bk. Tatâr 1992: 342-343. Kuş şekline girme motifine Türk inançlarında da rastlanılmaktadır. HEGAARD'ın çalışmasına göre Türkler, ölen kağanları ve tiginleri için *kergek bol-*, *uç-* ve *uça bar-* terimlerini kullanmışlardır. Hükümdarların akrabaları, ihanet eden tabi hükümdarlar ve atlar için ise Türkler *öl-* terimini kullanmayı yeğlemişlerdir (1976: 89-115). *Kergek bol-* ve *uç-* deyimlerinden de görüleceği üzere Türkler, ölen insanların ruhlarının kuş olup uçarak bedenden ayrıldığına inanmışlardır. Bu inanış tarih boyunca pek çok kültürde görülmüştür (Heegard 1976: 105-106). Yırtıcı bir kuş olan *kergek* için bk. Heegard 1976: 90, 94-96. DİVİTÇİOĞLU da benzer bir görüş sunmuştur (2005: 122-127). İNAN ve GÖMEÇ, bu ifadenin kurban anlamına geldiğini düşünmüşlerdir (2000: 98; 2008: 73-74). GIRAUD, *kergek* kelimesinin 'kader' için kullanılmış olabileceğini varsaymıştır (1999: 165-169). ROUX ise bu kelimenin Türkiye Türkçesi *gerek* ile aynı olduğunu, *kergek bol-* ifadesinin de 'gerekliliği buldu' şeklinde

Neduliu Şad'ın ateş yakarak halkını ısıtması ve bunun sonucunda halkının başına geçirilmesi anlatımı da Yunan mitolojisinde tanrılardan ateşi çalarak insanlara ateşi kullanmayı öğreten, ancak bunun yüzünden tanrılar tarafından sonsuz bir cezaya çarptırılan Promētheus karakterini anımsatmaktadır. Ancak Türk mitinde ateşi insanlara tanıtan kişi cezalandırılmamakta, tam tersine halkı tarafından ödüllendirilmektedir.²⁴Bu mitte Neduliu Şad'ın ölümünden sonra yeni beyin seçiminin ağaçta en yüksek yere zıplama yarışı yoluyla yapılması motifinin bir benzeri, Altaylarda yaşayan Teleütlerin bir masalında da tespit edilmiştir (Ögel 1993-I: 52-53). Bu motife benzeyen bir başka örnek ise İrlanda'da Connacht (Connaught) bölgesindeki köylerde anlatılan bir İrlanda halk masalında, kral seçiminin koşu yarışı biçiminde yapılmasında görülmektedir (Campbell 1960: 434). Bu motifte hükümdar seçilecek kişide fiziksel gücün de varlığının arandığı vurgulanmaktadır. Ayrıca GABUEV, bu mitte görülen yüksek ağacın aslında 'Dünya Ağacı' motifi olabileceğini önermiştir (Golden 2006: 11).

IV. *Yama'nın Mitindeki Motifler

Bu kısımda *Yama'yla ilgili mitte görülen birkaç motifi inceleyeceğiz. Söz konusu mitte görülen Deniz Tanrısı'nın kızı figürünü *Deniz Tanrıçası* olarak ele alan ÖGEL, Türk kavimlerinin mitolojisindeki deniz tanrıçası ve geyik motiflerini de incelenmiştir.²⁵ÖGEL ayrıca bu iki farklı motifin birbiriyle bağlantılı olduğunu belirtmiştir (1993-I: 576-577). Bir su kütesine tanrılık atfedilmesine ve onun bir

çevrilmesi gerektiğini belirtmiştir (2002: 262). Yizhi Nishidu'nun oğlunun ak kuğuya dönüşmesi motifinin, Türklerdeki ruhun kuşa dönüşmesi motifiyle bağlantısının olup olmadığı ise açık değildir. Mitte Yizhi Nishidu'nun oğlunun dönüştüğü kuş bir kuğu iken, Türkler ölmüş kişilerin ruhlarının dönüştüğü kuşun yırtıcı bir kuş olduğuna inanmışlardır. Bu yüzden mitteki kuğuya dönüşme motifi, ölümlü ruhunun yırtıcı kuş olup uçup gitmesinden çok, kişinin kendisinin kuş şekline girmesini anlatıyor olabilir.

²⁴ Sibirya şamanizminde ateşin bulunuşuyla ilgili mitler için bk. Ögel 1957: 108 ve 1993-I: 54-55.

²⁵ Altay mitolojisindeki deniz tanrıçası motifi için bk. Ögel 1993-I: 570-573. Geyik motifine Avrupa Hun, Ogur, Macar, Moğol, Hantı-Mansi (eski adlandırmayla Ostyak-Vogul), Oğuz, Anadolu ve Güney Sibirya efsanelerinde de rastlanılmaktadır (Ögel 1993-I: 573-583, 1995-II: 101-109). ÖGEL, *Yama'nın mitinde görülen ak geyiğin, tıpkı Hindistan'daki ak filler gibi Türk-Moğol kavimlerinde kutsal kabul edilen bir hayvan olduğunu vurgulamıştır (1993-I: 570, 573-575).

kızının olduğuna inanılmasına ilişkin bozkır kavimlerine ait daha eski bir inanış, HĒRODOTOS tarafından aktarılmıştır. HĒRODOTOS'un aktardığı bir İskit efsanesine göre, İskitlerin atası olan Targitaos'un babası Zeus iken, annesi ise Borysthenes (Dnyeper) Irmağı'nın bir kızıdır (*Historiae* 4.5.1). Hükümdarın doğaüstü bir kadınla görüşmesi motifi, ÖGEL'in de üzerinde durduğu üzere Cuveynî'nin yazmış olduğu *Târîh-i Cihânguşâ*'da kayıtlı olan Uygur türeyiş efsanesinde görülmektedir. Bu efsaneye göre Uygurların ilk büyük hükümdarı olup kendisi de doğaüstü bir şekilde doğmuş olan Böğü Han bir gece çadırında uyurken, çadırının tepesindeki duman deliğinden içeriye kutsal bir genç kız iner ve Böğü Han'ı uyanıdırır, ancak Böğü Han korkusundan uyuyormuş taklidi yapar. Kız ikinci gece geldiğinde aynı sahne yaşanır. Üçüncü gece ise vezirinin önerisine uyan Böğü Han, Ak Tağ'a (Ak Dağ) gitmek için kızla yola çıkar. Böğü Han ve kız dağda sabaha kadar sohbet ederler; yedi yıl, altı ay ve yirmi iki gün boyunca her gece aynı şeyi yaparlar. Son gece kız Böğü Han'a veda ederken, ona tüm dünyayı ele geçireceğini müjdeleyip iyi bir hükümdar olması için ona çeşitli öğütler verir. Bu görüşmeden sonra da Böğü Han ordularını göndererek büyük fetihlere girişir. ÖGEL hem Türklerdeki *Yama mitinde hem de Uygurların türeyiş efsanesinde görülen bu motifte, hükümdarların doğaüstü kızlarla evlenmediklerini vurgulamıştır (1993-I: 87; Juvaini 1997: 57). Türklerin kurttan türeme mitinde görülen mağara motifi, bu mitte de birkaç kere tekrarlanmıştır. Burada Ashide boyunun mağarasına değinilmiş olması dikkat çekicidir. Mite göre Deniz Tanrısı'nın bulunduğu *Şar Denizi, bu mağaranın batısında bulunmaktadır. Türklerin kurttan türeme mitine göre Türklerin atalarının doğduğu mağara, Batı Denizi'nin doğusundaki Koçu'nun kuzeyinde ya da kuzeybatısındadır. *Yama'nın mitinde Ashide Mağarası'nın yanı sıra *Yama'nın atalarının çıktığı mağaradan da söz edilmiştir. Bu mağaranın Ashide Mağarası'yla ya da Türklerin kurttan türeme mitinde görülen atalarının çıktığı mağarayla aynı olup olmadığı bilinmemektedir. Ashide Mağarası'nın da kurttan türeme mitindeki mağara ile aynı yer olup olmadığı belli değildir. Bu iki farklı mitte sözü geçen mağaraların hepsi de aynı mağara olabileceği gibi, her Türk boyunun farklı mağarasının olduğu gibi bir sonuç da çıkarılabilmektedir. Ancak bu durum, Türklerin kurttan türeme mitiyle çelişmektedir

çünkü bu mite göre Türk boylarının ataları olan on oğul, tek bir mağarada doğmuşlardır. Kaynaklarda sözü geçen coğrafi yerler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmemiş olması, bu meseleler konusunda kesin hükümlere varmayı zorlaştırmaktadır. Nitekim SINOR, kurttan türeme mitinde görülen ve kurdun kaçıp çocuklarını doğurduğu yer için kullanılan 穴 *xue* kelimesinin, *Yama'nın mitinde görülen 窟 *ku* kelimesinden farklı olduğunu belirtmiştir. Ona göre *xue* kelimesiyle verilen yer, gerçek bir mağara yani *ku* olmayıp, yüksek dağlar arasında korunaklı bir açık hava amfiteyatrosu şekline sahip bir vadidir (1982: 235-236, 246).

Bu mitte görülen geyik motifine ise diğer Türk mitlerinde rastlanılmamaktadır. Deniz Tanrısı'nın kızının *Yama'dan altın boynuzlu bir ak geyiği avlamasını söylemesi ve ilişkilerinin devam etmesi için geyiğin yalnızca *Yama tarafından avlanması gerektiği uyarısını yapması, Türklerde hükümdarların koruması altına alınan tabu geyiklerin varlığıyla bağlantılı olabilir. Çinli Budist rahip 玄奘 *Xuan Zang*, 大唐西域記 *Da Tang Xi Yu Ji* adlı eserinin 1. Bölümü'nün 871a sayfasında Batı Türk topraklarında ilerlerken Sûyâb Şehri'nin (碎葉城 *Sui Ye Cheng*) 400 *li* (200 kilometre) batısında, Talas'a (怛羅斯 *Da Luo Si*) 150 *li* (75 kilometre) uzaklıkta *Bin Yul'a (千泉 *Qian Quan*) ulaştığını yazmıştır. Burası Batı Türk hükümdarı Tong Yabğu Kagan'ın (統葉護可汗 *Tong Yehu Kehan*) yaz aylarını geçirdiği en gözde yaylağıdır. Rahibe göre burada geyik çoktur ve çoğunun boynuna çingiraklı tasma takılmıştır. Bu geyikler evcil olduğu için insanlara alışıktır ve ürküp kaçmaz. Kağan bu geyikleri çok sevmiştir ve adamlarına bu geyikleri öldürmeye kalkışanların cezasının ölüm olduğunu, bu konuda af olmayacağını buyurmuştur; bu sayede geyikler avlanmadan hayatının sonuna kadar yaşayabiliyordur (Takakusu 1931-LI: 871a; Chavannes 1903: 195; Ekrem 2003: 115-116; Kırilen 2015c: 62). Bu geyikler Türklerin nezdinde *ıduğ* yani tabu sayılmış olabilir.²⁶

²⁶ THOMSEN, *ıduğ* kelimesini 'sacré' (kutsal) olarak açıklamış, Türk yazıtlarında geçen *ıduğ yir sub* kavramını ise 'saints génies de la terre et de l'eau' (yer ve su melekleri) şeklinde çevirmiştir (2002: 132, 186, 142, 180, 215). ORKUN, bu kelimeyi 'mukaddes, kutsal' olarak tercüme etmiştir (1994: 34, 40, 48, 64, 112-113, 174-175, 353, 505). GABAIN, *ıduğ* kelimesinin anlamını 'heilig' (mukaddes) olarak vermiştir (1950: 309). ERGİN'E göre bu kelime 'mukaddes, kutlu, mübarek' anlamındadır (2002: 94). TEKİN de *ıduğ* kelimesini 'kutsal, mübarek' olarak çevirmiştir (1988: 136; 1994: 59). ÖLMEZ, bu kelimeyi *ıdok* olarak okumuş ve 'kutsal, mübarek' şeklinde tercüme etmiştir (2012: 313). CAFEROĞLU, Eski Uygurcadaki

Daha ileriki bir tarihte Buhara'da Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-Mülk Naşr Han'ın (1068-1080 yılları arasında hükümdar) kendisi için bir malikâne yaptırdığı bilinmektedir. *Çoruğ* (Nerşahi'nin yazımına göre *Çoruğ*) yani 'korunan yer' olarak adlandırılan bu malikânede hanın at sürülerine mahsus otlak, saray, güvercinlik ve yabancı hayvanlara mahsus bir park vardır. Moğollar da bu Türkçe kelimeyi yabancıların girmesi yasak bütün yerler için kullanmışlardır. Hükümdarların malikâne, saray, harem dairesi gibi özel mülkü olan topraklar *Çoruğ* sayıldığı gibi, gidilmesi yasak olan han mezarlarına da Moğollar yine *çoruğ* demişlerdir. Nitekim Moğollar ölen hanların ve şehzadelerinin adlarını *çoruğ* yani tabu yapmışlar, bu adların kullanımını ise yasaklamışlardır (Barthold 1947: 523-525).²⁷*Yama'nın

ıduğ ve *ıduğ* kelimelerinin anlamını 'gönderilmiş, kutlu, mukaddes, aziz, mübarek' olarak vermiştir (1968: 85). DİVİTÇİOĞLU'ya göre *ıduğ* 'ruh' demektir (2005: 81). İNAN ve GÖMEÇ, *ıduğ*'un ruhlara bağışlanarak başıboş salıverilen hayvanlardan oluşan kansasız kurban olduğunu, kelimenin 'salıverilmiş', 'gönderilmiş', 'kutlu' anlamına geldiğini yazmışlardır (2000: 98; 2008: 76). Bu kelimeyi *ıduğ* olarak okuyan CLAUSON'a göre kelimenin kökü *ıd-* olup, ilk anlamı 'gönderilmiş, Tanrı'ya adanmış' ise de sonradan daha genel olarak 'kutsal' anlamına kavuşmuştur. Kendisi ayrıca Türklerdeki *ıduğ yir sub* kavramını *ıduğ yer suv* olarak okumuştur (1972: 46). İNAN da CLAUSON'la aynı görüşte olmuştur (1976: 53, 2000: 98-99). Gerçekten de Eski Türkçede *ı-*, *ıd-*, *ıt-* ve *yıd-* kelimeleri 'göndermek, sevk etmek, yollamak, terk etmek, bırakmak, neşretmek, yaymak, kaçırmak' anlamlarında kullanılmıştır (Gabain 1950: 309; Caferoğlu 1968: 85; Tekin 1988: 136-137, 1994: 59, 71; Ergin 2002: 94-95; Orkun 1994: 808). Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lügati't-Türk*'te *ıduğ* kelimesini 'kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırılmaz; sahibinin yaptığı bir adak için saklanır' şeklinde açıklamış, ayrıca geçit vermeyerek uzanıp giden dağlara *ıduğ tağ* denildiğini belirtmiştir (Atalay 1998-I: 65) ki burada da erişilememekten bahsedilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un anlattığı dokunulmayan 'tabu' hayvanlar, *Xuanzang*'ın Türklerde sözünü ettiği avlanmayan geyiklerle bağlantılıdır. Moğollarda adak olmak için salınan ve kimse tarafından dokunulmayan hayvanlar ve bazen insanlar mevcut olmuştur. Moğollar aynı zamanda süre avlarının sonlarında da bazı hayvanları avlamadan salıvermişlerdir (Roux 2002: 224-227). Sibiry'a da küçük ayinlerde özel bir ayinle ruhlara binek hayvanı olması için başıboş bırakılan, başta kadınlar olmak üzere insanların dokunması yasak olan, *ıdik/ıtık/ızık/ıyık/iyik/ıth/iriğ* yani *ıduğ* denilen hayvanlar için bk. İnan 1976: 53 ve 2000: 98-100.

²⁷ Moğol İmparatorluğu kurulmadan önce Moğolistan'ın orta bölgelerini yöneten Kereylerin (Kereyit) hanlarının da bir *çoruğ*'a sahip olduğu bilinmektedir. Ancak bu *çoruğ*'un otlak ve sürüler mi, yasak orman mı, hanedan mezarlığı mı olduğu belli değildir (Barthold 1947: 524). Moğollarla ilgili bilgi veren Farsça kaynaklarda *çoruğ* kelimesi *çorık* ve *çoruğ* şeklinde yazılmıştır (Barthold 1947: 523-524). Günümüz Moğolcasında *horig* kelimesi 'yasaklama, yasak, engel, önlem, tedbir; caydırma, vazgeçirme, diz-

mitinde Deniz Tanrısı'nın kızının *Yama'ya ilişkilerinin devam etmesi için ak bir geyik avlaması gerektiğini ve bunu başaramazsa ilişkilerini sonlandıracağını söylemesi de yukarıda incelediğimiz bu uygulamayla bağlantılı olabilir. Nitekim ak geyiğin bir başkası tarafından avlanması *Yama'yı kızdırmış ve *Yama'nın kızgınlıkla işlediği cinayet yüzünden Deniz Tanrısı'nın kızı, onunla olan ilişkisine son vermiştir. Burada muhtemelen Türklerde, Karahanlılarda ve Moğollarda görülen hükümdara mahsus hayvanların tabu sayılması uygulamasının mitolojik bir yansıması bulunmaktadır.

*Yama'nın mitinde görülen bir diğer motif ise Teŋri'yi temsilen bir tuğa kurban sunulmasıdır. Tuğa kutsallık atfedilmesi ve kurban sunulması uygulamasına Kitanlar ve Moğollar arasında rastlanılmaktadır. Kitanlar tuğlara kutsallık atfetmişler ve bunların tanrısal güçler taşıdıklarına inanmışlardır (*Liaoshi* 7.81). *Moğolların Gizli Tarihi*'nde (*Moŋğol-un Niuça Toça'an/Moŋğol-un Ni'uça Tobça'an*, 元朝秘史 *Yuan Chao Bi Shi*) §106'ya göre Temücin'in (sonraki Çiŋgis Kaŋ yani Cengiz Han) *andası* (kan kardeşi) Camuqa, Merkitler üzerine sefere çıkarken uzun tuğunu kımız saçısı yaparak kutsadığını (Moğolca *tuk-ıyan saçuba bi*) söylemiştir (The Secret History of the Mongols 2004-I: 37-38, 416). Sefer öncesinde tuğlara saçı yapılarak kutsanması, Moğollar arasında yakın dönemlere kadar yaşayan bir gelenek olmuştur (The Secret History of the Mongols 2004-I: 416). Nitekim Moğol inançlarına göre tuğlar, sahip oldukları koruyucu ruhlar (*sülde*) sayesinde ülkeyi ve halkı koruyan kutsal nesnelere. Koruyucu güçlere sahip olduklarına inanılan bu kutsal tuğlar için 20. yüzyıla kadar Moğollar arasında dinî törenler ve şenlikler düzenlenmiş, törenlerde tuğlara yiyecek-içecek kurbanları sunulmuştur (Tatár 1990: 325-336). Hatta TATÁR, 1921 gibi geç bir tarihte bile Moğollar arasında tuğa insan kurbanı (bu örnekte savaş esirleri) sunulduğuna ilişkin bir örnek aktarmıştır (1990: 328). *Yama'yla ilgili mitte görüldüğü üzere, tuğa kutsallık atfedilmesi ve kurban sunulması geleneği Türklerde de bulunmaktadır. Ancak Kitanlardaki ve Moğollardaki tuğ kültü, Türklerdeki inaniştan ayrılmaktadır. Türkler tuğun

ginleme', *hori-* fiili ise 'korumak, kuşatmak, kapamak, hapsedmek, bir kaba koymak; yasaklamak, önlemek, engellemek; caydırmak, vazgeçirmek, alı koymak' anlamlarında kullanılmaktadır (Lessing 2003-II: 1491).

Teñri'yi temsil ettiğine inandıkları için tuğa kurban sunmuşlardır; Kitanlar ve Moğollar ise kurban sunulmasını doğrudan tuğun ruhuna yapmışlardır. Bu iki farklı inanışın kesiştiği nokta, tuğlara kutsallık atfedilmesi ve kurban sunulmasıdır.

V. Tibetçe Bir Belgede Yer Alan Türk Mitlerindeki Motifler

P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede kayıtlı Türk mitlerinden birincisinde *Yama Kagan'ın (Zha-ma Kha-gan) bir seferinden söz edilir (Venturi 2008: 29). *Yama Kagan'ın bu seferine aynı metinde bu mitten biraz önce I. 49-50'de de değinilmiştir. Buna göre Kırgız (Gir-tis) ülkesinin kuzeyinde çöllerle kaplı büyük bir dağ sırası vardır ve *Yama Kagan buraya bir sefer düzenlemiş, ancak dağları aşamamıştır (Venturi 2008: 27). Ongin yazıtının batı yüzünün I. satırında da ŌSAWA'nın Shemo'yla ve Zha-ma Kha-gan'la özdeşleştirdiği (2011: 176-177), yazıtın yazarının 'atamız' (*êçümüz apamız*) olarak sözünü ettiği efsanevî Türk hükümdarı *Yama Kagan'ın dört yöne seferler düzenleyip fetihler yaptığı yazmaktadır (Ölmez 2012: 190). İncelediğimiz Tibetçe belgede *Yama Kagan'ın kuzeyde dağların ötesindeki ülkeye düzenlediği seferin başarısızlıkla sonuçlanması ise dikkat çekici bir ayrıntıdır. Ancak çeşitli yönlere doğru askerî seferler düzenleyen ata-hükümdar motifi, Türk kavimlerinin mitolojisinde farklı dönemlerde de görülmektedir. Türk hükümdarı *Buқан Kagan'ın (553-572 yılları arasında hükümdar)²⁸ fetihleri, VIII. yüzyılın ilk yarısında dikilen Türk yazıtlarından Köl Tigin yazıtının doğu yüzünün 1.-3. satırlarında ve Bilge Kagan yazıtının doğu yüzünün 2.-3. satırlarında yarı-efsanevî bir şekilde anlatılmıştır (Tekin 1988: 8, 36). Cuveynî'nin kaydetmiş olduğu Uygur türeyiş efsanesine göre Böğü Han, komutanlarını fetihler yapmaları için çeşitli komşu ülkelere göndermiş ve kendisi de seferler düzenlemiştir (Juvaini 1997: 57-58). *Oğuz Kagan Destanı*'nda da Oğuz Kagan'ın düzenlediği seferler, ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır (Bang-Rahmeti 1936: 18, 20, 22, 24, 26, 28).

²⁸ Bu hükümdarın unvanının Çin kaynaklarında *Mugan* 木杆, *Muhan* 木汗 ve *Muhan* 木扞 şeklinde yazılan kısmının (Liu 1958-II: 495) aslen Türkçe *buқан olmasına ilişkin bk. Tekin 1988: 70, Taşağıl 1995: 19, Ercilasun 2008: 79-80 ve Beckwith 2009: 115.

Bu mitte sefer sırasında kaybolan iki askere dişi bir devenin yol göstermesi motifi, mit kahramanlarına çeşitli hayvanların yol göstermesi şeklinde Türk ve Orta Asya mitolojilerinin farklı dönemlerinde karşımıza çıkan motifin bir türevidir. DEWEESE'ye göre yol gösterici bu hayvanlar, koruyucu ruhları temsil ediyor olabilir (1994: 496). Yol gösterici hayvan motifinde kimi zaman hayvanlar kahramanlara kılavuzluk yaparken kimi zaman da kendilerini avlamak isteyen kahramanların önünden kaçarak bu kahramanların bilinmeyen topraklara ulaşmalarını sağlar. Avda kaçan hayvanın peşinden gitme motifi Avrupa Hun, Ogur, Macar, Hantı-Mansi, Oğuz, Anadolu ve Güney Sibirya efsanelerinde kahramanların avda geyik kovalamalarında görülür (Ögel 1993-I: 577-583, 1995-II: 101-103, 105). Kurt ise Oğuz, Başkurt ve Güney Sibirya destanlarında kahramanlara yardım eden, onlara yol gösteren bir hayvan olarak karşımıza çıkar (Bang-Rahmeti 1936: 18, 22, 24, 26; Ögel 1995-II: 115-116, 120-121, 126).²⁹Yol gösterici hayvanlar efsanelerde vahşi hayvanlar olduğu gibi evcil hayvanlar da olabilmektedir. Cuveynî'nin aktardığı Uygur göç efsanesinde Uygurları göçe teşvik eden ve göç sırasında onlara yol gösteren varlıklar, hep bir ağızdan 'Göç! Göç!' şeklinde bağırان atlar, develer, köpekler, sığırlar, koyunlar, kuşlar ve çocuklardır (Juvaini 1997: 61). İncelediğimiz Tibetçe belgede de yol gösterici varlık, evcil bir hayvan olan devedir. Türk ve Orta Asya mitolojilerinde devenin yol gösterici olmasının başka bir örneğine ise henüz rastlayamadık.³⁰

P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede aktarılmış olan ikinci Türk mitinde ise, Türk kavimlerinin Çin kaynaklarından iyi bildiğimiz kurttan türeme mitlerinin epey değiştirilmiş bir yansımasını bulmaktayız. Bu mitte ilk köpek gökten indikten sonra ondan iki köpek meydana gelir; bunlar dişi bir kurtla çiftleşse de ondan

²⁹ Süryani Mihail'in aktardığı bir Oğuz efsanesine göre de Oğuzlar Anadolu'ya gelmeden önce yaşadıkları dağların içerisinden çıkıp göç etmeye başladıkları zaman, onlara 'köpeğe benzeyen bir hayvan' yol göstermiştir. Aynı hayvan, Oğuzların birkaç nesil önceki atalarına da dağdan çıkmalarına ve göç etmelerine yardım etmiştir (DeWeese 1994: 278; Dickens 2004: 56). ÖGEL, bu hayvanın kurt olabileceğini belirtmiştir (1995-II: 419). DICKENS'a göre de efsanede geçen hayvan kurttur ve bu efsane, Türk ve Oğuz mitolojisindeki kurt motifini yansıtmaktadır (2004: 56-57).

³⁰ Deve motifine çeşitli Türk kavimlerinin mitolojilerinde ve edebiyatlarında rastlanılmaktadır. ÖGEL'in bu konuda verdiği örnekler için bk. 1995-II: 538-541.

yavruları olmadığı için bir Türk kızını kaçıtır ve onu gebe bırakır. Bu ilişkiden ortaya çıkan erkek yavrular köpek olarak doğarken kız yavrular insan olarak doğarlar. İki boy hâlinde yaşayan bu topluluk arasında erkeklerin yaşadığı ise hiç görülmemiştir (Venturi 2008: 30). Venturi, bu mite benzeyen bir hikâyenin Keşiş C. de BRIDIA tarafından yazılmış olan *Historia Tartarorum*'da da aktarıldığını belirtmiştir. Bu hikâyeye göre Tatarlar (Moğollar) bir sefer sırasında bir aydan uzun bir süre boyunca ilerledikten sonra Köpekler Ülkesi'ne varırlar. Tatarlar burada yanlarında erkekler olmayan kadınlar bulurlar ve kadınlara erkeklerin yerlerini ve ne çeşit erkekler olduklarını sorarlar. Kadınlar ise erkeklerin köpek olduklarını söylerler (Venturi 2008: 30). Metinde 'köpek' olarak verilen hayvanın aslında kurt olma ihtimali vardır. ÖGEL'in de belirttiği üzere köpek, Tibetliler tarafından ata kabul edilen kutsal bir hayvandır (Ögel 1993-I: 561-562, 565-568).³¹ Köpek kültürüne Tibet dışında ayrıca Kitanlar, Cürçenler ve bazı Germen kavimleri arasında da rastlanılmaktadır (Golden 1997: 94, 97). GOLDEN, köpeğin çeşitli Türk kavimleri arasında kişi adı olarak kullanılmasının ve köpek kurban edilmesinin örneklerini vermiştir (1997: 94-96). *Moğolların Gizli Tarihi*'nde §21'de kayıtlı Moğol köken mitine göre Çiņgis Kan'ın atalarının annesi olan Alan o'a, ei Dobun Mergen öldükten sonra doğaüstü şekilde gebe kalarak üç çocuk doğurmuştur. ALAN O'A'nın açıklamasına göre kendisini gebe bırakan kişi, bir ışık şeklinde çadırının duman deliğinden giren sarı renkli bir erkektir ve onu gebe bıraktıktan sonra sarı renkli bir köpek şekline girerek çadırdan çıkmıştır (The Secret History of the Mongols 2004-I: 4). AIGLE, burada sözü geçen köpeğin aslında bir tür kurt olabileceğini belirtmiştir (2015: 126).³² Kırgızlar arasında XIX. yüzyılda derlenen anlatılarda da Kırgızların kırk kız (*Kırgız* adı da bu halk etimolojisine bağlanmaktadır) ile kızıl bir köpeğin soyundan geldikleri aktarılmıştır. Bu kızıl köpek, daha önce yok edilmiş bir halkın canlandırıcısı rolündedir ve GOLDEN, hem bu anlatıda geçen köpek motifinin bir kurt olma ihtimalinin bulunduğuna işaret etmiş hem de bu anlatının Türklerin kurttan türeme mitinin bir anımsatıcısı olduğunu

³¹ Köpeklerle ilgili inanışlara bazı eski Moğol kavimlerinde rastlanıldığı gibi (Ögel 1993-I: 561, 564-565), çeşitli Türk efsanelerinde de köpek motifine denk gelinmektedir (Ögel 1993-I: 562-564).

³² *Moğolların Gizli Tarihi*'ndeki bu efsanenin diğere tarihî kaynaklardaki versiyonları için bk. Aigle 2015: 122-123, 126-128.

belirtmiştir (2011: 43). Bu yüzden, aslı Türkçe olan Uygur istihbarat raporunu da Tibetliler kendi dillerine çevirirken *kurt* kelimesini ‘köpek’ olarak çevirmiş olabilirler; tabii bu konuda kesin bir hükümde bulunmak zordur. Burada *kurt* motifine bir atıf olabileceği gibi, bu motiften bağımsız olarak GOLDEN’in ayrıntılı bir şekilde incelemiş olduğu bir köpek motifinin varlığı da söz konusu olabilir.³³ VENTURI, Tibetçe belgedeki mitin Çin kaynaklarında kayıtlı Türk mitleriyle bağlantılı olduğunu belirtmiştir (2008: 9). Türklerin kurttan türeyiş mitinde ise, incelediğimiz bu mittten farklı olarak Türklerin ataları bir erkek çocukla dişi bir kurttur. Ancak Türk kavimlerinin mitolojisinde erkeğin *kurt*, dişinin insan olduğu bir türeyiş miti daha bulunmaktadır. 魏書 *Weishu*’daki ve *BS*’daki *Gaoche Bölümleri*’nin aktardığı bir mite göre, Çinliler tarafından 高車³⁴ *Gaoche* olarak adlandırılan Türk halkının soyu, bir Hun hükümdarının kızıyla erkek bir kurttan gelmektedir. Hun hükümdarının çok güzel iki kızı vardır ve halk bunların tanrı (神 *shen*) olduklarını düşünmektedir. Bu yüzden hükümdar onları *Tejri*’yle (天 *tian*) evlendirmeye karar verir ve ülkesinin kuzeyinde insanların yaşamadığı bir

³³ KIRİLEN, Çin’in antik dönemlerinde Çinlilerin aralarında Türklerin atalarının da olması muhtemel olan bazı kuzeyli komşu kavimlerin adlarını yazarken *Quan* 犬 yani ‘köpek’ kelimesini kullanmalarına değinmiştir. Ona göre bu şekilde adlandırılan halklar, hayvancılıkla uğraştıkları için büyük çoban köpekleri besleyen halklar olmalıdırlar. Kırilen bu konuda ayrıca şöyle demiştir: “Konar-göçer bir halk olan Türklerin önemli sembollerinden olan *kurt* ve çoban hayatının ayrılmaz parçası olan çoban köpekleri Çinli anlam dünyasında birbirleriyle iç içe geçecek biçimde tasavvur edilmiş görünmektedir.” (2015a: 208).

³⁴ Çin kaynaklarında IV.-V. yüzyıllarda *Gaoche* olarak görülen topluluğun bir diğer adı, bu kaynaklara göre *Dili* 狄歷 idi. Bu topluluğa Kuzeyliler (北方 *bei fang*) tarafından ayrıca *Chile* (*Weishu*’da 敕勒, *BS*’da ise 敕勒 şeklinde yazılmıştır) da deniliyordu. Çinliler (夏 *xia*) ise bu halka ‘yüksek Arabalılar’ anlamında *Gaoche* demekteydiler (*BS* 98.3270; *Weishu* 103.2307). Hun döneminde 丁零 *ding ling* adını taşıyan bir Türk kavminin devamı olan bu halkın adı, Çin kaynaklarında VI.-VII. yüzyıllarda 鐵勒 *tie le* olarak yazılmıştır. Uygurların bilinen ilk ataları, bu *Gaoche* topluluğunun bir boyu olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Türklerin VII.-VIII. yüzyıllarda pek çok kez savaştıkları *Toğuz Oğuz* (*Dokuz Oğuz*) adlı boy birliği de Çin kaynaklarındaki bu Tieleler tarafından kurulmuştur (Golden 1992: 93-95; Ekrem 1995: 3-5; Taşağıl 2004: 28-47; Kırilen 2015b: 10-15, 34-88). KIRİLEN, bu halk yüksek tekerlekli kağnılar kullandığı için *Gaoche*’nin onlara Çinliler tarafından verildiğine ve bunun Çince ‘yüksek Arabalılar’ anlamına gelen çeviri bir ad olduğuna ilişkin görüşe karşı çıkmıştır. Bu görüşün yerine KIRİLEN, *Gaoche*’nin Eski Türkçede ‘araba’ anlamına gelen bir kelime olan *Koçu*’dan gelen bir ad olabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca ona göre *Gaoche* ile *Gaochang* (Doğu Türkistan’daki *Koçu/Turfan*) adları da aynı kökenden gelmektedir (2015b: 42-52).

yerde yüksek bir kule (臺 *tai*) yaptırarak kızlarını oraya kapatıp Teñri'ye onlarla evlenmesi için yakarır. Kızlar bu kulede dört yıl kaldıktan sonra bir gün yaşlı bir erkek kurt (老狼 *lao lang*) gelerek gece gündüz kuleyi gözetleyip ulur ve kendisine bir in yaparak orada uykuya dalar. Kurt oradan bir türlü gitmeyince kızlardan küçük olanı bu kurdun tanrısallık (shen) bir varlık olup Teñri tarafından gönderilmiş olabileceğini söyleyerek kuleden aşağı iner. Ablası bu kurdun pis bir hayvan olduğunu ve ailelerinin bu durumu kabullenmeyeceğini söyleyerek kız kardeşine karşı çıkar ama sözünü dinletemez. Küçük kız kardeş kurtla evlenir ve birlikte çocuk sahibi olurlar; onların soyu da çoğalarak bir devlet kurarlar. Soyuları kurda dayandığı için bu halk uzun sesler (uzun hava) şeklinde şarkı söyler ve şarkıların sesi kurt ulmasına benzer (BS 98.3270; *Weishu* 103.2307).³⁵ Erkek kurttan türeme motifine sonraki dönemlerde çeşitli Türk-Moğol kavimlerinde de rastlanılır. ÖGEL, Attila'nın annesinin bir kralın kızı, babasının ise erkek bir tazi olduğunu anlatan bir Avrupa efsanesini aktarmıştır (1993-I: 194-195). *Moğolların Gizli Tarihi*'nde §1'de kayıtlı Moğol köken mitine göre Çiņgis Kaņ'ın ataları, erkek bir kurt ile dişi bir geyiktir (The Secret History of the Mongols 2004-I: 1). Bir Güney Sibirya efsanesinde de kurtla evlenen kız motifi görülmektedir (Ögel 1995-II: 117).

Türklerden söz eden bu Tibetçe belgede bir de *Öküz Ayaklı* olarak adlandırılan bir halktan söz edilmektedir. Belgede I. 92-94'te kayıtlı olan bu bilgiye göre Alayuntlu Türklerinin (Ha-la-yun-log Dru-gu) kuzeyinde çöllerle kaplı büyük dağ sırasının ötesinde *Ud-ha-dag-leg* şeklinde adlandırılan insanlar yaşamaktadırlar. İnsan eti yiyen bu insanların ayaklarında öküz toynakları bulunmaktadır ve vücutları kıllarla kaplıdır (Venturi 2008: 31-32).³⁶ LIGETI, bu adın aslının Eski Türkçede 'öküz ayaklı' anlamına gelen **ud hadağlıg* olduğunu tespit etmiştir. SENGÄ'nin görüşüne göre bu halk, yukarı Ural ve Tobol ırmaklarının havzala-

³⁵ İncelediğimiz bu mitin Çince metni, ÖGEL ve EKREM tarafından Türkçeye çevrilip incelenmiştir (1957: 96-97, 1993-I: 17-18; 1995: 4-5).

³⁶ CLAUSON, belgede sıklıkla değinilen çöllerle kaplı büyük dağ sırasının aslında mitle gerçeği ayıran bir sınır bölgesi işlevi gördüğünü belirtmiştir (Venturi 2008: 9).

rında yaşamıştır. VENTURI, *Historia Tartarorum*'da *Ucorcolon* olarak yazılan ve anlamı 'öküz ayaklı' olarak çevrilen halk adının da Tibetçe belgedeki *ud hadağlıg*'a denk geldiğini belirtmiştir. *Historia Tartarorum*'a göre Tatarcada *ucor* 'öküz' demekken *colon* da 'ayak' anlamına gelmektedir; bu halka aynı zamanda 'köpek başlılar' anlamında *Nochoyterim* de denilmektedir. Bileklerinden aşağısında öküz gibi ayakları olan bu insanların başlarının arkası kulaklarına kadar insan başı şeklindeki, yüzleri köpek yüzüne benzemektedir. Bu insanların bedenlerinin sözü geçen kısımları canavar şekline sahip olduğundan dolayı bu şekilde adlandırılmışlardır (Venturi 2008: 31). Görüldüğü üzere, bu anlatıda pek çok Orta Asya efsanesinde karşılaşılan çeşitli motiflere rastlanılmaktadır. Kitanlara hizmet ettiği sırada 947-953 yılları arasında onların yanında seyahat eden 胡嶠 *Hu Qiao*, 陷虜記 *Xian Lu Ji* adlı eserinde *Öküz Toynaklı Türkler* (牛蹄突厥 *Niu Ti Tu Jue*) adında bir halktan söz etmiştir. *Hu Qiao*'ya göre bu insanlar kuzeyde çok soğuk bir ülkede yaşamaktadırlar; vücutları insan vücudu gibidir ama öküz ayaklarına sahiptirler. LIGETI, *Hu Qiao*'nun sözünü ettiği *Öküz Toynaklı Türkler* ile Tibetçe belgedeki **ud hadağlıg*'ın aynı halk olduğunu tespit etmiştir. Nitekim SINOR da her ne kadar efsanevî içerikli bir ada sahip olsa da *Öküz Toynaklı* adında bir halkın varlığının tarihî bir gerçeklik olduğunu belirtmiştir. MARQUART'a göre *Öküz Toynaklı* adı aslında kayak olarak anlaşılmalıdır; bu görüşü CLAUSON ve MORIYASU da kabul etmişlerdir. Ancak LIGETI bu görüşe kuşkuyla yaklaşmıştır ve SINOR da onu izleyerek bu görüşe karşı çıkmıştır. Nitekim SINOR'un da belirttiği gibi, kayak kullanan Türklerden XTS'da *Tahta Atlı Türkler* (木馬突厥 *Mu Ma Tu Jue*) olarak söz edilmiştir (1985: 153-154).³⁷ Tibetçe belgenin **ud hadağlıg* halkının yamyamlığından söz etmesine benzer bir anlatıma ise HĒRODOTOS'un eserinde de rastlanılmaktadır. Ona göre İskitlerin kuzeyinde onlar gibi giyinen ama onlardan farklı bir dil konuşan *İnsan Yiyenler* (Ἀνδροφάγοι *Androphagoi*) yaşamaktadırlar (*Historiae* 4.18.3, 4.100.2, 4.106.1). YAŞLI PLINIUS da *İnsan Yiyen İskitler* (*Anthropophagi Scythae*) adlı bir halktan söz etmiştir (*Naturalis Historia* 6.20, 7.2). Tibetçe belgenin **ud hadağlıg* halkının insanların vücutlarının kılımla kaplı olmasına değinmesi

³⁷ *Tahta atlı Türkler* için bk. XTS 217B.6148 ve Sinor 1985: 154-155.

ise, Çin kaynaklarında Dinglinglerin vücutlarının dizlerine kadar kılla örtülü olmasına ilişkin verilen bilgiyi anımsatmaktadır.³⁸ *Historia Tartarorum*'un *Öküz Ayaklılar* halkına aynı zamanda *Köpek Başlılar* denilmesine ilişkin verdiği bilgi de dikkat çekicidir. Kurt ve köpek kafalı insanlara Türk kavimlerinin mitolojisinde rastlanılmaktadır. *TPGJ*'de 630 yılında yıkılmış olan Doğu Türk Kağanlığı'nın yerini alarak yeni bir kağanlık kurmuş olan 薛延陀 *xue yan tuo*'lar ile ilgili bir efsanede kurt başlı bir insana (狼頭人 *lang tou ren*) değinilmiştir (*TPGJ* 297.2364). *Oğuz Kağan Destanı*'nın İslamî versiyonlarında da Oğuz Han'ın savaştığı, ilk başta yenildiği ama sonradan yendiği *İt Barak* adında bir halktan söz edilmiştir. Efsaneye göre kuzeyde karanlıklar ülkesinde yaşayan bu halkın kadınları çok güzelken, erkeklerin yüzleri köpek yüzüne benzemektedir (Ögel 1993-I: 185-190). Köpek kafalı insan (*Cynocephalus*) motifinin örnekleri Eski Mısır, İslam, Hint, Avrupa³⁹ ve Çin⁴⁰ efsanelerinde de görülmektedir.

Sonuç

VI.-VIII. yüzyıllardaki Türk mitolojisini incelediğimiz bu çalışmamızda, Çin kaynaklarında verilen üç Türk mitini ve yine P.T. 1283 numaralı Tibetçe bir belgede yer alan üç farklı Türk mitini aktardıktan sonra, bu Türk mitlerindeki motifleri dünya mitolojilerinden aldığımız örneklerle karşılaştırdık. Türklerin kurttan türeyiş mitinin tarihî bir arka plana sahip olmasının yanında, bu mitte evrensel bir 'yok olmadan sonra yeniden doğuş' temasının da işlenmiş olduğunu tespit ettik. Güney Sibiry'a da geçen diğer Türk türeyiş mitinin, farklı dönemlere ait Türk ve dünya mitolojilerinde görülen bazı motifleri içerdiğini gördük. Bu motiflerin 'mevsimlere tanrılık atfetme', 'doğaüstü varlıkların kızlarıyla evlenme', 'şekil değiştirme', 'ateşi bulma' ve 'hükümdarı fiziksel yeteneğe göre seçme' olduğunu belirttik. **Yama*'yla ilgili Türk mitinde görülen bazı motifleri de inceledik. Daha önce incelenmiş olan 'Deniz Tanrısı'nın kızı', 'geyik', 'mağara' ve

³⁸ Çin kaynaklarına göre Dinglinglerin fiziksel özellikleri için bk. Eberhard 1996: 71.

³⁹ Bu konuda bk. Ögel 1993-I: 193-194.

⁴⁰ Bu konuda bk. Zhang 2015: 76.

'insan kurbanı' gibi motiflerin yanı sıra bu mitte 'hükümdarın doğaüstü bir kadınla görüşmesi', 'bazı hayvanların hükümdara tahsis edilmesi ve başkalarının onları avlamasının yasak olması', 'tuğa kurban sunulması' gibi motiflerin de yer aldığını tespit ettik. Bir başka tespitimiz de P.T. 1283 numaralı Tibetçe belgede aktarılan Türk mitlerinde 'seferler düzenleyen hükümdar', 'yol gösteren hayvan' ve 'köpekten türeme' (bunun 'kurttan türeme' olma ihtimali de vardır) motiflerinin bulunduğudır. Gördüğümüz üzere, Çin kaynaklarında aktarılan Türk mitlerinde olduğu gibi bu mitlerdeki motiflere de diğer Türk ve dünya mitolojilerinde rastlanılmaktadır. Ayrıca bu belgede insan yiyen ve vücutları kıllarla kaplı olarak tarif edilen **ud hadağlı* halkının sözü geçen özelliklerinin, Orta Asya'da ve Avrasya'nın çok sayıda bölgesinde görülen öküz ayaklı, insan yiyen, vücutları kıllarla kaplı ve köpek başlı olarak tarif edilen insanlara ilişkin anlatılarda görülen özelliklerle örtüştüğü görülmektedir.

Çalışmamızın bize gösterdiği gibi, Türk ve genel olarak Türk kavimlerinin mitolojisi, soyutlanmış bir mitoloji olmayıp dünya mitolojileriyle sıkı ilişkiler içerisindedir ve bünyesinde bu mitolojilerle pek çok ortak tema-motif barındırmaktadır. Türk mitlerini ve Türk kavimlerinin mitolojisini daha iyi anlamak için mutlaka dünya mitolojilerini de iyi bilmek, bunlarla karşılaştırmalar yapmak gerekmektedir. Bu yolda dünya mitolojilerinden seçtiğimiz birkaç örnek bile, genel bir Motif-İndeks taraması yapılacağı zaman Türk mitolojisindeki motiflere benzer çok daha fazla malzemenin ortaya çıkacağını, karanlıkta kalmış ya da iyi anlaşılabilmiş motiflerin ise daha kolay anlaşılabilceğini göstermektedir.

Kısaltmalar

BS = Beishi 北史; CFYG = Cefu Yuangui 冊府元龜; SS = Suishu 隋書; TD = Tongdian 通典; TPGJ = Taiping Guangji 太平廣記; XTS = Xin Tangshu 新唐書; YZZZ = Youyang Zazu 酉陽雜俎; ZS = Zhoushu 周書.

Kaynakça

AIGLE, D. (2015). The Mongol Empire between Myth and Reality: Studies in Anthropological History, Leiden: Brill.

‘ALA-AD-DIN ‘ATA-MALIK JUVAINI (1997). *Genghis Khan: The History of the World Conqueror*, Trans. J. A. BOYLE, Manchester: Unesco Publishing.

ATALAY, B. (1998-1999). *Kaşgarlı Mahmut: Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C. I-IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ATWOOD, C. P. (2012/2013). “Some Early Inner Asian Terms Related to the Imperial Family and the Comitatus”, *Central Asiatic Journal*, 56: 49-86.

AYDIN, E. (2008). “Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler”, *İlmî Araştırmalar*, 25: 21-38.

BANG, W.; G. R. Rahmeti (1936). *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul: Burhaneddin Basımevi.

BARTHOLD, W. (1947). “Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimine Dair”, Çev. A. İNAN, *Belleten*, XI/43: 515-539.

BAXTER, W. H. (2000). *An Etymological Dictionary of Common Chinese Characters* [Preliminary Draft of 28 October 2000].

BECKWITH, C. I. (2009). *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton: Princeton University Press.

CAFEROĞLU, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CAMPBELL, J. (1960). *The Masks of God: Primitive Mythology*, London: Martin Secker & Warburg.

CHAVANNES, E. (1903). *Documents Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Paris: Librairie d’Amérique et d’Orient Adrien Maisonneuve.

CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.

CZEGLÉDY, K. (1966). “Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern”, *Numen*, 13/1: 14-26.

CZEGLÉDY, K. (1972). “On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25: 275-281.

DEWEESE, D. (1994). *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.

DICKENS, M. (2004). Medieval Syriac Historians' Perceptions of the Turks, Faculty of Oriental Studies, Cambridge: University of Cambridge. (Unpublished MA Thesis)

DİVİTÇİOĞLU, S. (2005). Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI.-VIII. Yüzyıllar), İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.

DOERFER, G. (1965). Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, unter besonderer Berücksichtigung älterer Neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit, Band II, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

EBERHARD, W. (1996). Çin'in Şimal Komşuları, Çev. N. ULUĞTUĞ, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

EKREM, E. (1995). Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö. 2146-318), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

EKREM, E. (2003). Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

ELIADE, M. (2001). Mitlerin Özellikleri, Çev. S. RİFAT, İstanbul: Om Yayınevi.

ERCİLASUN, A. B. (2008). "İstemi (Sır Temir) Kağan", Türk Kültürü, 1: 76-109.

ERCİLASUN, A. B. (2016). Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, İstanbul: Dergâh Yayınları.

ERDAL, M. (2011). "Ongin Yazıtı", Çev. S. TEZCAN, "Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl" Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu-26-29 Mayıs 2010-Bildiriler Kitabı, Ed. Ü. ÇELİK ŞAVK, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara: 363-372.

ERGİN, M. (2002). Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

ERGUN, M. (1997). Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi, C. I-II Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GABAIN, A. von (1950). Alttürkische Grammatik: mit Bibliographie, Lesestücken und Wörterverzeichnis, auch Neutürkisch, Leipzig: Otto Harrassowitz.

GIRAUD, R. (1999). Gök Türk İmparatorluğu: İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734), Çev. İ. MANGALTEPE, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

GOLDEN, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

GOLDEN, P. B. (1997). "Wolves, Dogs and Qıpçaq Religion", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 50/1-3: 87-97.

GOLDEN, P. B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş: Ortaçağ ve Erken Yeniçağ'da Avrasya ve Ortadoğu'da Etnik Yapı ve Devlet Oluşumu*, Çev. O. KARATAY, Ankara: Karam Yayınları.

GOLDEN, P. B. (2006). "Turks and Iranians: Aspects of Türk and Khazaro-Iranian Interaction", *Turco-Iranica: Language and History, A Workshop within the framework of the Gunnar Jarring Program at the Swedish Collegium for Advanced Studies in the Social Sciences*, May 21, 2006: 1-27.

GOLDEN, P. B. (2007). "Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 60/2: 161-194.

GOLDEN, P. B. (2011). "Ethnogenesis in the tribal zone: The Shaping of the Turks", *Studies on the Peoples and Cultures of the Eurasian Steppes*, Ed. C. HRIBAN, Editura Academiei Române-Muzeul Brăilei Editura Istros, Bucureşti-Brăila: 17-63.

GÖMEÇ, S. (2008). *Şamanizm ve Eski Türk Dini*, Ankara: Likya Kitap.

GÖMEÇ, S. (2011). *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi.

HEEGARD, S. E. (1976). "Some Expressions Pertaining to Death in the Kök-Turkic Inscriptions", *Ural-Altaysche Jahrbücher*, 48: 89-115.

HERODOTUS (1921). *The Persian Wars, Volume II: Books 3-4*, Tran. A. D. GODLEY, Loeb Classical Library, London: Harvard University Press.

HIRTH, F. (1987). "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk: Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert Nach Chinesischen Quellen", *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Band II*, Otto Zeller Verlag, Osnabrück: 1-140.

İBN FAZLÂN (1995). *Seyahatnâme*, Çev. R. ŞEŞEN, İstanbul: Bedir Yayınevi.

İNAN, A. (1976). *Eski Türk Dînî Tarihi*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

İNAN, A. (2000). *Tarihte ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

KAFESOĞLU, İ. (2002). Türk Millî Kültürü, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

KIRILEN, G. (2014). “Türk Türeyiş Destanı’nda Geçen ‘Komşu Ülke (Lin Guo)’ Sorunu Üzerine”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 33/56: 73-88.

KIRILEN, G. (2015a). Eski Çin’in Ötekisi Türkler, Ankara: Kimlik Yayınevi.

KIRILEN, G. (2015b). Göktürklerden Önce Türkler, Ankara: Gece Kitaplığı.

KIRILEN, G. (2015c). Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi, Ankara: Gece Kitaplığı.

LESSING, F. D. (2003). Moğolca-Türkçe Sözlük, Çev. G. KARAAĞAÇ, C. I-II, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

LIU M. (1958). Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T’u-küe), Band I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

LIU M. (2006). Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri, Çev. E. KAYAOĞLU; D. BANOĞLU, İstanbul: Selenge Yayınları.

MINORSKY, V. (1942). Sharaf al-Zamān Ṭāhir Marvazī on China, the Turks and India: Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary, London: Royal Asiatic Society.

NADELYAYEV, V. M. [et al] (1969). Drevnetyurkskiy Slovar’, Leningrad: Institut Yazıkoznaniya, Akademiya Nauk SSSR.

ÖGEL, B. (1957). “Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar”, Belleten, 21/81: 81-137.

ÖGEL, B. (1993-1995). Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), C. I-II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖLMEZ, M. (2012). Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları: Metin-Çeviri-Sözlük, Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

ORKUN, H. N. (1994). Eski Türk Yazıtları, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ŌSAWA, T. (2011). “Revisiting the Ongi inscription of Mongolia from the Second Turkic Qayanate on the basis of rubbings by G. J. Ramstedt”, Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, 93: 147-203.

ÖZKAN, F. (1997). Altın Arığ Destanı, Ankara: Bilig Yayınları.

PLINY (1961). Natural History: with an English Translation in Ten Volumes-
Volume II: Libri III-VII, Trans. H. RACKHAM, London: Harvard University Press.

PULLEYBLANK, E. G., Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle
Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin, UBC Press, 1991: Vancouver.

RACHEWILTZ, I. de (2004). The Secret History of the Mongols, Vol. I-II, Leiden:
Brill.

RADLOFF, W. (1987). Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, Band I-II,
Osnabrück: Otto Zeller Verlag.

ROUX, J.-P. (2002). Türklerin ve Moğolların Eski Dini, Çev. A. KAZANCIGİL, İstanbul:
Kabalıcı Yayınevi.

RYBATZKI, V. (2000). "Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic
Inscriptions", Central Asiatic Journal, 44/2: 205-292.

SCHMIDT, P. W. (1966). "Tukue'lerin Dini", Çev. S. BULUÇ, İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 14: 63-80.

SEVORTYAN, E. V. (1978). Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov
(Obşetyurkskiy i Mectyurkskiy Osnovı na Glasniye) II, Moskva: Institut Yazıkoznaniya.

SINOR, D. (1982). "The Legendary Origins of the Türks", Folklorica: Festschrift for
Felix J. Oinas, Ed. E. V. ŽYGAS; P. VOORHEIS, Indiana University Uralic and Altaic Studies,
Bloomington-Indiana: 223-257.

SINOR, D. (1985). "Some Components of the Civilization of the Türks (6th to 8th
century A.D.)", Altaic Studies Papers at the 25th Meeting of the Permanent
International Altaistic Conference at Uppsala June 7-11 1982, Ed. G. JARRING; S. ROSÉN,
Almqvist & Wiksell International, Stockholm: 145-159.

SÜMER, F. (1999). Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları,
İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

TAŞAĞIL, A. (1995). Gök-Türkler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TAŞAĞIL, A. (2004). Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları: M.Ö. III-M.S. X. Asır,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TATÁR, M. M. (1990). “New Data About the Cult of Činggis Qan’s Standard”, *Altaica Osloensia-Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference-Oslo, June 12-16, 1989*, Ed. B. BRENDAMOEN, Universitetsforlaget, Oslo: 325-338.

TATÁR, M. M. (1992). “Human Sacrifices in the Altay-Sayan Area: The Duck and its People”, *Altaic Religious Beliefs and Practices-Proceedings of the 33rd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference-BUDAPEST June 24-29, 1990*, Ed. G. BETHLENFALVY; Á. BIRTALAN; A. SÁRKÖZI; J. VINKOVICS, Eötvös Loránd University, Budapest: 337-344.

TATÁR, M. M. (1996). “Mythology as an areal problem in the Altai-Sayan area: the sacred holes and caves”, *Shamanism and Northern Ecology*, Ed. J. PENTIKÄINEN, Mouton de Gruyter, Berlin/New York: 268-277.

TEKİN, T. (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic*, Bloomington: Indiana University Publications.

TEKİN, T. (1982). “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Bellekten*, 46/184: 795-838.

TEKİN, T. (1988). *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

TEKİN, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları.

TEZCAN, S., (1975). “VIII. Yüzyıldan Kalma 1283 Numaralı Tibetçe El Yazmasında Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunular Bildiriler* (Ankara, 27-29 Eylül 1972), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 299-307.

THEOPHYLACTUS SIMOCATTA (1834). *Historiae*, Ed. I. BEKKER, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn: Impensis Ed. Weberi.

THOMSEN, V. (2002). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çev. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

USER, H. Ş. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları.

VENTURI, F. (2008). “An Old Tibetan Document on the Uighurs: A New Translation and Interpretation”, *Journal of Asian History*, 42/1: 1-35.

WAIDA, M. (1976). “Notes on Sacred Kingship in Central Asia”, *Numen*, 23/3: 179-190.

YAMADA, N. (1985). “The Original Turkish Homeland”, *Journal of Turkish Studies*, (Niguča Bičig / Pi Wên Shu: An Anniversary Volume in Honor of Francis Woodman Cleaves), 9: 243-246.

YÖRÜKÂN, Y. Z. (2006). Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm/Şamanizm’in Diğer Dinler ve Alevîlik Üzerindeki Etkileri, Haz. T. YÖRÜKÂN, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ZHANG, Q. (2015). *Making the New World Their Own: Chinese Encounters with Jesuit Science in the Age of Discovery*, Leiden: Brill.

令狐德棻 [Linhu Defeng] (1971), 周書 [Zhou Shu], 北京 [Beijing]: 中華書局 [Zhonghua Shuju].

李延壽 [Li Yanshou] (1974). 北史 [Beishi], 北京 [Beijing]: 中華書局 [Zhonghua Shuju].

李昉 [Li Fang] (1986). 太平廣記 [Taiping Guangji], 北京 [Beijing]: 中華書局 [Zhonghua Shuju].

杜佑 [Du You] (1988). 通典 [Tongdian], 北京 [Beijing]: 中華書局 [Zhonghua Shuju].

歐陽修 [Ou Yangxiu] (1975). 新唐書 [Xin Tangshu], 北京 [Beijing]: 中華書局 [Zhonghua Shuju].

段成式 [Duan Chengshi] (1981). 酉陽雜俎 [Youyang Zazu], 北京 [Beijing]: 中華書局 [Zhonghua Shuju].

王欽若 [Wang Qinruo] (1994). 冊府元龜 [Cefu Yuangui], 北京 [Beijing]: 中華書局 [Zhonghua Shuju].

脫脫 [Tuo Tuo] (1974). 遼史 [Liaoshi], 北京 [Beijing]: 中華書局 [Zhonghua Shuju].

高楠順次郎 [Takakusu Junjirō] (1931). 大正新修大藏經 [Tai Shō Shinshū Daizōkyō], 85 Cilt, 50-51, 東京 [Tōkyō]: 大正一切經刊會 [Tai Shōissaikyō Kankōkai].

魏徵 [Wei Zheng] (1982). 隋書 [Suishu], 北京 [Beijing]: 中華書局 [Zhonghua Shuju].

魏收 [Wei Shou] (1974). 魏書 [Weishu], 北京 [Beijing]: 中華書局 [Zhonghua Shuju].

Yetmiş Yıl Önce Yayımlanan “Rabgūzī Sentaksı” Adlı Eser Üzerine Düşünceler ve El-Rabgūzī’nin Kısasü’l-Enbiyâsı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi

Some Remarks about the Work Titled “Rabgūzī Sentaksı” that Was Published Seventy Years Ago and A Trial Bibliography on Qisas Al-Anbiyā’ of Al-Rabghūzī

Osman KABADAYI

Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty/Kazakhstan)

E-mail: kabadayiosman@yandex.com

In the first part of my study made up of two parts, study focuses on the work of Jakob SCHINKEWITZ, which is called Rabgūzī’s Syntax, published in 1926-1927 and translated to Turkish in 1947. Second part focuses on the bibliographic words of studies carried out on Qışaş al-Anbiyā’ of Al-Rabghūzī, one of the works of Khwarezm Turkic era.

Key words: Khwarezm Turkic, Al-Rabghūzī, Qışaş al-Anbiyā’, Jakob Schinkewitz, Rabguzi’s Syntax, bibliography.

Giriş

Türk dili tarihinde Eski Türkçenin Karahanlı sahasından sonra gelen Harezmi Türkçesi döneminin dil yadigârlarından olan Nasrū’ d-dîn bin Burhânü’ d-

dîn Rabgûzî'nin yazdığı *Kısasü'l-Enbiya* adlı eser, bir peygamberler kıssasıdır. Eser, Arapçadan Farsçaya yapılmış bir tercümenin Türkçeye uyarlamasıdır. Eserin yazarı, eserinin giriş kısmında kendisinin Ribat Oğuz'dan, Burhan'ın oğlu ve bir kadı olduğunu ifade etmektedir. Dil ve edebiyat tarihi araştırmalarında bu eserle adı geçen Ribat Oğuz'un yeri henüz tam olarak tespit edilememiş ve eserin müellifinin Rabgûzî mahlasını alışı da genellikle Ribat Oğuz yer adıyla ilişkili olarak değerlendirilmiştir. Jakob SCHINKEWITZ, "Rabgûzî Sentaksı" adlı çalışmasının "Giriş" kısmında "arayan çabuk bulsun ve duyan hemen tanısın" diye müellifin kendisine Rabgûzî mahlasını vermiş olduğunu ifade etmektedir (1947: 7).

Nasîrü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî, *Kısasü'l-Enbiya* isimli eserine tarih yéti yüz tokuzda it yılınıñ evvelinde kâsıd yetildi kim peygamber kıssalarına diyerek başladığını ve uyku bozdum üzüm üzüm sözni tüzdüm tünle men/erte kop-tum hâme urdum emgedim tün kündüzi şeklinde bir çalışma temposuyla eserini bir yılda yani Miladi 1310 (Hicri 710) yılında bitirdiğini söylemiştir (Ata 1997: XII). Yazar, eserini Nâsîrüddin Tok Buga'ya sunmuştur. Söz konusu eserde adı geçen ve Moğol asıllı olduğu tahmin edilen Nâsîrüddin Tok Buga ile ilgili elde çok sınırlı sayıda bilgi mevcuttur ve kaynaklar Tok Buga'nın Harezmi civarında ordugâhını kuran Sultan Tarmaşirin'in emiri olması ihtimali üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Kısasü'l-Enbiya isimli eser, adından da anlaşılacağı üzere peygamber kıssalarını konu almaktadır. Eser, başta Hz. Muhammed olmak üzere İslâm dininin kabul ettiği diğer peygamberlerin kıssaları ile Avac bin Annak, Harut ve Marut gibi kıssaları da içermektedir. Rabgûzî, eserini kaleme alırken dinî konulara bedîî bir üslûpla yaklaşmış, sözü kullanma ustalığını kıssalarla ilgili olarak yer verdiği Arapça ve Türkçe manzumelerle de göstermiştir. *Kısasü'l-Enbiya*'da toplam 484 dize tutan 43 Türkçe şiir yer almaktadır. Bu şiirlerin büyük bir çoğunluğu, aruzun 3 x fâilâtün + 1 x fâilün kalıbıyla yazılmıştır (Ata 1997: XVI).

Kısasü'l-Enbiya'nın birden fazla nüshası mevcuttur. Londra British Museum'da bir, Rusya'da Leningrad'da altı, İsveç'te Uppsala Üniversitesi Kütüphanesinde bir ve yine İsveç Lund Üniversitesi Kütüphanesinde bir tane olmak üzere İsveç'te toplam iki, Paris Bibliothèque Nationale'de bir ve Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de bir tane olmak üzere eserin şimdiye kadar tespit edilebilen toplam 11 nüshası vardır. Bu nüshalar arasında eserin en eski ve dönemin dil özelliklerini

en iyi yansıtan nüshası, Londra British Museum'daki yazma nüshadır. Danimarkalı Türkolog GRØNBECH, bu nüshanın tıpkıbasımını yayımlamış (1948), ATA, bu nüsha üzerinde lisansüstü çalışmalar yapmıştır. Fakat yeni araştırmalar, eserin başka nüshalarının olduğunu da doğrulamaktadır. CİN, diğer nüshalarla karşılaştırmalı olarak yapmış olduğu bir araştırmada *Kıyasü'l-Enbiya*'nın Tahran nüshasının da bulunduğunu belirtmiştir (2010: 237-245). GÖZÜTOK ise *Kıyasü'l-Enbiya*'nın bilinen nüshaları dışında, hepsi XIX. yüzyıla ait yedi el yazmasının Özbekistan'da olduğunu, ayrıca Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesinde de dört el yazmasının bulunduğunu belirtmiştir (2008: 2). Bu durum da göstermektedir ki çeşitli arşivlerde yapılacak araştırmalarla eserin başka nüshalarının da bulunması muhtemeldir.

Kıyasü'l-Enbiya nüshaları üzerine metin yayımından dil çalışmalarına, edebiyat tarihi çalışmalarından üslûp çalışmalarına varıncaya kadar çok çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Eser üzerindeki ilk çalışmayı 1859 yılında ILMINSKIY yapmıştır. Daha sonra OSTROUMOV (1874), Şemsüddin Hüseyin (1881), KATANOV (1875, 1894, 1898), MELIORANSKIY (1897), Gulam Hasan Arifgan (1916-1917), FİTRET (1928), MALOV (1930, 1951), GRØNBECH (1948), ÇAĞATAY (1950), SCHINKEWITSCH (1926, 1927), ABRAYEYEV (1957), THURY (1903, 1904), KÖPRÜLÜ (1945, 1980), BOESCHOTEN ve van DAMME (1986, 1990, 1991, 1992, 1995, 2015, 2016), ATA (1997), HACIYEVA (1994, 1996, 1997), DANKOFF (1997, 2014), CİN (2010), ÇÜRÜK (2013) gibi araştırmacılar tarafından eser üzerinde çeşitli araştırmalar ve tanıtımlar yapılmıştır.

Eserle ilgili oldukça önemli iki ciltlik bir neşir de BOESCHOTEN (et al) editörlüğünde yapılmıştır (1995a-b). Bu eserin ilk cildinde BOESCHOTEN, van DAMME ve TEZCAN isimleri yer alırken ikinci ciltte BOESCHOTEN, O'KANE ve van DAMME isimleri yer almıştır. Bu yayımda *Kıyasü'l-Enbiya*'nın Londra ve iki Petersburg nüshasından yararlanılarak tenkitli metin kurulmuştur. İlk ciltte yazıçevrimi yapılan Harezmi Türkçesi metni, ikinci ciltte İngilizceye çevrilmiş, eser sonlarına sözlük ve indeks konulmuştur. 1995 yılında çıkan bu eserin ikinci baskısı 2015 yılında yapılmıştır. Söz konusu bu eser hakkında TEKİN, DOERFER ve DANKOFF tanıtma yazmışlardır (1995: 259-264; 1997: 125-127; 1997: 115-126).

Jakob Schinkewitz'in "Rabgûzî Sentaksı" Adlı Eseri Üzerine Bazı Dikkatler

SCHINKEWITZ'in PAYLI tarafından Türkçeye çevrilen “Rabgûzî Sentaksı” isimli çalışması, daha önce *Türk Dili-Belleten*'de iki seri hâlinde yayımlanmış olup burada değerlendirmeye çalışacağımız eser, bu makalelerin bir araya getirilmesiyle kitap hâlini almış ayrıbasımdır. *Türk Dili-Belleten*'deki makalelerin künyeleri ise şöyledir:

1. “Rabgûzî Sentaksı”, Çev. Sabit S. PAYLI, *Türk Dili-Belleten* Seri III, S. 8-9, Nisan-Aralık 1946, İstanbul 1947: 1-48.

2. “Rabgûzî Sentaksı”, Çev. Sabit S. PAYLI, *Türk Dili-Belleten* Seri III, S. 10-11, Ocak-Aralık 1947, İstanbul 1948: 49-119.

Bu çalışmada üzerinde duracağımız eser, Tatar asıllı Lehistanlı Türkolog SCHINKEWITZ tarafından doktora tezi olarak hazırlanmış ve *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin*'de (MSOS II) 1926-1927'de yayımlanmış, PAYLI tarafından Türkçeye çevrilmiş “Rabgûzî Sentaksı” başlıklı eserdir. Eserin Türkçeye çevirisi kitap olarak 1947 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmıştır. Şu an satışta bulunmayan, ancak sahaflarda rastlanılabilecek bu önemli eser hakkında bazı dikkatlerimi paylaşmak istiyorum.

“Rabgûzî Sentaksı” başlığını taşıyan eser, en sonda verilen “İçindekiler” tablosuna göre şu bölümlerden oluşmaktadır:

Giriş (s. 3-14)

İrap Hallerinin Kullanılışı (14-54)

Partisipler (54-71)

Mastarlar (71-77)

Gerondifler (77-85)

Basit Fiil Şekilleri (85-96)

Partisipten Çıkma Şekiller (96-98)

Gerondiften Çıkma Şekiller (98-99)

İsimden Çıkma Şekiller (99-101)

Yardımcı Fiiller (101-110)

Er- 'imek' Yardımcı Fiili ile Birleştirilerek Yapılan Fiil Şekilleri (110-112)

Partisipten Çıkma Şekiller (112-114)

Gerondiften Çıkma Şekillerin Yapılışı (115)

Tur- Yardımcı Fiili ile Yapılmış Fiil Şekilleri (115-117)

İsimden Çıkan Şekillerin Yapılışı (117-119).

Eser, başta verilen bir bibliyografya ile başlamakta, onu “Giriş” bölümü takip etmektedir. Bu bölümde araştırmacı, eserin bazı nüshalarında müstensih hatalarının fazla ve farklılıklar olduğunu, bu yüzden araştırmasında *Kıyasü'l-Enbiya*'nın Londra nüshasını esas aldığını ifade etmiştir. Daha sonra transkripsiyonla ilgili çeşitli açıklamalarda bulunmuştur. Bunlardan en dikkat çekici olanı teklik birinci ve ikinci şahısta ünlüsüz biçimi {-mn} ve {-sn} eklerinin kullanılmış olduğunu belirtmesidir. Araştırmacı bu eklerin transkripsiyonunda {-men}, {-sen}, {-man}, {-san}, {-min}, {-sin}, {-mın}, {-sın} şekillerinden hangisinin olduğunu okuyucuya bırakmıştır.

“Giriş” bölümünü “Koşaç (= Kopula)” kısmı takip etmektedir. Araştırmacı burada “Eğer haber (= predikat), bir isim ile ifade edilmiş olursa, hemen onun arkasına koşaç gelir” demekte ve ilk olarak *turur* şekli ve varyantlarını örneklemektedir: *bular kimler turur?* ‘bunlar kimlerdir?’ (1947: 9). Ayrıca şiiirlerde ve soru cümlelerinde üçüncü şahısta bildirme ifadesi olarak *ol* kullanılmış olduğunu ifade etmekte, bu kullanımın Eski Türkçe devresinde de var olduğunu örnekler göstererek açıklamaktadır: *meniñ tejrım kim ol* ‘benim Tanrım kimdir?’ (1947: 10). Olumsuzda ise Harezmi sahasında *er-* ‘olmak, imek’ (ermes) fiilinin, Oğuzcada ise *değil*'in (tegül) kullanıldığını belirtmektedir. Bazen de ek-fiilin hiç kullanılmadığını örneklerle göstermektedir. Araştırmacı daha sonra özne-yüklem uygunluğuna dikkati çekmiş ve ardından *Kıyasü'l-Enbiya*'da hitap cümlelerini örneklerle tasnif etmiştir. (1947: 13-14).

“İrap Hallerinin Kullanılışı” bölümünde ismin hâlleri ele alınmıştır. Bu bölümün alt başlıklarından olan “Yalın Hal (= Nominatif)” kısmında araştırmacı, Türk dilinde yalın hâl için özel bir ek olmadığını ve ismin bu hâlindeki bir kelime veya kelime grubunun cümlede özne olarak kullanıldığını söylemektedir (1947: 14). KARAHAN, “Türkçede Söz Dizimi” adlı çalışmasında ismin yalın hâlindeki bir

kelime veya kelime grubunun cümlede, cümledeki işlevine ve yerine göre belirtisiz nesne göreviyle de kullanılabilmesine işaret etmektedir (2008: 25). SCHINKEWITZ, bu bölümde *negülüg inçe irinç y(a)rl(i)g bultuñuz* cümlesini PELIOT'un yanlış okuyup anlamlandırđını ileri sürmekte ve yeni okuyuş teklifi sunmaktadır. Ona göre bu cümle *negülüg inçe irinç yarlıg boltuñuz* 'siz bu kadar nasıl fakir ve sefil oldunuz?' şeklinde düzeltilmelidir. Daha sonra *Kısasü'l-Enbiya*'da geçen *kıl-, yarat-, bil-, ız-, ata-, bir-* fiillerinden sonra yalın hâl geldiğini eserden örnek cümleler vererek göstermektedir.

Araştırmacı, "İn- Hali (= Genitif)" başlığında metindeki ilgi hâli ekli örnekleri incelemiştir. Bu alt başlıkta dikkati çeken bir nokta, "bazı defa in- hali 'ait olmak'ı değil, 'herhangi bir kimseye veya bir şeye nispeti gösterir" (1947: 18) açıklamasında verdiği örnekteki aktarmadır: *kaçan Yûsuf karındaşlarına yakınrak kelse anıñ sözün kozub azın söz başlayur erdiler* 'Kaçan Yusuf her defasında kardeşlerine daha yakın gelince, sözi ondan kesip başka söze başlıyorlardı'. SCHINKEWITZ, bu cümle için yaptığı açıklamada *anın sözi* 'sözü ondan' demektir, 'onun sözü' anlamında değildir, demektir (1947: 19). Biz bu cümlelerin aktarılmasında ise SCHINKEWITZ'ten farklı düşünmekteyiz; çünkü cümlede geçen *anıñ sözün* ifadesindeki sondaki {+n} belirtme (akkuzatif) hâli ekidir ve araştırmacının dediği gibi 'sözü ondan' şeklinde aktarılamaz; 'onun sözünü' şeklinde aktarılmalıdır. Bizce bu cümlelerin doğru aktarımı şöyle yapılmalıdır: 'Ne zaman Yusuf kardeşlerine daha yakın gelse onun sözünü kesip (bırakıp) başka söze başlıyorlardı'.

"E- Hali (= Datif)" başlıklı kısımda ise metinde geçen *ag-, ogra-, oltur-, tebün-, tüş-, çık-, kel-, min-, yan-, yügür-* fiillerinin ismin yaklaşma hâli ekiyle kullanıldığı belirtilmiş, daha sonra da hangi durumlarda bu hâl ekine ihtiyaç duyulduğu çeşitli örneklerle açıklanmıştır. Yaklaşma hâli ekinin bazı cümlelerde 'ne yapmak için?' sorusuna cevap verdiği; yani amaç bildirdiği de örneklerle açıklanmıştır: *destür tiledi İdrisni körege* 'İdris'i görmek için izin diledi' örneğinde yaklaşma hâli eki, bu fonksiyonda kullanılmıştır.

"İ- Hali (= Akkusatif)" kısmında da geçişli fiillerde bu hâl ekinin kullanıldığı söylenmiştir: Söz konusu durum eki, *işit-, una-, bil-, tañla-, sakın-, sor-, kör-, az-, et-, tut-, tıy-, kıl-, yıg-* fiilleriyle kullanılmaktadır. Araştırmacı bu kısımda da *Kısasü'l-*

Enbiya'nın daha önce yayımı yapılan çalışmalardaki yanlış okuma ve anlamlandırmalara dikkati çekmekte, yeni okuma ve anlamlandırma denemeleri sunmaktadır.

“De- Hali (= Lokatif)” kısmında bu hâl ekinin “bir mekândaki uzunca bir müddet kalmayı göstermek için, bir zamandaki bir müddet kalmayı göstermek için ve belirli bir işte veya belirli bir durumda uzunca bir müddet beklemeyi göstermek için” kullanıldığı vurgulanmış (1947: 35-36), ekin metinde geçen *tüş-*, *ol-tur-*, *kon-*, *kod-* gibi fiillerle kullanıldığı ifade edilmiştir.

“Den- Hali (= Ablatif)” kısmında bir şey ayrılan, bir hareket, bir yön elde eden, bir konuya temel ve çıkak olan şahıs veya şey genel olarak bu hâlde bulunur, denilmektedir. Bu hâl ile kullanılan fiiller ise şunlardır: *adıl-*, *ak-*, *yoldın az-*, *ön-*, *ıd-*, *belgür-*, *toğ-*, *tüş-*, *çık-*, *kaç-*, *kiter-*, *köñül kes-*, *keltür-*, *kel-*, *yan-*, *yoy-*. Bu bölümde dikkati çeken husus, araştırmacının *adın*, *aşnu*, *ötrü*, *özge*, *berü*, *soñ*, *kidin* gibi edat görevli sözcüklerle de uzaklaşma hâlinin kullanıldığını belirtmesidir. Araştırmacı bu kelimeleri “sontakılar” olarak isimlendirmiştir.

“Ce- Hali (= Equatif)” kısmında ekin görevleri ve kullanım yerleri örnek cümlelerle tasnif edilmiştir. “Instrumental” kısmında vasıta hâli eki, “Allatif” kısmında da yön gösterme hâli eki {+gArU}'nun kalıplaştığı *içgerü*, *taşgaru*, *ilgerü*, *artgaru*, *yogaru* gibi örnekler işlenmiştir.

Görüldüğü gibi ismin halleriyle ilgili bölümde araştırmacı, hangi fiillerin hangi hâl ekleriyle kullanıldığını yani istem (valenz) konusunu, bu terminolojiyi kullanmadan metinden örnekler vererek işlemiştir.

Çalışmanın bir diğer bölümü “Partisipler” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde metinde geçen sıfat-fiiller konusu bol örneklerle ele alınmıştır. “-IglI ile Partisip” alt başlığında bu ekin şimdiki zaman, geçmiş zaman ve gelecek zaman fonksiyonlarında kullanıldığı, cümlede özne ve yüklem olabildiği ve de Rabgûzî'nin eserinde bu ekin olumsuz şekline rastlanılmadığı anlatılmıştır.

“-gUcI'lı Partisip” alt başlığında da söz konusu sıfat-fiil ekinin şimdiki zaman ve gelecek zaman kullanımına örnek cümleler verilmiş, bu eki alan kelime veya kelime grubunun cümlede özne, yüklem, attribut ve düz tümleşik olarak kullanıldığı ifade edilmiştir.

Bu bölümün diğer alt başlıkları ise şunlardır: “-gAn’lı ve -kAn’lı Hikâye Hâl Partisibi”, “-mİş’lı Belirsiz Geçmiş Zaman Partisibi”, “-Ar, -Ur, -Ir, -mAs, -mAz ile Hal-İstikbal Partisibi”, “-dUk’lu Belirli Geçmiş Zaman Partisibi”. Bu bölümlerin her birinde de eklerin kullanılışı, eklerin cümle içindeki fonksiyonları, eki bün-yesine alan unsurun cümlede hangi öge olarak kullanıldıkları örnekler verilerek izah edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın bir başka başlığı “Mastarlar” adını taşımaktadır. Bu bölümde “-mAk’lı Belirtisiz Vakıa Mastarı”, “-gU’lu Mastar”, “-gUlUk’lu Mastar”, “-lık’lı Mastar” alt başlıkları bulunmaktadır. Söz konusu alt başlıklar altında eklerin görevleri, cümle içindeki vazifeleri örneklerle açıklanmıştır. Bu bölümde dikkati çeken, araştırmacının {+lXk} ekini mastar bahsine dâhil etmesidir. HACİEMİ-NOĞLU’nun “Harezmi Türkçesi ve Grameri” adlı eseri ile (1997: 45-54), ECKMANN’ın “Harezmi Türkçesi” maddesinde (1998: 173-210) {+lXk} ekinin mastar olarak kullanılmasına dair bir bilgi bulunmaz. SCHINKEWITZ’in çalışmasında konuyla ilgili olarak verilen bazı örnekler şunlardır: *bizge kafuşmaklıkka yavuřtuñuz* ‘siz bizimle kavuşmaya (birleşmeye) daha yakın geldiniz (yaklaştınız)’; *Mevla kudretin kormeklik uęün* ‘Mevla (Allah) kudretini gormek (tanımak, hissetmek) için’ (1947: 77). Verilen bu örnekler incelendiğinde {+lXk} ekinin isimden isim yapma fonksiyonunda bir yapım eki olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmacının bu eki mastar olarak düşünmesine sebep olan husus, verilen örneklerde bu ekin mastar olan {-mAk} ekinden sonra gelmiş olması olabilir diye düşünmekteyiz.

Eserde yer alan bir başka bölüm ise “Gerondifler”dir. Bu bölümde *Kısasü’l-Enbiya*’daki zarf-fiiller ele alınmış ve metinde geçen her bir zarf-fiil eki örneklerle izah edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümün “-Ub, -Ib, -b’li Perfektum Gerondif’i” alt başlığında, söz konusu zarf-fiil ekinin kullanılmasıyla “Türk dilinde bulunmayan bağlağ kullanmaktan” kaçınılmış olduğu vurgulanmış ve ekin hangi anlamları ihtiva ettiği örneklerle açıklanmıştır.

“-UbAn’lı (-IbAn) Gerondif’ler” kısmında ekin sebep ve tarz zarfı yaptığı ifade edilmiştir. “-A, -U, -y’li Emir Gerondif’i” kısmında ekin zaman bildiren bir anlamının olmadığı, sebep, gaye, tarz zarfları meydana getirdiği söylenmiştir. “-gAlI ve -gAlU’lu Gerondif’ler” kısmında ekin cümleye gaye anlamıyla ‘-den beri’; yani zaman anlamı kattığı vurgulanmıştır. “-gAğ’lı Gerondif” kısmında da ekin

sadece zaman işlevinde kullanıldığı ve ‘olur olmaz’ manasını ifade ettiği metinden örneklerle gösterilmiştir. “-mAdIn, -mAYIn, -mAY’lı Gerondif” kısmında da ekin hâl ve emir zarf-fiillerinin olumsuz şekli olduğu belirtilmiş ve metinden örnekler sıralanmıştır.

Çalışmanın “Çekim Sonekleri” bölümünde araştırmacı bu ekleri üç gruba ayırmıştır: Birincisi iyelik sonekleri, ikincisi yüklemlik (Predikatif) sonekler, üçüncüsü de özel soneklerdir. Burada “çekim sonekleri” ifadesinden kasıt, şahıs ekleridir. İyelik kökenli şahıs ekleri, zamir kökenli şahıs ekleri ve de araştırmacının “özel sonekler” olarak nitelendirdiği emir ekleri bu grupta değerlendirilmiştir.

Araştırmanın bir başka bölümü “Basit Fiil Şekilleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm “Emir” alt başlığıyla devam etmektedir. Burada *Kıyasü’l-Enbiya*’da geçen emir şekilleri incelenmiştir. “Optatif (İltizamî)” kısmında ise *Furâtdın azkına suf alahı* ‘Fırat’tan birazcık su getirmek isteriz (getireceğiz)’ örneğinden de anlaşıldığı gibi emir çekiminin birinci teklik ve çokluk şekilleri işlenmiştir.

“Şart I” kısmında *Kıyasü’l-Enbiya*’daki koşul cümleleri Eski Türkçedeki örneklerle karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

“Belirli Geçmiş Zaman (Şuhudî Mazi) Sıygası” kısmında bilinen geçmiş zamanlı cümleler işlenmiştir.

“İstikbal I (-gAy’lı Optatif)” kısmında gelecek zaman çekimi gösterilmiştir.

Bir diğer bölüm olan “Partisip’den Çıkma Şekiller”de ise iki alt başlık, “-mİş’lı Belirtisiz Geçmiş Zaman Sıygası” ile “Muzari (Aorist)” alt başlıkları bulunmaktadır. “-mİş’lı Belirtisiz Geçmiş Zaman Sıygası”nda geçmişte tamamlanmış bir eylemin başkasından duyularak veya sonradan farkına varılarak öğrenmenin söz konusu olduğu ifade edilmiştir. Çalışmadan alınan şu örnek cümleler bu açıklamayı daha anlaşılır kılmaktadır: *Yusufnı zindanda erdükin unutmışmn* ‘Yusuf’un zindanda olduğunu unutmuştum’ veya *bu sagum aytur sizler Yusufnı öltürgeli ogramışsız* ‘Benim bu su kadehim der ki, siz Yusuf’u öldürmeye uğraşmışsınız’.

“Muzari (Aorist)”, geniş zaman kipidir. Bu ekin kullanım alanını araştırmacı üçe ayırmıştır: Birincisi genel geçer olaylarda, *adınlarını örter ammâ özi yalı kalur* ‘(iğne), başkalarını örter, fakat kendisi çıplak kalır’; ikincisi hali hazırdaki konuyu

tasvir için, *Mısır uluğıga barurmn* ‘Mısır valisine gidiyorum’; üçüncüsü de gelecek zamanda olması muhakkak bir konuyu tasvir için, *kıyâmat küni yaman eş koldaş ayturlar* ‘kıyamet gününde kötü arkadaşlar diyecekler’, bu çekim kullanılmaktadır. Metinden alınan örnek cümlelere dikkatle bakılacak olursa araştırmacının bu başlık altında terminoloji kullanmadan ‘aspect’ (görünüş/bakış) konusuna da temas ettiği görülmektedir.

Araştırmanın sonraki bölümünde “Gerondif’ten Çıkma Şekiller” yer almaktadır. Bu bölümün alt başlıklarından olan “Yakın Mazi (Perfectum)” kısmında metinde geçen *kaydın kelibsiz?* ‘Nereden geliyorsunuz?’ örneğindeki gibi zaman anlamı taşıyan zarf-fiilli parçalarına yer verilmiştir.

“Hal” adını taşıyan kısımda ise “halde vukua gelen veya hemen vukua gelecek olan bir konuyu tasvir eder” denilmektedir ve *men işitdim Hadica Şâm vilâyatıga satıg üçün arkış yibere ermiş* ‘Ben işittim ki Hadice Şam vilâyetine satış için kervan yolluyormuş’ gibi örnek cümleler sıralanmaktadır (1947: 99).

“İsimden Çıkan Şekiller” bölümünde ise “Kaçınılmaz, Kesin Gelecek Zaman Sıygası” ile “Zaruret Şekli” alt başlıkları yer almaktadır. “Zaruret Şekli”, gereklilik kipiyle ilgilidir.

“Yardımcı Fiiller” bölümünde *er-* ‘imek’, *bol-* ‘olmak’, *tur-* ‘kalmak, bulunmak, durmak, hayatta yaşamak, yükselmek, ayakta durmak’, *al-* ‘almak’, *bil-* ‘bilmek, anlamak’, *bir-* ‘vermek’, *kal-* ‘kalmak’, *başla-* ‘başlamak’, *ogra-* ‘tecrübe etmek, niyet etmek, kendini öyle göstermek’ fiilleri örnek cümlelerle izah edilmeye çalışılmıştır.

“Er- ‘imek’ Yardımcı Fiili ile Birleştirilerek Yapılan Fiil Şekilleri” bölümünde *Kısasü’l-Enbiya*’da yer alan birleşik zamanlı fiiller ele alınmıştır. Bu bölümün alt başlığı “Basit (Sade) Fiil Şekillerinin Yapılışı” şeklindedir. Onun da alt başlıkları şunlardır: “Şart II Sıygası”, “Şart Şeklinin Belirli Geçmiş Zaman Sıygası”, “Geçmiş Zaman Hikâyesi Sıygası”, “Gelecek Zaman II Optatif”; “Partisip’ten Çıkma Şekillerin Yapılışı”, “Şart Şeklinin Belirsiz Geçmiş Zaman Sıygası”, “Şart Şeklinin Muzari’i”, Hal Hikâyesi Sıygası”, “Geçmiş Zaman Hikâyesi Sıygası I”; “Gerondif’ten Çıkma Şekillerin Yapılışı”, “Geçmiş Zaman Hikâyesi”, “Yakın Geçmiş Zaman (Perfectum) I”.

“Tur- ‘Hayatta Olmak, Kalmak, Durmak, Yükselmek’ Yardımcı Fiili ile Birleştirilen Fiil Şekilleri” bölümünde ise iki ana alt başlık ve buna bağlı alt başlıklar bulunmaktadır. Bu başlıklar şunlardır: “Gerondif’ten Çıkma Şekillerin Yapılışı”, “Tavsifi Hal Sıygası”, “Yakın Geçmiş Zaman II (Perfectum)”; “İsimden Çıkan Şekillerin Yapılışı”, “En Yakın Gelecek Zaman Sıygası”, “En Yakın Hal Sıygası”, “Ok Edatı”, “Erki Edatı”.

Kıyasü’l-Enbiya’da birleşik zamanlı fiiller konusu işlenirken verilen örnek cümlelerden hareketle dikkatimizi çeken, araştırmacının özellikle adlandırma ve anlamlandırmalarda Türkçenin fiil sistemini, İngilizcenin fiil sistemini merkeze alarak açıklamaya çalışmış olmasıdır. Çalışmada verilen örnek cümleler etraflica incelendiğinde bu durum daha da iyi anlaşılacaktır. Araştırmacının bölüm başlıklarında ve hatta eserin tamamında kullanmış olduğu terminoloji de bu fikrimizi desteklemektedir.

Sonuç itibarıyla bu çalışma, adında “sentaks” ifadesi yer alsada bizim Türkiye Türkolojisinde klâsik manada anladığımız cümleyi öğeleri, yapıları, çeşitleri bakımlarından çözümlenmemekte, cümleyi bir bütün olarak fiil ekseninde değerlendirmektedir. Batı Türkolojisinin bir kısım araştırmacılarının Türkçe cümleye karşı genel temayülü fiil merkezinde şekillenmekte, söz gelimi yüklem türüne göre cümlelerden isim cümlesini bu araştırmacılar kabul etmemektedir. Bir ifadenin cümle niteliği taşıması için fiil unsuruna ihtiyacı olması dolayısıyla, SCHINKEWITZ de bu çalışmada fiilin söz dizimindeki işlevini gözler önüne sermiş ve eserine de “Rabgûzî Sentaksı” başlığını vermiştir diye düşünmekteyiz. Fiil ekseninde şekillendirdiği bu çalışmada kullandığı her başlık altında *Kıyasü’l-Enbiya*’dan doyurucu sayıda örnek cümleleri, diğer tarihî lehçelerle karşılaştırmalı olarak vermiş olması, konunun özünün okuyucu tarafından daha iyi kavranılmasını sağlayacaktır. Ayrıca terminoloji kullanmadan ‘valenz’ (istem), ‘aspect’ (görünüş/bakış) gibi konulara da temas etmesi, eserin yazıldığı dönem göz önüne alındığında dikkati çeken hususlar olarak görülebilir.

Son olarak, Rabgûzî’nin *Kıyasü’l-Enbiyâ*’sı üzerine şimdiye değin yapılan çalışmaların listesi aşağıda verilecektir. Aşağıdaki listede eksiklerin olması muhtemeldir, ancak eser üzerine yapılan çalışmaların toplu halde görülebilmesi bakımından kaynakça listesinin faydalı olacağını umuyoruz.

Rabgûzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sı Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi

Abduşukurov, B. (2011). "Kısasü'l-Rabgûzî'nin Kelime Hazinesinin İstatistiksel Tahlili", *Türk Kültürü*, 2011/2: 215-222.

Abduşukurov, B. (2016). "Kısasü'l-Rabgûzî'de Bazı Kelimelerin Anlamca Daralması", *Turkish Studies*, 11/21: 739-748.

Abrajejev, A. İ. (1957). "Sloche predlojenie (gpotaksis) u proze 'Kıساسü'l-anbie' Rabguzi-Presatelya XIV veka", *Samarkand*, 73: 125-140.

Al-Rabghûzî (1995). *The Stories of the Prophets: Qışaş Al-Anbiyâ': an Eastern Turkic Version*, Vol. I. Critically Edited by H. E. Boeschoten, M. van Damme and S. Tezcan with the assistance of H. Braam, B. Radtke; Vol. II. Translated into English by H. E. Boeschoten, J. O'kane and M. van Damme, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.

Al-Rabghûzî (2015). *The Stories of the Prophets, Qışaş al-Anbiyâ': An Eastern Turkish Version*, Vol. I-II, Ed. by H.E. Boeschoten, J. O'Kane, Second Edition, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.

Aşkin Balcı, H. et al (2005). "İşlevleri Bakımından Kısasü'l-Enbiyâ ve Nehcü'l-Ferâdis'te Soru Cümleleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 27: 77-101.

Ata, A. (2006). "Rabgûzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 34: 377-378.

Ata, A. (2008). "Rabgûzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sında Nazmın Gücü", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5/2: 117-125.

Ata, A. (2013). "Harezmi Türkçesi Eserleri Siyasî Güçle Kültürel Gücün Orantılı Bir Yansıması mıdır?", *Yalım Kaya Bitigi: Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 137-145.

ATA, A. (1997). *Nâşirü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgûzî: Qışaşü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları)*, C. I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım; C. II: Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bakırcı, F. (2016). "Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Kısasü'l-Enbiyâ'da Koş Sözcüğü ve Anlam Alanı", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 5/1: 42-55.

Berbercan, M. T. (2015). "Türk Tercüme Edebiyatı Üzerine İncelemeler: Harezmi Türkçesi ile İlk Adaptasyonlar", *Dede Korkut*, 4/7: 1-11.

Bloch, E. (1933). *Catalogue des Manuscrits Turcs, Tome II*, Paris: Bibliothèque Nationale.

Boeschoten H.; M. van Damme (1986). "The Different copyists in the London ms. of the Qisas-i Rabghuzi", *Utrecht Papers on Central Asia Proceedings of the first European Seminar on Central Asian Studies*, Ed. by M. van Damme; H. Boeschoten, Utrecht: 177-183.

Boeschoten H.; M. van Damme (1990). "The Poetry in Rabghuzi's Qisas", *L'Asie Centrale et ses Voisins, Influences Reciproques*, Ed. by R. Dor, Inalco Publications Langues'O, Paris: 9-36.

Boeschoten H.; M. van Damme (1994). "Rabghuzis Syntax Revisited", *Bamberger Zentralasienstudien*, Hrsg. I. Baldauf and M. Friederich, Berlin: 87-98.

Boeschoten, H. (1990). "Vokalquantität in Rabghuzis Poesie", *Central Asiatic Journal*, 34: 187-213.

Boeschoten, H. (1991). "The Leningrad Manuscripts of Rabghuzi's Qisas", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 1: 47-79.

Boeschoten, H. (1992). "Iskandar-Dhulqarnain in den Qisas-i Rabghuzi", *De Turcicis aliisque rebus: commentarii Henry Hofman dedicati ; feestbundel voor professor emiritus H. F. Hofman ter gelegenheid van zijn vijfenzeventigste verjaardag aangeboden door vrienden en studenten, Instituut voor Oosterse Talen en Culturen*, Utrecht: 39-57.

Boeschoten, H. (1993). "Chwaresmtürkisch als z-Türkisch", *Journal of Turkology*, 1: 183-193.

Boeschoten, H. (2009). *Alexander Stories in Ajami Turkic*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Boeschoten, H. (2012). "Adventures of Alexander in Medieval Turkish", *The Alexander Romance in Persia and the East*, Edited by R. Stoneman; K. Erickson; I. Netton, Barkhuis: 117-126.

Boeschoten, H. (2016a). "News on manuscripts of Rabghuzi's Qisasu l-Anbiya", *Central Asian Sources and Central Asian Research*, 39: 65-72.

Boeschoten, H. (2016b). "B-1460 Mumaralı Nüshanın Tasviri", *Türkologiya*, 1: 75-78.

Bombaci, A. (1968). *Histoire de la littérature turque*, Trad. par I. Melikoff ; Préf. de L. Bazin, Institut d'Études Turques de l'Université de Paris, Paris: 93-95.

Brinner, W. M. (2002). 'Arā'is al-Majālis fī Qiṣaṣ al-Anbiyā' or 'Lives of the Prophets', Leiden: Brill.

Busse, H. (2006). *Islamische Erzählungen von Propheten und Gottesmännern*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Çağatay, S. (1950). *Türk Lehçeleri Örnekleri [I]*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Cin, A. (2010). "Rabguzi'nin Kısasü'l Enbiyasının Tahran Nüshası", *Turkish Studies*, 5/1: 237-245.

Csáki, É. (2010). "Hendrik Boeschoten: Alexander Stories in Ajami Turkic, (Turcologica 75), Wiesbaden, Harrassowitz, 2009, 106 pages", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 63/2: 231-235. (Tanıtma)

Çürük, M. S. (2013). *Rabgûzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ'sında Olumsuzluk*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Adana. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Çürük, M. S. (2014a). "Olumsuzluğu Kuvvetlendirme Stratejileri Üzerine: Kısasü'l-Enbiya Örneğinde Bir İnceleme", *Dil Araştırmaları*, 14: 147-169.

Çürük, M. S. (2014b). "Konuşmaya Dayalı Sezdirimler -Harezm Türkçesi Örneğinde Bir İnceleme-", *Türkbilig*, 28: 13-33.

Dadboyev, H. (2006a). "Qisasi Rabg`uziy" tilidagi turkiy leksemalar semantikasi, Vtoroy mejdunarodniy tyurkologichaskiy kongres, Sovremennaya tyurkologiya, teoriya, praktika I perspektivi I, Bo`lim, Turkestan-B: 90-93.

Dadboyev, H. (2006b). "Qisasi Rabg`uziy"da qo`llangan sal fe`lining semalari xususida, *Uzbek tilshunosligi masallalari*, 22-25

Dağıstanoğlu, B. E. (2009). *Kısasü'l-Enbiyâ'da Birleşik Fiiller*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Adana. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Damme, van M. (1985). "Some remarks on the narratological and non-narratological levels in Rabghuzi's Qisas al-Anbiya" *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler II*, Türk Edebiyatı, İstanbul: 45-59.

Damme, van M. (1992). “Rabghuzi’s Qisas al-Anbiya, reconsidered in the light of western medieval Studies: narrationes vel exempla”, *De Turcicis aliisque rebus: Commentarii Henry Hofman dedicati*, Utrecht: 7-37.

Damme, van M. (2008). “Rabghūzī Nasīr al-dīn b. Burhan al-dīn”, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Brill.

Dankoff, R. (1997). “Rabghuzi’s Stories of the Prophets”, *Journal of American Oriental Society*, 117/1: 115-126. (Tanıtma)

Dankoff, R. (2014). “Serpent or Paradise? Kısas-ı Enbiya as Translation”, *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Semih TEZCAN’a Armağan, 13: 67-97.

Demiral, A. (2012). *Harezm Türkçesinde Birleşik Filler*, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalı, Diyarbakır. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Doerfer, G. (1997). “Al-Rabghāzī: The Stories of the Prophets, Qışaş al-Anbiyā’, An Eastern Turkish Version, Volume One, Critically edited by H. E. Boeschoten, M. van Damme, S. Tezcan. With the assistance of H. Braam, B. Radtke. Brill: Leiden, New York, Köln 1995 XXV, 787, Volume Two Translated into English by, H. E. Boeschoten, J. O’Kane, M. van Damme, Brill 1995, IX, 832”, *Central Asiatic Journal*, 41/1: 125-127. (Tanıtma)

Dorleijn, M. (1986). *De verhalen van İlyas en Hizir door Rabghuzi*, Utrecht University, Utrecht. (unpublished M. A. thesis)

Duda, H. W. (1948/52). “Rabghuzi Narrationes de Prophetis, Cod. Mus. Brit. Add. 7851, [Monumenta Linguarum Asiae Maioris, IV] by K. Grønbech”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 51: 245-247.

Eckmann, J. (1957). “Zur Charakteristik der islamischen mittelasiatisch-türkischen Literatursprache”, *Studia Altaica*, Festschrift für Nikolaus Poppe zum 60. Geburtstag, Hrsg. O. Pritsak, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden: 51-59.

Eckmann, J. (1959). “Das Chwarezmtürkische”, *Philologiae Turcicae Fundamenta. Iussu Et Auctoritate Unionis Universae Studiosorum Rerum Orientalium Auxilio Et Opera Unitarum Nationum Educationis Scientiae Culturae Ordinis Una Cum Praestantibus Turcologis, Ediderunt J. Deny, K. Grønbech†, H. Scheel, Z. V. Togan, Tomus Primus*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden: 113-137.

Erdem, M. D. (2005). “Harezmi Türkçesinde İnkilâmler ve Yinelemeler Üzerine”, *Bilgi*, 33: 189-225.

Erşahin, S. (2000). “Türklerin Hz. Muhammed Hakkındaki İlk Bilgi Kaynaklarından Kıssas-ı Enbiyalar: Kıssas-ı Rabgûzî Örneği”, *Diyanet İlmî Dergi*, Peygamberimiz Hz. Muhammed (S.A.V.) Özel Sayısı, Ankara: 197-224.

Fazilov, E. İ. (1991). *Kıssas-ı Rabguziy: Nosiruddin Rabguziy I-II*, Taşkent: Yazuvçi Neşriyat.

Fazylov, E. (1989). “Eine neue Quelle zur Choresmtürkischen Sprache”, *Journal of Turkish Studies*, 13: 47-80.

Fazylov, E. (1990). “Eine Choresmtürkische Handschrift über gute und böse Taten”, *Journal of Turkish Studies*, 14: 207-221.

Fitret, A. (1928). *Uzbek Edebiyatı Numuneleri*, Taşkent: 104-112.

Flemming, B. (1986). “Kıssa”, *The Encyclopaedia of Islâm, New Edition*, Leiden, V: 185-194.

Gezici, N. (2008). *Rabguzi'nin Kıssasü'l-Enbiyasında Şamanizm İzleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Ghazy, M. E. (2001). *Harezmi ve Kıpçak Türkçesinde Birleşik Fiiller*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Gözütok, A. (2008). “Rabgûzî, Kıssasü'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37: 1-30.

Grønbech, K. (1948). *Rabghuzi, Narrationes de Prophetis*, Cod. Mus. Brit. Add. 7851. Reproduced in facsimile with an introduction, Copenhagen.

Gül, A. (2008). *Kıssasü'l-Enbiyalarda Yaratılış*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Gulam, H. A. (1916-1917). *Rabguzi Kıssasü'l-Enbiya*, Stariy Taşkent.

Güvenç, L. (2004). *Harezmi Türkçesinde İsim*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kayseri. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Hacıyeva, N. (1994). “Rabguzi'nin Kısasü'l-Enbiya Eserinin Bakü Yazması”, Türk Dili, 514: 292-296.

Hacıyeva, N. (1996a). Näsirâddin Râbguzinin “Qısasü-änbiya” Âsârinin Dili. Bakı: Bilik-İrşad Merkezi.

Hacıyeva, N. (1996b). “Nasireddin Rabgûzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ İsimli Eserinde Halk Edebiyatı Unsurları”, Millî Folklor, 29-30: 18-22.

Hacıyeva, N. (1997a). “Nasireddin Rabgûzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ Adlı Eserinde Semantik Arkaizmler”, Türk Dili, 542: 186-190.

Hacıyeva, N. (1997d). “Nasireddin Rabgûzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ İsimli Eserinin Semantik ve Poetik (Anlam ve Şiirsel) Cümle Yapı Özellikleri”, Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, 11: 241-251.

Hacıyade, N. (1994). “Nasireddin Rabgûzî'nin Kısas'l-Enbiyâ Adlı Eseri ve Onun Azerbaycan Türkçesi ile Münasebeti”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 1: 67-77.

Hacıyade, N. (1997b). “Ahmed Yesevî'nin Dîvân-ı Hikmet'i ve Nasireddin Rabgûzî'nin Kısasü'l-Enbiyâ İsimli Eserinin Karşılaştırmalı Dil Özellikleri”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 3: 11-18.

Hacıyade, N. (1997c). “Nasireddin Rabgûzî'nin Kısas'l-Enbiyâ İsimli Eseri ve Orta Asya Tefsiri'nin Dili Üzerine”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 4: 47-56.

Hartmann, M. (1904). “Das Buchwesen in Turkestand und die türkischen Drucke der Sammlung Hartmann”, Mittheilungen des Seminars für Orientalische Sprachen an der Königlichen Friedrich Wilhelms-Universität zu Berlin, Abteilung 1, Westasiatische Studien: 76-80.

Hofman, H. (1969). Turkish Literature, A Bio-Bibliographical Survey, Section III, Part I, Vol. 1-6, Utrecht: Brill.

İl'minskiy, N. I. (1859). Qışaş Rabyūzî, Kazan.

İl'minskiy, N. I. (1873). Qısas al-Anbiyada Ribat Oguzinin qazisi Burhan ad-din oğlu Nasir ad-din tasnifidür, Kazan.

Jarring, G. (1933). Studien zu einer osttürkische Lautlehre, Borelius and Leipzig: Otto Harrassowitz.

Jarring, G. (1980). *Literary Texts from Kashgar*, Lund: Gleerup.

Kalsın, Ş. (2013). *Harezmi Türkçesi Grameri -İsim- (Memluk Kıpçak ve Kuman Kıpçak Türkçesiyle Karşılaştırmalı)*, Ankara: Gazi Kitabevi.

Karataş, A. (2013). "Türk-İslam Kültür ve Edebiyatında Kısas-ı Enbiya Türü", *Diyanet İlmî Dergi*, 49/3: 113-126.

Karatay, A. (2003). *Kıyasü'l-Enbiyâ ve Nehcü'l-Ferâdis'te Soru Cümleleri*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Adana. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Katanov, N. F. (1875). "Tatarskie skazaniya o semi spiyasçih otrokah", *Zapsiki Vostoçnago Otdeleniya*, VIII: 242-245.

Katanov, N. F. (1894). "Musul-manskie Legend. Teksti i perevodi", *Zapiski İmperatorsky Akademii Nauk XXV priloz 3*, Petersburg 1895: 1-44.

Katanov, N. F. (1898a). *Turkskie skazki o çeloveke ponimavšem yazık jivothin, Dcagatayskaya skazka po Rabguzi, İzvesticaobşçest va arc., ist., i etn. XVI*, Kazan: 252-253.

Katanov, N. F. (1898b). *Rabguzi Kıyasu'l-Enbiya Türki*, Taşkent.

Koç, A. T. (2015). *Kıyasü'l-Enbiyâ'da Sebepsellik Şekilleri*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eskişehir. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Köprülü, M. F. (1945). "Çağatay Edebiyatı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 3: 270-332.

Köprülü, M. F. (1980). "Rabgûzî ve Kıyasü'l-Enbiyâ'sı", *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul: 286-289.

Korkmaz, N. G. (2006). *Rabguzi'nin Kıyasü'l-Enbiya Adlı Eserinin Sentaksıyla Türkiye Türkçesi Sentaksının Karşılaştırılması*, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi, Ankara. (Yayımlanmamış Lisans Tezi)

Macdonald, D. B. (1977). "Qisas al-Anbiya", *İslam Ansiklopedisi*, 3: 771-774.

Malov, S. E. (1930). "Musul'manskie skazaniya o prorokax po Rabguzi", *Zapiski Kollegii Vostokovedov*, V: 507-524.

Malov, S. E. (1951). *Pamyatniki drevne turskoy pis'mennosti, Teksti iissledovaniya*, Moskova-Leningrad: 325-341.

Malov, S. E. (1951). Zapiski Kollegii Vostokovedov, V. Memories du Comité des Orientalistes.

Melioranskiy, P. (1897). "Skazanie o prorokë Salixë in Kysasul-enbiya' Rabghuzi", Al-Muzaffariye, Sbornik statey učenikov V. R. Rozena. St.-Petersburg: 279-308.

Menges, K. (1966). "Report on the second excursion to Taškent for research in Čayataj manuscripts", Central Asiatic Journal, 11: 87-133.

Nagel, T. (1967). Die Qisas al-anbiya', Ein Beitrag zur arabischen Literaturgeschichte, Bonn. (unpublished Phil. Diss.)

Nagel, T. (1986). "Kısas al-Anbiya", The Encyclopaedia of Islâm, V, New Edition, Leiden: 180-181.

Nalbant, B. Ö. (2015). "Bazı Türkçe Kısasü'l-Enbiya'lara Göre Âdem'in Dili", Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 28: 69-77.

Nasıreddin Rabgûzî, Kısasü'l-Enbiyâ, Azerbaycan İlimler Akademisi Yazma Eserler Enstitüsü, Bakü, No: B-1460.

Ostroumov, N. P. (1874). Kritičeskiy razbor Muhammedanskogo učeniya o prorokax, Kazan.

Özavşar, R. (2012). "Kısasü'l-Enbiyâ Üzerine Düzeltmeler", Turkish Studies, 7/4: 2457-2472.

Pauliny, J. (1971). "Literarischer Charakter des Werkes Kisa'i's Kitab Qisas ul-Anbiya'", Graeco Latina et Orientalis, Bratislava: 107-125.

Pauliny, J. (1974). "Die Rolle der Qusas bei der Entstehung und Überlieferung der populären Prophetenlegenden", Asian and African Studies, 10: 125-141.

Rauke K., Hankart F., Deeters, K.C. (1968). "Rabghuzi Fourteenth Century Turkic Folklorist", Volksüberlieferung, Ed. F. Harkort et al, Göttingen: 373-400.

Rieu, C. (1888). Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, London.

Sağol, G. (2002). "Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Yazılan Eserler", Türkler Ansiklopedisi, 5, Ankara: 804-813.

Şahin, M. S. (2002). "Kısas-ı Enbiyâ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 25: 495-496.

Saryýew, T. [red.] (2004). Kysasy Rabguzy (Kysasy Enbyýa), Aşgabat.

Scheel, H. (1945-1950). "Narrationes de Prophetis. Cod. Mus. Brit. Add. 7851 reproduced in facsimile. (= Monumenta Linguarum Asiae Maioris, vol. IV) by Rabghūzī, K. Grønbech", Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 99/2: 281-282.

Schinkewitz, J. (1926). "Rabguzi's Syntax", Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, Zweite Abteilung (MSOS II), 29: 130-172.

Schinkewitz, J. (1927). "Rabguzi's Syntax", Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, Zweite Abteilung (MSOS II), 30: 1-57.

Schinkewitz, J. (1947). "Rabgûzî Sentaksı", Çev. Sabit S. Paylı, Türk Dili-Belleten Seri III, Sayı: 8-9 Nisan-Aralık 1946, İstanbul: 1-48.

Schinkewitz, J. (1947). Rabguzi Sentaksı, Çev. Sabit S. Paylı, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

Schinkewitz, J. (1948). "Rabgûzî Sentaksı", Çev. Sabit S. Paylı, Türk Dili-Belleten Seri III, Sayı: 10-11 Ocak-Aralık 1947, İstanbul: 49-119.

Semenov, A. (1957). Sobraniye vostočnyx rukopisej Akademii Nauk Uzbekskoj SSR, 9 t, Taşkent.

Şemsüddin Hüseyin (1881). Kısas-ı Rabguzi, Kazan.

Sözer, A. (2008). Harezmi Türkçesinde Görevli Kelimeler, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Şanlıurfa. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Talu, F. N. (2003). Kısasü'l-Enbiya'da İkilemeler, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Mersin. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

Tekin, T. (1995). "Al-Rabghuzi, The Stories of the Prophets: Qisas al-Anbiya", Türk Dilleri Araştırmaları, 5: 259-264.

Thúry, J. (1903). Török nyelvemlek a 14. Század végéig, Budapeşte. [Eserin Türkçe çevirisi için bkz: "XIV. Asır Sonlarına Kadar Türk Dili Yadigarları", Milli Tettebbular Mecmuası, 2: 81-133, 1913.]

Thúry, J. (1904). "A közép-ázsiai török irodalom", Mittelasiatisch-türkische literatur, Budapeşte: 22-24.

Togan, Z. V. (1928). “Hârizm’de Yazılmış Eski Türkçe Eserler”, *Türkiyat Mecmuası*, 2: 315-353.

Togan, Z. V. (1936). “Über die Sprache und Kultur der Alten Chwarezmier”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 90: 27-330.

Togan, Z. V. (1960). “Londra ve Tahran’daki İslâmî Yazmalardan Bazılarına Dair”, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 3/1-2: 133-160.

Toprak, F. (2005). “Harezmi Türkçesinde İkilemeler”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, V/2: 277-292.

Toprak, F. (2005). *Harezmi Türkçesinde Fiil*, Ankara.

Yüce, N. (2013). “Harizm Türkçesi”, *Yeni Türkiye*, Türkçe Özel Sayısı, 55: 311-324.

Zetterstéen, K. V. (1930). *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala, verzeichnet und beschrieben*, I. Uppsala: 439-443.

Kaynakça

Al-Rabghūzī (1995). *The Stories of the Prophets: Qiṣaṣ Al-Anbiyā’: an Eastern Turkic Version*, Vol. I. Critically Edited by H. E. Boeschoten, M. van Damme and S. Tezcan with the assistance of H. Braam, B. Radtke; Vol. II. Translated into English by H. E. Boeschoten, J. O’kane and M. van Damme, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.

Al-Rabghūzī (2015). *The Stories of the Prophets, Qiṣaṣ al-Anbiyā’: An Eastern Turkish Version*, Vol. I-II, Ed. by H.E. BOESCHOTEN, J. O’KANE, Leiden-New York-Köln: E. J. Brill.

ATA, A. (1997). *Nāṣirü’-d-dīn bin Burhānū’-d-dīn Rabḡūzī: Qiṣaṣü’l-Enbiyā (Peygamber Kıssaları)*, I: Giriş-Metin-Tıpkıbasım; II: Dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

CİN, A. (2010). “Rabguzi’nin Kıssasü’l Enbiyasının Tahran Nüshası”, *Turkish Studies*, 5/1: 237-245.

DANKOFF, R. (1997). “Rabghuzi’s Stories of the Prophets”, *Journal of American Oriental Society*, 117/1: 115-126. (Tanıtma)

DOERFER, G. (1997). “Al-Rabghāzī: The Stories of the Prophets, Qiṣaṣ al-Anbiyā’, An Eastern Turkish Version, Volume One, Critically edited by H. E. Boeschoten, M. Vandamme, S. Tezcan, with the assistance of H. Braam, B. Radtke. Brill: Leiden-New York-Köln 1995 XXV, 787, Volume Two Translated into English by, H. E. Boeschoten, J.

O'Kane, M. Vandamme, Brill 1995, IX, 832”, *Central Asiatic Journal*, 41/1: 125-127. (Tanıtma)

ECKMANN, J. (1998). “Harezmi Türkçesi”, *Tarihî Türk Şiveleri*, Çev. M. AKALIN, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara: 173-210.

ERCILASUN, A. B. (2007). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

GÖZÜTOK, A. (2008). “Rabgûzî, Kıyasu'l-Enbiyâ: XIX. Yüzyıla Ait Bir Kazan Yazması”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 37: 1-30.

HACIEMINOĞLU, N. (1997). *Harezmi Türkçesi ve Grameri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

KARAHAN, L. (2008). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

SCHINKEWITZ, J. (1926). “Rabguzi's Syntax”, *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, Zweite Abteilung (MSOS II)*, 29: 130-172.

SCHINKEWITZ, J. (1927). “Rabguzi's Syntax”, *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen zu Berlin, Zweite Abteilung (MSOS II)*, 30: 1-57.

SCHINKEWITZ, J. (1947). “Rabgûzî Sentaksı”, Çev. S. S. PAYLI, *Türk Dili-Belleten*, Seri III, Sayı: 8-9 Nisan-Aralık 1946, İstanbul: 1-48.

SCHINKEWITZ, J. (1947). *Rabguzi Sentaksı*, Çev. S. S. PAYLI, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.

SCHINKEWITZ, J. (1948). “Rabgûzî Sentaksı”, Çev. S. S. PAYLI, *Türk Dili-Belleten*, Seri III, Sayı: 10-11 Ocak-Aralık 1947, İstanbul: 49-119.

TEKİN, T. (1995). “Al-Rabghuzi, The Stories of the Prophets: Qisas al-Anbiya,” *Türk Dilleri Araştırmaları*, 5: 259-264. (Tanıtma)

Sözdizimsel Bakımdan Dīvānu Lugāti't-Türk'teki Kökteş Fiiller¹

In Terms of Syntactic Cognate Verbs in Dīvān Luyāt at-Turk

Rıdvan ÖZTÜRK

Necmetin Erbakan University (Konya/Turkey)

E-mail: ridvanozturk1961@gmail.com

Today we can access to information in *Dīvān Luyāt at-Turk* about almost all of the common structures in dialects. Also we find the oldest information in this source as well about cognate verbs which is seen as a common feature of today's Turkic languages. Many of studies on cognate verbs touched on examples of this structure in historical periods. All examples in *Dīvān Luyāt at-Turk* were not given in these researches. Generalization was preferred by using more sampling method. The extent of changes in usage areas of cognate structures complement elements was not handled much. In this study, cognate verbs examples which shows a different aspect of predicate and complement connection in Turkish language syntax (with another name as "verbs with internal objects") in *Dīvān Luyāt at-Turk* *yaqıy yaq-*, *bitig biti-*, *barıy bar-*, *äsin äs-*, *äsin äsnä-*, *tügün tüg-*, *töşäk töşä-*, *bürmä*

¹ Bu makale, Karabük Üniversitesi ile Mahmud Kaşgari Barskani Doğu Üniversitesi tarafından düzenlenen *Türk İslam Dünyasında Kaşgarlı Mahmut Uluslararası Sempozyumu*'nda (21-22 Nisan 2016, Bişkek/Kırgızistan) sunulan bildirinin gözden geçirilip güncellenen şeklidir.

bürüş-, *qopuz qopuz-*, *yük yüklä-*, *tüpi tüpir-* etc. will be detected and evaluated within the framework of information which has given by Kaşgārī regarding the issue. Emphasis will be given on these examples are how compatible with ‘being with internal objects’ or not.

Key words: *Dīvān Luyāt at-Turk*, cognate verb, internal object, Qarakhanid Turkic.

Giriş

Birlikte kullanıldığı her iki unsuru da aynı isim veya fiil kökünden türemiş fakat ayrı yapılarda olan kelimeler ikinci unsurunun fiil olması hasebiyle genellikle “kökteş fiiller” olarak adlandırılmaktadır. *Dīvānu Lugāti’t-Türk*’te² kökteş fiiller bir hayli yekûn tutmaktadır. Bu fiilleri yapı bakımından iki grupta incelemek mümkündür:

1. Her iki unsuru da aynı isim köklü olanlar.
2. Her iki unsuru da aynı fiil köklü olanlar.

Eserde geçtiği şekliyle bu iki grup kökteş fiilleri sırasıyla şöyle gösterebiliriz:

1. Her İki Unsuru da Aynı İsim Köklü Olanlar

1.1. {+A-} İsimden Fiil Yapma Eki ile Fiilleşenler

aş aşat-: ol maña aş aşattı “O, bana yemek yedirdi” (102).

at ata-: ol añar at atadı “O, onu bir unvanla unvanlandırdı, bir isimle isimlendirse yine aynıdır” (457).

çerig çergeş-: emdi çerig çergeşür “Şimdi savaştan iki birlik saf tutmada” (293).

çikin çikne-: kız çikin çiknedi “Kız altın ipekle ipekli kumaş üstüne tasvirler dikti” (179).

² Örneklerden sonraki sayfa numaraları Ercilasun-Akkoyunlu 2014’e aittir.

esin esne-: *esin esnedi* “Rüzgar esti” (127).

esin esnet-: *teşri esin esnetti* “Allah rüzgâr estirdi” (119).

kartı kartal-: *anıñ kartı kartaldı* “Onun yarası azdı” (301).

kartın kartan-: *er kartın kartandı* “Adam yarasını iyileştirdi” (307). Ayrıca
krş. öz kartıñ kartan “Kendi yararı kendin tedavi edip sağalt” (305).

kızıg kıza-: *ol kızığı kızadı* “O, bekâreti bozdu” (462).

kopuz kopza-: *ol kopuz kopzadı* “O, kopuz (ud) çaldı” (468).

kopuz kopzal-: *kopuz kopzaldı* “Kopuz çalındı” (301).

ot ota-: *emçi aña ot otadı* “Doktor, onu ilaçla tedavi etti” (458).

otuñ ota-: *ol otuñ otadı* “O, ateşle ısındı ve odun yaktı” (458).

tüş tüşe-: *ol түş түşedi* “O, rüya gördü, ihtilam olursa yine aynıdır” (463).

yaşın yaşna-: *yaşın yaşnadı* “Şimşek çaktı. Parlak leğen, ayna vb. parlarsa
yine aynıdır” (477).

1.2. {+IA-} İsimden Fiil Yapma Eki ile Fiilleşenler

at atlan-: *ol at atlandı* “O, ata bindi” (126).

aw awlan-: *beg aw awlandı* “Bey av avladı” (127).

bit bitle-: *er bit bitledi* “Adam biti aradı” (470).

iş işlet-: *ol añar iş işletti* “O ona iş işletti (çalıştırdı)” (119).

karıg karıla-: *ol tüpi karıg karıladı* “Rüzgâr karı uğuldayıp vınlayarak üfle-
di” (480).

kuş kuşla-: *beg kuş kuşladı* “Bey, kuş avladı” (473).

kuş kuşlat-: *ol añar kuş kuşlattı* “O, ona kuş avlattı” (341).

yır yırla-: *ol yır yırladı* “O, şarkı söyledi” (349).

yük yükle-: *ol teweke yük yükledi* “O, deve vb.ne yük yükledi” (476).

yük yüklet-: *ol yük yükletti* “O, ona yük yükletti” (344).

1.3. {+Ir-} İsimden Fiil Yapma Eki ile Fiilleşenler

telim telmir-: er *telim telmirdi* “Adam, bir şey arar gibi veya bir insanı vb. görmüş gibi sağa sola döndü” (284).

tüpi tüpir-: *tüpi tüpirdi* “Rüzgâr esti ve toprağı savurdu” (252).

1.4. {+pI-} İsimden Fiil Yapma Eki ile Fiilleşenler

yil yelpin-: ol öziğe *yil yelpindi* “O kendi kendisini yelpazeledi” (391).

1.5. {+sIn-} İsimden Fiil Yapma Eki ile Fiilleşenler

ewni ewsin-: ol bu *ewni ewsindi* “O, bu evi kendisine ait evlerden saydı” (115).

yirig yersin-: er *yirig yersindi* “Adam bir yere yerleşti ve orayı benimsedi” (391).

1.6. {+şA-} İsimden Fiil Yapma Eki ile Fiilleşenler

kur kurşan-: *kur kurşandı* “Kemer kuşandı” (307).

kurın kurşan-: er *kurın kurşandı* “Adam, kemerini kuşandı” (306).

2. Her İki Unsuru da Aynı Fiil Köklü Olanlar

2.1. {-ç} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

kılınç kılın-: er tegme *kılınç kılındı* “O her türlü işi yaptı” (277).

ökünç ökün-: ol telim *ökünç ökündi* “O, çok pişman oldu” (67).

ötkünç ötkün-: *ötkünç ötkündi* “Bir hikâye anlattı” (82).

yükünç yükün-: teŋrike *yükünç yükündi* “Yüce Tanrı için namaz kıldı” (500). Ayrıca krş. ol begke *yükünç yükündi* “O, bey vb.ne baş eğdi” (500).

2.2. {-çI} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

arçısın artın-: er *arçısın artındı* “O, heybesini hayvanın üstüne koydu. Başka şeyler için de aynı” (114).

2.3. {-(n)çAk} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

bilinçek bilin-: *bilinçek bildi* “Bildi ve hırsızın elindeki çalınan şeyi buldu” (223).

2.4. {-(X)g} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

barıg bar-: ol *barıg bardı* “Hiçbir yere uğramadan bir gidişle gitti” (160).
Ayrıca krş. *barıg bardı* “Tam bir gidişle gitti” (245).

bezig bez-: ol *bezig bezdi* “O bir titreyişle titredi” (166).

bitig biti-: er *bitig bitidi* “Adam kitap yazdı” (334).

bitig bitil-: *bitig bitildi* “kitap yazıldı” (266).

bitig bitin-: er *bitig bitindi* “Adam kitap yazar göründü” (273).

bitig bitiş-: ol maña *bitig bitişdi* “Bana kitap yazmada yardım etti” (257).

bitig bitit-: ol añar *bitig bititti* “O, ona kitap yazdırdı” (334).

buşug buş-: *buşug buşdı* “Çok fazla sıkıldı” (160).

büsüg büs-: ol kulin *büsüg büsdi* “O, pusu kurdu. Çok döverse de aynıdır” (166).

çekig çekin-: er bitigke *çekig çekindi* “Adam kendi başına kitaba noktalar koydu” (275).

çekig çekiş-: ol maña *çekig çekişdi* “O, bana noktaları koymada yardım etti. Yarışta da aynıdır” (263).

çekig çektür-: añar *çekig çektürdi* “Ona kitabın noktalarını noktalattı” (285).

kaçıg kaç-: ol *kaçıg kaçdı* “O, öyle bir kaçış kaçtı ki” (166).

korug korus-: ol maña *korug korusdı* “O, bana koruluğu korumada yardım etti” (260).

ötüg ötün-: ol xanka *ötüg ötündi* “O, durumunu hakana vb. arz etti” (98).

sakıg sakı-: *sakıg sakıdı* “O, serabı su gibi hayal etti” (463).

sézig sézin-: ol añar *sézig sézindi* “O, onun için zanda bulundu” (276).

sorug sortur-: ol *sorug sorturdı* “O, kaybolanın aranması için emir verdi” (286).

söküg sök-: anı *söküg sökti* “Ona aşırı bir şekilde küfretti” (10).

tarıg tarı-: ol *tarıg tarıldı* “O, toprak vb.ni sürdü” (461).

tarıg tarıl-: *tarıg tarıldı* “Ekin vb. ekildi” (269).

tarıg tarın-: er *tarıg tarındı* “Adam ekin eker gibi göründü. Kendi başına ekerse de aynıdır” (274).

tarıg tarıt-: bu er telim *tarıg tarıttıgan* “Çok ekin ektiren, bu adamdır” (225).

tepig tep-: ol kulın *tepig tepdi* “O, kölesini şiddetli bir şekilde tekmeledi” (10).

titig tit-: baş *titig titti* “Yara çok şiddetli acıdı” (166).

tutsug tutuz-: men anjar *tutsug tutuzdum* “Ona bir tavsiyede bulundum” (202).

urug ur-: ol erig *urug urdı* “O, adamı öyle bir dövdü ki” (166).

yakıg yak-: er başka *yakıg yakdı* “Adam yarayı yakı ile kapattı” (377).

yakıg yakış-: ol anjar *yakıg yakışdı* “O, yakıyı yaraya koymada ona yardım etti” (380).

yakıg yaktur-: ol başka *yakıg yakturdı* “O, ona yarasına yakı yapıştırmasını emretti” (387).

yanıg yan-: ol *yanıg yandı* “O, çok kustu” (354).

yoᅇaᅇ yoᅇa-: anı *yoᅇaᅇ yoᅇadı* “O, onu sultana gammazladı” (501).

2.5. {-gAn} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

örgeᅇ örül-: örgeᅇ *örüldi* “Urgan vb. şeyler örüldü” (97).

2.6. {-gUk} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

tapuzguk tapuz- *tapuzguk tapuzdı* “Bilmece sordu” (280).

2.7. {-(X)k} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

adakı adış-: er *adakı adışdı* “Adam bacaklarını açarak büyük adımlarla yürüdü” (92).

bezek bezeş-: ol maᅇa *bezek bezeşti* “O bana nesneyi bezemekte yardım etti” (260).

töşek töşe-: *töşek töşedi* “Döşek döşedi” (463).

töşek töşel-: *töşek töşeldi* “Döşek döşendi” (279).

töşek töşen-: ol öziñe *töşek töşendi* “O kendisi için kendi başına döşek döşedi” (275).

yastuk yasta-: ol añar *yastuk yastadı* “O, onun arkasına yastık koydu” (474).

yastuk yastal-: *yastuk yastaldı* “Yastık yerleştirildi” (390).

yük yüdür-: ol teweke *yük yüdürdi* “O, deveye vb. yük yükledi” (378).

2.8. {-(X)l} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

sügül sügne-: er *sügül sügnedi* “Adam ilaç yapıp siğili tedavi etti” (473).

2.9. {-(X)m} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

alım alış-: ol maña *alım alıştı* “O, alacağımı vb. şeyleri almada bana yardımcı oldu” (94).

alımın alın-: ol *alımın alındı* “O, başkasının yardımı olmadan alacağını aldı” (99).

konum konat-: ol öziñe *konum konattı* “O, evinin etrafına bir aşiretle, onlara hizmet ve yardım edenleri yerleştirdi” (330).

ötrüm ötgür-: *ötrüm karın ötgürdi* “Müşhil mideyi boşalttı” (107).

sıdım sıdır-: ol er *sıdım sıdırğan* “Sırım yapmak için deriyi kesip kollarını devamlı sıyıran adamdır” (225).

tokum tokun-: *tokum tokundi* “O kendisi için hayvanlar kesti” (275).

üzüm üzüş-: ol maña *üzüm üzüşti* “O, bana üzüm koparmada yardım etti. İp vb. şeylerin koparılması için de aynı fiil kullanılır” (93).

2.10. {-mA} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

bürme bürüş-: ol maña *bürme bürüşti* “O, şalvar belini büzmede bana yardım etti. Torba ağzı gibi yuvarlak şeyler için de aynıdır” (259).

kesmelerin kes-: *kesmelerin kestimiz* “Atların perçemlerin kestik” (187).

uditma udıt-: ol *uditma udıttı* “O, peyniri olmaya bıraktı” (101).

2.11. {-mAK} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

barmak bar-: ol *barmak bardı* “O, bir gidiş gitti” (250).

kelmek kel-: ol *kelmek keldi* “O, bir geliş geldi” (250).

çakmak çak-: ol *çakmak çakdı* “O, çakmak çaktı. Bu hem mastar hem isimdir” (238).

çakmak çakın-: ol öziñe *çakmak çakındı* “Adam çakmak çakar göründü” (275).

çakmak çakış-: ol maña *çakmak çakışdı* “O, çakmak çakmakta bana yardımcı oldu. Yarıştı da aynıdır” (262).

çakmak çaktur-: ol *çakmak çakturdı* “O, ona çakmak çaktırdı” (285).

2.12. {-mUr} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

yagmur yag-: *yagmur yagdı* “Yağmur yağdı” (376).

yagmur yagıl-: *yagmur yagıldı* “Yağmur vb. yağdırıldı” (382).

yagmur yagit-: teñri *yagmur yagıtı* “Allah yağmur yağdırdı” (332).

yagmur yagtur-: teñri *yagmur yagturdı* “Yüce Tanrı yağmur vb. yağdırdı” (387).

2.13. {-(X)n} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

akın akıt-: teñri *akın akıtı* “Allah sel akıtı” (103).

akınçı akıt-: beg *akınçı akıtı* “Bey, düşman üzerine bir birlik gönderdi” (103).

esin es-: *esin esdi* “Hafif rüzgâr esti” (86).

tartın tart-: ol *tartın tarttı* “O, zahire edindi. Her hangi bir şeyi çekerse, yine aynıdır” (524).

tügün tüg-: er *tügün tügdi* “Adam düğüm vb. şeyleri düğümlendi” (239).

tügün tügül-: *tügün tügüldi* “Düğüm düğümlendi” (279).

tügün tügün-: ol *tügün tügündi* “O kendi başına düğümlendi. Düğümlüyor görünse de aynıdır” (273).

tügün tügüş-: ol meniñ birle *tügün tügüşdi* “O, düğüm düğümlemekte benim ile yarıştı. Yarımında da aynıdır” (262).

tütün tütet-: ot *tütün tütetti* “Ateş duman tüttürdü” (326).

2.14. {-(X)ş} Fiilden İsim Yapma Eki ile İsim Türetilenler

alkış alkaş-: ol meniñ birle *alkış alkaşdı* “O, övmeye benimle yarıştı” (110).

arwaş arwa-: qam *arwiş arwadı* “Kam büyülü sözler söyledi” (125).

arwaş arwal-: *arwaş arwaldı* “Büyülü sözler söylendi” (114).

2.15. {-(X)t} Fiilden İsim Yapma Eki İle İsim Türetilenler

köçüt köçür-: ol *köçüt köçürdi* “O, atı bir yerden bir yere nakletti” (253).

ot or-: ol *ot ordı* “O, ot biçti, Ekin vb. şeyler biçildiği zaman da bu fiil kullanılır” (89).

2.16. {-(X)z} Fiilden İsim Yapma Eki İle İsim Türetilenler

toñuz toñuş-: *toñuz toñuşdı* “Domuz gibi gözünü dikti ve insana saldırmaya hazırlandı” (511).

Değerlendirme

1. *Divānu Lugāti't-Türk'ten* Hareketle Değerlendirmeler

Kökteş fiillerin isim unsuru genellikle belirtisiz nesne konumundadır. Ancak bazı örneklerde bu isimlerin yüklenme hali eki almış şekilleri de görülür. Belirtili nesnenin olduğu cümle örneklerinde nesnenin yanı sıra özne de özellikle kullanılmıştır.

Örneğin,

kur kuşandı “Kemer kuşandı” (307).

er kurın kuşandı “Adam kemerini kuşandı” (306).

ol maña alım alıştı “O, alacağımı vb. şeyleri almada bana yardımcı oldu” (94).

ol alımın alındı “O, başkasının yardımı olmadan alacağını aldı” (99).

Belirtili nesne veya belirtisiz nesne durumunda iki şekilli olan örneklerin olması yapıda bir ayrışmanın olduğuna işaret etmektedir. *Kur kurşan-*, *kurın kurşan-*, *alım alış-*, *alımın alın-*, vb. cümlelerin belirtisiz nesnelere genel bir anlamda kullanıldığı, benzer eşya ve kavramları ifade edebilecek bir anlam genişliğine sahip olduğunu görmekteyiz. Cümlelerin Arapça karşılıklarının çevirilerinde bu durum Kaşgârî tarafından da ortaya konulmuştur. Örneğin, *alım alış-* yapısında *alım* ‘alacağımı vb. şeyleri’ (94); *tartın tart-* yapısında *tartın* ‘zahire veya herhangi bir şeyi’ (524); *tarıq tarı-* yapısında *tarıq* ‘toprak vb. şeyleri’ (461) veya ‘ekin vb. şeyleri’ (269); *bürme bürüş-* yapısında *bürme* ‘şalvar beli, torba ağzı gibi yuvarlak olan şeyler’ (259); *yagmur yagtur-* yapısında *yagmur* ‘yağmur vb.’ (387); *tügün tüg-* yapısında *tügün* ‘dügüm vb. şeyleri’ (239); *yaşın yanşa-* yapısında *yaşın* ‘şimşek; parlak leğen, ayna vb.’ (477).

Kökteş fiillerin isim unsurunun fiil ile aynı kökten olmayan kelimelerle de bir arada kullanıldığı örnekler de vardır. Bu örneklerde genel bir nesne anlayışından ziyade özel bir nesne anlayışı bulunmaktadır:

kart yerine *baş*

anıñ kartı katraldı “Onun yarası azdı” (301).

er kartın katrandı “Adam yarasını tedavi etti” (305).

bagrım başın kartadım “Yüreğimin yarasını iyileştirmişken tekrar kaşıldım” (122).

kur yerine *kaftan*

er kurın kurşandı “Adam kemerini kuşandı” (306).

ol kaftan kurşadı “O, kaftanının kemerini bağladı” (469).

Kökteş fiillerin kullanıldığı cümlelerde ayrıca bir (dış) nesnenin olduğu cümle örnekleri de vardır. Aynı bir nesnenin kullanıldığı bu cümlelerin yüklemelerindeki kökteş fiillerin isim unsurları ayrı bir cümle ögesine karşılık gelmeyip, yüklem bir parçası (iç nesne) olarak vazife yapar. İsim unsurunun bir şekilde fiil unsurunu tasvir ettiğini söyleyebiliriz:

ol kulın büsüg büsdi “O, pusu kurdu, çok döverse de aynıdır” (166).

ol kulin *tepig tepdi* “O, kölesini şiddetli bir şekilde tekmeledi” (10).

ol erig *urug urdı* “O, adamı öyle bir dövdü ki” (166).

ol anar *kuş kuşlattı* “O, ona kuş avlattı” (341).

Ancak bu tasvir anlatımının vazgeçilmez olmadığını aynı cümlelerin kökteş fiillerinin isim unsurunun kullanılmadan (*büsüg büs-* yerine *büs-*, *tepig tep-* yerine *tep-*, *kuş kuşlat-* yerine *kuşla-*) da teşkil ettiği cümlelerden anlıyoruz:

ol kulin *büsdi* “Adam, kölesini aşırı bir şekilde dövdü” (236).

ol kulin *tepedi* “O, ayağıyla köleye tekme attı” (233).

beg *kuşladı* “Bey kuş avladı” (473).

Yüklemi kökteş tekrarlı fiillerin isim unsurunun düşürülmesi ile de aynı cümlelerin kurulabilmesi, bu ögenin olmazsa olmaz bir yapıya karşılık gelmediğini gösterir. Kaşgârî, özellikle fiil isminin $\{-(X)g\}$ ve $\{-mAk\}$ eki ile yapıldığı örneklerde bu yapıların tekit (pekiştirme) görevinde olduğunu, eserinin birkaç yerinde belirtmiştir. Kaşgârî, bu yapılardaki isim unsurunu mastar olarak nitelendirmiş ve “Mastar, temel kelimedden önce gelir” diyerek ol *barmak bardı*, ol *kelmek keldi* örneklerini vermiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 25).

Başka bir yerde Kaşgârî, mastarların iki çeşit olduğunu belirtip, ilki için ‘kendi başına müstakil mastarlar’ diyerek *bardı*, *barır*, *barmak*; *keldi*, *kelir*, *kelmek* (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 9) örneklerini vermiştir. İkincisini ise ‘müstakil olmayan mastarlar’ şeklinde adlandırarak *barıg bardı*, ol kulin *urug urdı*, anı *söküg sökti* ve ol kulin *tepig tepdi* örneklerini vermiş ve “Bu tür, kuvvetlendirme ve kesinlik için kullanılır” demiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 10).

Kaşgârî, müstakil olmayan mastar yapısını ve özelliğini yine bir başka yerde şöyle izah etmiştir: “Mastarlardan diğer bir tür. Bu da, fiil yaptırıldığı zaman faile izafe edilen mastardır. İsim gibi kullanılır Bunun kuralı, *kaf* veya *gayın* yahut kalın ünlü bulunan kelimeye asli harflerden sonra *kaf* ve *ye* gelir. Ol *barıg bardı* denir “O bir gidiş gitti, hiçbir yana sapmadı” demektir” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 245).

Kaşgârî, “Kuralları bir sistem içinde dizmek için bu tür örneklerle, bütünü öz olarak vermeyi gaye edindim. İşte işaret ettiğim her ölçü ve koyduğum her

temel üzerinde bütün bu lehçeler döner” (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 10) diyerek bahsettiği kuralların bütün Türkçeler için genel geçer ve halen uygulamada olan kurallar olduğunu belirtmiştir.

2. *Dīvānu Lugāti't-Türk* ve Dönemine Yönelik Yapılan Değerlendirmeler

Dīvānu Lugāti't-Türk ve döneminin dilindeki bu yapıya yönelik olarak bazı değerlendirmeler de yapılmıştır. Bu değerlendirmelerden biri GABAIN'e aittir. GABAIN, gramerindeki 'pekiştirme' bahsinde bu yapıları seslerde oynayan kelimeler olarak 'Aynı kökten iki kelimenin aynı ilk sesi vermesinden meydana gelir' diye tanımlayıp, *yarın yaru-*, *çasut çasur-*, *alkış alka-*, *boşuna boşunul-* örneklerini vermiştir. O, bu örnekleri *kapkara* gibi tekrarlar ile aynı kategoride göstermiştir (1988: 115).

Uygur dönemine ait on iki eserde yaptığı tarama sonucu BOZKAPLAN, yüz on iki kökteş fiil tespit etmiştir. BOZKAPLAN'ın tespit ettiği kökteş fiillere verdiği örnek cümlelere (2007: 481-487) baktığımızda, bu cümlelerin belli bir kısmında isim unsurunun başta yüklem hali eki, vasıta hali eki, bulunma hali eki gibi ekler alarak kökteş fiilin iç tümleci olmaktan çıkıp dış tümleci konumuna geçtiğini tespit edebilmekteyiz: *amrakın arman-*, *keçigsizin keç-*, *küçin küçe-*, *ögre-tiklerde ögret-*, *yorugınta yorit-*, vs.

AĞCA, *Eski Uygurca İştikaklı İkilemeler Üzerine* başlıklı makalesinde, Eski Uygurca döneminde yazılmış metinlerde görülen ortak kökene sahip bu tür sıralı sözdizgelerinin başka tarihsel Türk yazı dillerinde de tanıklandığını belirterek *Dīvānu Lugāti't-Türk'te* geçen (*urug urdı*, *üzüm üzüşti*, *aş aşattı*, vs.) bir kaç örneği vermiştir. Ancak AĞCA, birbirini bütünleyen, aynı anlamı ifade eden bu tür sözdizgelerinin, farklı sözcük türlerinde oldukları için ikileme bağlamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceğinin açık olmadığını da ifade etmiştir (2015: 24-25).

BROCKELMANN da bu dönem ile ilgili eserinde 'paranomasia' dediği tekrarlar içerisinde kökteş fiilleri ele almıştır. Bu tekrarlı yapıların isim unsurlarını 'iç özne, iç nesne, iç zarf' gibi adlandırarak fiilin bir parçası olarak saymıştır.

Meteorolojik olayları ifade etmede kullanılan *yagmur yag-*, *akın ak-*, *kök kökre-*, *yaşın yaşna-* gibi yapıları iç özneli olarak kabul etmiştir (1954: 368-371).

Azerbaycan Türkçesindeki tekrarlarla ilgili eserinde *Dīvānu Lugāti't-Türk*'teki bu tür yapılara değinmiş olan ADİLOV da, bu fiillerden örnekler vereyerek 'dâhilî obyektli' fiiller diye genelleme yoluna gitmiştir. Ancak BROCKELMANN'ın meteorolojik olaylarla ilgili fikrini de uygun görüp 'dâhilî subyektli' fiiller olarak nitelendirmiştir. ADİLOV, *Dīvānu Lugāti't-Türk*'ten aldığı yirmi bir örneğin yoğunluk ve pekiştirme bildirdiğini, ancak *tarıq tarıl-*, *töşek töşel-* gibi ifadelerde yoğunluk vb. ifade çalarlarının olmadığını, bunların doğrudan birleşik fiiller olduğunu ileri sürer (1974: 17-19).

KORKMAZ da Türkiye Türkçesindeki kökteş fiiller hakkındaki tezinde *Dīvānu Lugāti't-Türk*'te geçen bütün fiilleri vermeye çalışmış. Ancak çatı ekli örnekler de dâhil seksen kökteş fiil tespit edebilmiştir. KORKMAZ, *Dīvānu Lugāti't-Türk*'le ilgili özel bir değerlendirmede bulunmamış, sonraki çalışmalara yönelik şekli bilgiler ermiştir (2008: 112).

Sonuç

Dīvānu Lugāti't-Türk'te kökteş fiil olarak 83 adet fiil tespit edilmiş olup, bu fiillerin çatı ekleri ile genişletilmiş şekillerini de dâhil edersek bu rakam 113'ü bulmaktadır. Bu sayı Uygur dönemi eserlerindeki kökteş fiillerle kıyaslandığı zaman -fiillerin bir kısmı örtüşmese de- yapının varlığının ve kullanım yoğunluğunun devam ettiği görülmektedir. Zaten Kaşgârî de 'müstakil olmayan mastarlar' içine aldığı bu yapıları izah ettikten sonra, bunun işlerliği devam eden ve bütün lehçelerde yaygın olan bir kural olduğunu belirtmiştir.

Bu 83 kökteş fiilin 26 tanesi ortak isim tabanlı, 57 tanesi ise ortak fiil tabanlı yapılardır. Bu kökteş fiillerin farklı çatı ekleri ile de genişletilmiş 30 örneği daha vardır. Bunlardan sadece 4 tanesi ortak isim tabanlılarda, kalan 26 tanesi ise ortak fiil tabanlılarda kullanılmıştır. *Dīvānu Lugāti't-Türk*'te kökteş fiillerin ortak isim tabanlıları %31,3 (çatı eklileri de dâhil edersek %26,5), ortak fiil tabanlıları ise %69,7 (çatı eklileri de dâhil edersek %73,5) oranında görülmektedir.

Kökteş fiillerden en çok kullanılan ve üzerinde kural izahı verilen yapı, ortak fiil tabanlı yapılardan $\{-(X)g\}$ fiilden isim yapma ekinin kullanıldığı kökteş

fiillerdir. Toplam 83 kökteş fiilden 21 tanesi bu ekli yapılardır. Bütün kökteş fiillerin içerisinde %26,5'lik bir orana, ortak fiil tabanlı yapılar içerisinde ise %36,8'lik bir orana sahiptir.

Edebiyat biliminde ses ile ilgili sanatlar arasında bir tür 'paranomasie' (annominatio, cinas ?) olan 'figura etimologica' (Tepebaşı 2015: 96) yani 'işti-kak' sanatı olarak da değerlendirilen bu yapı, özellikle {-(X)g} ekli isim tabanlarında yüklemi tasvir eden bir 'iç tümleç' olarak kullanılmıştır. Bu tasvir anlatımında bir aşırılık (yoğunluk) ve pekiştirme esastır.

Bu 'iç tümleç' konumunda olan bu kelimeler, genel itibariyle 'iç nesne, dâhilî nesne' görevindedir. Bu 'iç nesne' görevinde olan yapılar, bazı örneklerde fiili yüklem dairesinin dışında tamlamıştır. Yani bu kelimeler iç nesnelikten dış nesnelige geçiş yapmıştır. Yüklemi oluşturan fiilin ifadesindeki genel bir nesneyi değil, özele indirgenmiş bir nesneyi karşılamıştır. Kaşgârî'nin Er *bitig bitidi* "Adam kitap yazdı" "Bu, bir fail tarafından yapılmış ve mefule yönelmiştir" (Ercilasun-Akkoyunlu 2014: 334) kaydı da, bu fiil meful (nesne) ilişkisini yansıtmaktadır. Bundan dolayıdır ki kökteş fiillerin isim unsurunun (iç tümleçlerinin) kullanılmadığı veya yerine kökteş olmayan başka kelimelerin tümleç olarak kullanıldığı vakidir.

Dīvānu Luḡāti't-Türk'teki *akın akıt-* örneğinde *akın*'ın yerini *suw* veya *akınçı* (103) kelimelerinin alması; *uditma udit-* örneğinde *uditma*'ın yerini *yugrut* veya *od* (101) kelimelerinin alması; *kesmelerin kes-* örneğinde *kesme* 'makasla fazlalığı kesilen şey' genel anlamından 'kâkül, zülûf, perçem' (706) anlamına geçerek, anlam daralmasına uğraması iç nesnelikten dış nesnelige geçişin göstergeleridir.

Kökteş yapıların fiil unsuru genellikle geçişli olduğu için, yükleme ait tümleç nesne görevini üstlenmiştir. Ancak geçişsiz fiillerde kökteş isim unsuru sözde özne konumundadır. Bu fiiller çatı ekleri ile etken hâle dönüştürüldüğünde sözde özneler nesne konumuna geçmektedir. Bu durum özellikle meteorolojik ifadelerde görülür: *esin esnedi* "Rüzgâr esti" (127); *teñri esin esnetti* 'Allah rüzgâr estirdi" (119); *yağmur yağdı* "Yağmur yağdı" (376); *teñri yağmur yaqturdı* "Yüce Tanrı yağmur yağdırdı" (387), vs.

Kökteş fiiller, *Dîvānu Lugāti't-Türk'te* canlı olarak kullanılmıştır. Kökteş yapılarında yer yer ikili şekillerin olması, silikleşmiş olanların yenilendiğini ve ifade kalıbına ihtiyacın devam ettiğini göstermektedir: *yük yüdür-* (378), *yük yükle-* (476), *esin es-* (127), *esin esne-* (127), vs.

Kaynakça

ADİLOV, M. İ. (1974). *Azerbaycan Dilinde Sintaktik Tekrarlar*, Bakı: Élm Neşriyatı.

AĞCA, F. (2015). “Eski Uygurca İştikaklı İkilemeler Üzerine”, *Alkış Bitigi*: Kemal Eraslan Armağanı, Ed. B. Gül, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara: 17-30.

BOZKAPLAN, Ş. A. (2007). “Uygurcada Kökteş Fiiller”, *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan 2006, Çeşme/İzmir)*, *Bildiri Kitabı-V*, Editörler: F. TÜRKMEN; G. GÜLSEVİN, Ankara: 481-487.

BROCKELMANN, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*, Leiden: Brill.

ERCİLASUN, A. B.; Z. AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud: Dîvānu Lugāti't-Türk*, *Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GABAIN, A. von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. M. AKALIN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KORKMAZ, A. (2008). *Kökteş İki Kelimenin Yan Yana Gelerek Oluşturduğu Fiil Yapıları*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]

TEPEBAŞILI, F. (2015). *Edebiyat Bilimine Giriş (Notlar-Açıklamalar)*, Konya: Çizgi Kitabevi.

Yenisey Yazıtlarından E-10'da $\text{YH}^{\text{Y}}\text{N}^{\text{N}}$ $\text{K}^2\text{W}^2\text{R}^2\text{T}^2\text{L}^2$, E-52'de İse $\text{N}^{\text{Y}}\text{H}^{\text{Y}}\text{N}^{\text{N}}$ $\text{K}^2\text{W}^2\text{R}^2\text{T}^2\text{L}^2\text{A}$ Şeklinde Geçen Kelimeyi 'Kür(ü)t(ü)l' mü Yoksa 'Körtle' mi Okumalıyız?

Should we read as kür(ü)t(ü)l or körtlä in Yenisey Inscription $\text{YH}^{\text{Y}}\text{N}^{\text{N}}$ $\text{K}^2\text{W}^2\text{R}^2\text{T}^2\text{L}^2$ (E-10) and $\text{N}^{\text{Y}}\text{H}^{\text{Y}}\text{N}^{\text{N}}$ $\text{K}^2\text{W}^2\text{R}^2\text{T}^2\text{L}^2\text{A}$ (E-52)?

Osman Fikri SERTKAYA

(İstanbul/Turkey)

sertkayaosmanfikri@mynet.com

In the Yenisey Inscriptions, the word with the spelling $\text{K}^2\text{W}^2\text{R}^2\text{T}^2\text{L}^2$ in E-10/5 and $\text{K}^2\text{W}^2\text{R}^2\text{T}^2\text{L}^2\text{A}$ in E-52/1 has been rendered by various researchers as *körtläl*, *körtäl*, *kürt el*, *körtlä*, *kürtlä*, *kürtütül* and has been given different meanings to it. The present work emphasizes that the word should be read as *körtlä* based on etymological and semantic evidences.

Key Words: Yenisey Inscriptions, E-10, E-52, körtlä.

Giriş

Göktürk yazıtları 1895'te ilk okunduğu zaman Türkologların Eski Türkçe bilgisi pek fazla değildi. Bu yüzden RADLOFF ve THOMSEN ile muakkıpları bazı Türkçe söyleyişleri ya yanlış okudular ya da başka diller ile açıkladılar.

Meselâ, *apa urum* 'Büyük Roma' söyleyişi *purım~purum* okunup Soğdça kökenli olarak açıklandı. İbarenin *apa urum* şeklinde Türkçe olarak okunup açıklanması tarafımdan yapılmıştır (1982: 122-130). Eski Türkçedeki *tamug* 'cehennem' kelimesi Soğdça kökenli olarak açıklanmıştı. Kelimenin Türkçe *tam-* 'yanmak' kelimesinden {-X}g ile isim olarak türetildiği ATA tarafından yapılmıştır (2004: 192-193).

Türkçe kelimelerin kökenlerinin başka dillerle açıklanması yanında yanlış olarak okunduğu da olmuştur. Meselâ, Tonyukuk yazıtında *çölgi (a)z (e)ri* okunan ibare, tarafımdan *çöl[l](ü)g iz (e)ri* şeklinde düzeltilmişti (1980: 165-182). *Biriki* okunan kelime *(i)bir(e)ki ~ (e)bir(e)ki* 'çevremdeki, etrafımdaki' şeklinde düzeltilmişti. Ayrıca *süngü batımı* ibaresindeki *süngü* kelimesi *sünüg* olarak okunmuştu. Bu yanlış okuma tarafımdan düzeltildiği halde (2011: 721-725), klasikleşen *sünüg* okuması devam ettirilmek isteniyor.

1. Yenisey yazıtları adı ile bilinen metinlerden dikili taş olanları bazen arazide tek tek, bazen de bir yerleşim bölgesindeki mezarlıkta toplu olarak bulundular. Söz gelimi, Barık'ta 4 metin, Çaa-höl'de 11 metin, Uybat'ta 5 metin bulundu. Bir başka dikili taş grubu da Elegest/Elegeş kasabasının 2,5 km kadar uzağında Elegeş çayının kenarındaki mezarlıkta bulunan dikili taşlardır. Elegeş dikili taşlarının Yenisey yazıtlarındaki envanter numarası E-10, E-52, E-53 ve E-70 dikili taşlarıdır. Radloff 1895'te 40 Yenisey yazıtı, Orkun 1940'ta 43 Yenisey yazıtı, Malov 1952'de 51 Yenisey yazıtı yayımlamıştı. E-52, -E-53 ve E-70, önce kitaplar ile makalelerde işlenmiştir. Ancak VASILYEV'in kataloğunda (1983) 4 Elegeş yazıtı birlikte kataloglamıştır.

2. Bu taşlardan E-10 envanter numarası ile bilinen 11 satırlık taş ilk kez RADLOFF tarafından 1895'te *Die alttürkische Inschriften der Mongolei, (Erste Lieferung)*'da Fin Atlasındaki kopya ile KLEMENTS ve OŞIRKOV'un estampajlarına göre okun-

muş ve kelimelere de metinde olmayan eklemeler yapılarak transkripsiyonlanmıştır (Radloff 1895: 311-314). RADLOFF’un E-10 yazıtının 5. satırının transkripsiyonu şöyledir: *kört äl kan alp urungu altunlig keçigin änligtim yärdä belim tokuz kırk yaşımta (...)*. RADLOFF, bu transkripsiyonunu Almancaya şöyle çevirmiştir: “Mit (für) Körtäl-Chan, ich, der held Urungu, habe sein goldenes glück erstrebt. Auf der Erde ist mein Bäl im neun und vierzigsten jahre (...)”. [=Körtel-Han ile (için), ben, alp/kahraman Urungu, onun altın kutunun/saadetinin peşine düştüm. Ben Bel yeryüzünde Kırk tokuz yaşımda (...)]. RADLOFF, 5. satırda iki cümle bulmuştur. Dokuz kelimededen oluşturduğu ilk cümlenin fiili vardır. Beş kelimededen oluşturduğu ikinci cümlenin ise fiili, metinde eksik olduğu için yoktur.

RADLOFF, *kört äl* okuduğu ilk iki kelimeyi eserinin *Glossar zu den Inschriften am Jenissei* bölümünde (364-365) şöyle açıklar:

“*körtäl*: $\Upsilon\text{h}\Upsilon\text{h}\Upsilon\text{h}$ kann nur als Eigenname *Körtäl kan* aufgefasst werden. Das Wort *körtäl* gibt keine Möglichkeit der Ableitung von einer türkischen Wurzel. Ist hier das initiale k (das aber auf dem Abklatsche ganz deutlich zu sehen ist) statt *körtäl* hier *tört äl kanı* ‘der Chan der vier Stämme’ zu lessen? Da das Wort nur einmal auftritt, so lässt sich nichts Bestimmtes sagen. Was mich veranlassen könnte, hier eine Aenderung vorzunehmen, ist der Umstand, dass ich *Körtäl kan* und *Alp Urungu* zusammenfassen möchte, also: ich, der Chan der vier Stämme, Alp Urungu (habe sein [? vielleicht des Volkes] goldenes Glück erstrebt)“,.

“*körtäl*: $\Upsilon\text{h}\Upsilon\text{h}\Upsilon\text{h}$ *Körtäl kan* sadece özel isim olarak yorumlanabilir. *Körtäl* kelimesinin Türkçe bir kökenden kaynaklanması muhtemel değildir. Baştaki k (kopyalarda oldukça açık şekilde görülebilir) yerine *körtäl* için burada *tört äl kanı* ‘dört boyun hanı’ olarak okunabilir mi? Kelimeye bir kez tesadüf edilir, bu nedenle kesin bir şey söylenemez. Burada, *Körtäl kan* ve *Alp Urungu*’yu birleştirerek bir değiştirme yapmak istiyorum: ‘ben, dört boyun hanı, Alp Urungu altın kutunun [? belki halkın] peşine düştüm)’”.

RADLOFF, metinde *äl* şeklinde geçen üçüncü kelimeye bir <p> ünsüzü ekleyerek kelimeyi *alp* şekline sokmuş ve *alp* maddesinde ‘der Held’ [alp = kahraman] (349), *Uruņu* okuduğu dördüncü kelimeyi *uruņu* maddesinde ‘ein Männername’ [= bir erkek adı] olarak anlamış (359) ve ilk cümlede iki kişi bulmuştur. Bunlardan birisi alp/kahraman *Urungu* adlı kişidir ve *Körtel-Han* ile (için) onun altın kutunun/saadetinin peşine düşmüştür.

RADLOFF’un okuduğu 13 kelimededen sekizi yanlıştır, dolayısıyla onun transkripsiyonun ele alınır tarafı yoktur. RADLOFF, okumasının tek değeri yapılan ilk transkripsiyon olmasıdır.

3. RADLOFF'tan sonra Macar Türkologlar RADLOFF'un *körtäl kan* transkripsiyonunda eski bir Macar kabilesinin izini bulduklarını yazdılar. NÉMETH, *A honfoglaló magyarskàg kialakulàsa* başlıklı araştırmasında eski Macar kabilelerinden *Kürt-gyarmat* kabilesinin adını E-10/5'teki isim ile aynileştirdi (1930: 251). Böylece Yenisey havalisinde bu Kürt kabilesinin olduğu söylendi.

4. Yenisey yazıtlarının RADLOFF'tan sonraki ikinci nâşiri ORKUN, *Eski Türk Yazıtları* adlı eserinin III. cildinde E-10 yazıtını yayımladı (1940: 177-185). ORKUN, metni 8. satır olarak sıralayıp *kürt (e)l kan (a)lp ur(u)nu (a)ltunl(i)g k(e)ş(i)g(i)n b(a)nt(i)m b(e)lde el(i)m tok(u)z kırk y(a)ş(i)m* şeklinde okudu ve "Kürt elinin hanı Alp Urungu altunlu okluğumu bağladım belde. Ülkem, otuz dokuz yaşında" şeklinde de çevirdi.

Böylece NÉMETH ile tahsilini Macaristan'da yapmış olan ORKUN'dan itibaren Yenisey nehrinin kenarında hayali bir *kürt eli* 'Kürt ülkesi' bulunmuş oldu. *(e)l kan* daha sonra bazılarınca *ilhan* kelimesi ile de birleştirildi. Ama o yüzyılda *ilhan* kelimesinin *(e)l(i)g k(a)n~(i)l(i)g k(a)n* şekillerinde geçmesi gerekirdi.

5. Yenisey yazıtlarının üçüncü nâşiri MALOV, *Yeniseyskaya Pis'mennost Tyurkov* başlıklı kitabında bu satırı RADLOFF gibi 5. sırada kabul etti ve *kört äl kan al(p) uruñu altunlïg keşig belimke bantım yärde älim tokuz kırk yaşım(ta)* şeklinde okudu ve "Devletin güzel al bayrağı; altın kuşağımı (okluğumu) kemerliğime bağladım. Yeryüzünde benim devletim ve 39 yaşında iken (...)" şeklinde de çevirdi (1952: 28). MALOV'un açıklama notlarını da burada verelim:

(5-6) Buradaki *uruñu* kelimesi zor olan bir sözdür; Türkçe Budist metinlerde o, (ve Moğolcada da) harp bayrağı, sancak, işaret anlamında kullanılmaktadır. Bk. TT VI, s. 22, 60 ve 88. Yine, Suv. 496/8-9'da '(bayraklar) ve sekira (balta)'. Tişast. S. 5, 11, 16, 18, 19, 20; *yäkler oruñutları* 'şeytan savaşçıları' Uig. IV, 23. Burada da *alpagu - alpagut* şeklinde bir etimolojiye başvurulabilir (Tişast. s. 53). Takdim edilen metinlerde *uruñu* sözü üç defa geçiyor ve V. V. Radlov bunları her yerde şahıs adı olarak mütalaa etmiştir. V. V. Radlov'un tefsirini de göz önünde tutarak ben başka türlü çevirmeyi deneyeceğim; üstelik burada, bu sözün önünde *al* sözü de vardır ki, benim işimi kolaylaştırıyor, fakat V. V. Radlov bunu kendi maksadına göre *alp* (yani kahraman) diye düzeltiyor. 16. yazıttaki *alp uruñu* tabirini de ben *al uruñu* diye okuyorum.

5. satırda zorluk teşkil eden *kört* diye bir söz daha var, ben bunu *körklü, körtlü* 'güzel, çok renkli' ile birleştirmeye çalışıyorum; her halde bunu her hangi bir coğrafya veya halk adı olarak mütalaa etmiyorum: [Radlov, s. 364-365, Manich. II, 8]. Krş. Orkun III, s. 179-183. Kâşgarlı Mahmud'da *kürt* 'ok, yay yapılan bir dağ ağacı'.

Radlov'un okuyuşu *altunlïg kâçigin änlïgtim. Kâçig* (Radlov, s. 364 'saadet', *änlig-* (Radlov, s. 351 'priobretat', dostavlyat'.

Böylece metnin birbirinden farklı olarak üç çevirisi yapılmış oldu.

6. İkinci Elegest yazıtı olan E-52 1959'da MALOV (70-72), 1961'de ARAGAÇI (235- 237), 1965'te KIZLASOV (104-113) tarafından yayımlandı. Üç satırlık bu yazıtın ilk satırı şöyle başlıyordu: K²ŴR²T²L²A ŞŋWN B²N² : ÇM L¹YN¹MS.

MALOV, bu ilk satırı *körtle (?) saŋun bän älim kanım* okuyarak “Ben Başkumandan Körtle (?) devletim, hanım” şeklinde, ARAGAÇI, *kürtle s(a)ŋun b(e)n, (e)ç(i)m (a)lınm(i)ş* okuyarak “Ben kumandan Kürtle. Benim büyük kardeşim alınmış” şeklinde, KIZLASOV ise *körtle : ş(a)ngun b(e)n : (e)ç(i)m(e) : k(a)n(i)m(a) [adırıldım]* şeklinde okuyarak “Ben harika generalim. Ağabeyimden, hanımdan (ayrıldım yani öldüm)” şeklinde çevirmiştir.

Bu ikinci Elegest yazıtında *s(a)ŋun~ş(a)ŋun* unvanından önce gelen ilk kelime $\text{ŶYh}\text{ŶN}\text{Ŷ}$ K²ŴR²T²L²A imlâsı ile kelime sonunda /A/ ünlüsü ile geçiyordu. O zaman da kelimeyi eski Mani ve Uygur metinlerinde geçen *körtle~kürtle* kelimesi ile aynileştirmek mümkün oluyordu.

7. 1973 yılı Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 50. yıl dönümü idi. Bu yıl dönümü dolayısı ile PIAC'ın [Permanent International Altaistic Conference] 16. toplantısı 21-30 Ekim 1973 tarihleri arasında Ankara'da yapıldı. 23 Ekim 1973 Salı günü 14.30.-17.30 arasında KARPAT ile SERTKAYA'nın başkanlığında yapılan üçüncü oturumun son konuşmasını yapan KIRZIOĞLU “Dede Korkut Oğuznameleri Gelenekleri” konulu bildirisinde Kürt-Gyarmat konusuna girdi. Bu bildiri çok münakaşalı geçti. Gelin bu münakaşaların hikâyesini SERTKAYA'nın “Haberler: 1973 Yılı'nın İlmî Kongreleri” başlıklı tanıtma yazısından (1975: 206) okuyalım:

“Oturumun son konuşması Fahrettin Kırzioğlu (Erzurum Üniversitesi)'nun “*Dede Korkut Oğuznameleri Gelenekleri*” adlı tebliği olmuştur. Kırzioğlu'nun Macar boylarından birisini Kürt-Gyarmat (Kürt ve Yorulmaz) olarak izahı ve Macar âlimlerinin Kürtlerin Türklerle ak-raba olduğu görüşü Prof. Dr. Şerif Baştav tarafından şiddetle tenkit edilmiştir. Yine Kırzioğlu'nun Yenisey nehri kenarında bulunan Elegeş yazıtındaki bir cümleyi “kürt el-kan alp urungu ...” şeklinde izahı Doç. Dr. Talat Tekin ve Prof. Dr. Zeynep Korkmaz tarafından tenkit edilmiştir.

Aynı cümle üzerinde söz alan Osman F. Sertkaya, Kırzioğlu'nun Z. Korkmaz ve T. Tekin'e verdiği cevapları da göz önüne alarak cümlenin yeniden açıklamasını yapmıştır. Sertkaya Kırzioğlu'nun zikrettiği okunuşun Radloff tarafından yapıldığını ve Radloff'un ilk üç kelimeyi yanlış okuduğu için yanlış manalandırıldığını belirtmiş, Radloff'tan sonra Türkoloji'nin çok geliştiğini söyleyerek cümlenin şu şekilde okunup manalandırılmasını teklif etmiştir: “*Körtle kan Alp Urungu (veya Al Urungu) altunlug keşig belimke bantım*” (Körtle Han Alp Uruocu sarı (altunlu) okluğu belime bağladım) veya (Körtle ['güzel'] Han al bayrağı [elime alarak] sarı (altunlu) okluğu belime bağladım).

Kırzioğlu'nun münakaşalı geçen bu tebliğinden sonra oturuma son verilmiştir.

8. Burada bir parantez cümlesi açmak istiyorum. 1970'li yılların ortalarından 1980'li yılların ortalarına kadar KIRZIOĞLU gibi düşünen bazı kişiler 'Yenisey Kürtleri' gibi hayali bir projeyi sahiplenmişler, hatta Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü içerisinde küçük boy kitaplar yayımlatarak bu konuyu işlemişler. Ben o sıralarda Yurt dışı üniversitelerinde çalışıyordum. Gönderilen bu küçük kitapların kütüphanelere kayıt edilmeyerek çöp kutusuna atıldığına şahit oldum. Bu konuyu savunan kişiler arasında bir istihbaratçı, Millî Güvenlik Kurulu'nda müşavirlik yapan Ankara'dan birkaç üniversite mensubu vardı. Ben Enstitü'nün Genel Kurulu'nda küçük boy kitapların yayınının sonlandırılmasını istedim. Müşavir öğretim üyeleri ile ciddi münakaşalarım oldu. Ben de onlara bu konuyu geniş bir şekilde yazacağımı söyledim. İstanbul'a döndükten kısa bir süre sonra Üniversite'deki odama bir kişi geldi. Kendisini istihbaratçı olarak tanıttı. Beni tanıdıklarını ve politika dışı olan bilim hüviyetimi beğendiklerini söyleyerek konuya girdi. Yenisey Kürtleri konusunda bazı öğretim üyelerinin verdikleri bilirkişi raporlarına dayanarak bölücülerin mahkûm edildiğini, benim bu konuyu başka türlü işlemem halinde hem bir dayanaklarını kaybedeceklerini, hem de kendimi bölücülerini destekleyenlerin safında bulabileceğimi söyleyerek, "Hocam bu politik bir konu. Siz hep politikanın dışında kaldınız. Lütfen bu konuda yazmayın" ricasında bulundu. Bu beyi gönderen kişiyi veya kişileri anladım. Yapılacak bir şey yoktu. "Göktürk Tarihinin Meseleleri" üst başlığı altında yazmayı düşündüğüm görüşümü ileriki bir tarihe erteledim.

9. *Körtle* kelimesi ve aynı aileden gelen kelimelerin etimolojisine gelince: *Körtle* ve sinonimi olan *körkle* kelimesinin etimolojisi üzerinde durmak istiyorum. Kelimenin sonundaki {+lA} eki isimden isim yapma eki olup *ay+la*, *bir+le*, *tün+le* vs. gibi kelimelerin sonundaki ektir. Geldiği isim kökü cümlede zarf olarak kullanılır. *Kör-k* ve sinonimi olan *kör-t* isimleri *kör-* fiilinden {-(X)k} ve {-(X)t} fiilden isim yapma eki ile teşkil edilen isimlerdir. Cümlede sıfat fonksiyonlarında kullanılır. Bu iki kelimeye benzer iki örnek daha vardır: *bör-k* ve *bör-t* kelimeleri. KORMUŞİN'e göre Genel Türkçede *börk* 'başlık, şapka' şeklinde geçen kelimenin sinonimi Tuva Türkçesi'nde *bört* 'şapka' şeklinde kullanılmaktadır (1997: 83-84).

Körtle kelimesi Clauson 1972: 739a-b'de 'beautiful, perhaps a sec. form of the synonym word *körkle*' [güzel, yakışıklı, muhtemelen *körkle* kelimesinin sinonimi olarak ikincil şekli] şeklinde anlamlandırılmıştır. Sinonimi olan *körkle* Clauson 1972: 743a'da geçmektedir. *Körtle* kelimesi Eski Uygur Türkçesi metinlerinde *körtle körk* 'beautiful form' [güzel şekil], *körtle öñ körk* 'beautiful colors and form' [güzel renk ve şekil], *körtle urı* 'a beautiful boy' [yakışıklı çocuk] gibi ibarelerde kullanılmıştır. Sinonimi olan *körkle* kelimesinin de *tört körkle kırkın* gibi bir cümlede kullanıldığını görmekteyiz.

{+1A} eki ile *körtle* ve *körkle* gibi teşkil edilen diğer kelimeler cümlede zarf ve sıfat fonksiyonlarında kullanılır. Zaman ifade eden kelimelerden *tañ+la*, *kün+le*, *öd+le* > *öy+le* > *öğ+le*, *tün+le* bunlardan bir kaçıdır. Diğer teşkiller arasında *yañ+la*, *kat+la*, *kur+la*, *bir+le~bi+le*, *böy+le*, *tiriğ+le*, *ülüg+le*, *yeñi+le* gibi kelimeler zikredilebilir (Gabain 1974: 76; Brockellman 1954: 117, 182-183; Eraslan 2012: 99).

Körk kelimesinden türeyen ilgili iki kelimeyi daha zikretmek gerekiyor. Birincisi *körk+lüg* > *körklü* > *görklü* şeklinde gelişen ve 'güzel' anlamına gelen kelime. İkincisi *körk+ke bay* 'güzelliğe zengin' şeklinde *körkebay* 'güzel, yakışıklı' anlamındaki kelime. Seyf-i Sarâyî'nin istinsah ettiği Kıpçakça *Gülistan Tercümesi*'nde (Karamanlıoğlu 1974) *körkebay* kelimesinin kullanılışının üç örneği tespit edilmiştir:

1. Yäjñ aydur kaşññ ey körke bayım / kılur bayram yüzüñni körse sã'im (369 [185a/11])
2. Müferrih nazm etip Seyf-i Sarāyi / sıfātıññı okur, ey körke bayım (370 [185b/2])
3. Ol boyı serv ü cemālī tolun ay / 'ilm ü erdem birle kāmīl körke bay (29 [15a/13])

10. VASILYEV, Korpus'ta E-10'un 5. satırı ile E-52'nin 1. satırını şöyle transkripsiyonlamıştır (1983: 18-19).

E-10/5. satır:

kwr²t²l²qn¹: uqwr¹n²w : l¹t¹n¹l¹g¹: ks²gn²n²y²: n²l²(?)m : b²l²d²Ay²r²m : t¹wq²z
s²k²zy¹s¹md¹A

E-52/1. satır:

$k\ddot{w}r^2t^2l^2A : s^1n^2wn^1mn^2 : \text{çm} : qn^1m$

11. KORMUŞİN, VASILYEV'in okumaları ile ilgili olarak *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Teksti i İssledovaniya* (1997: 228-242) ve *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Grammatika Tekstologiya* (2008: 100-102) adlı eserlerinde bazı düzeltmeler yapmış ve satırları şöyle okumuştur.

E-10/5:

körtlä kan al uruñu altunlıg kaş ägnin yütim beldä banım tokuz sekiz on yaşım.

KORMUŞİN, VASILYEV'in WQ şeklinde okuduğu üçüncü kelimenin okumasını 'kabul edilemez' bulmuş, kelimeyi RADLOFF'un <p> ünsüzü ile tamamlayarak (a)<p> şekline soktuğunu, bu okumanın da ORKUN ile MALOV tarafından aynen kabul edildiğini söylemiş, kendisi kelimeyi *al* şeklinde okumuştur. *ägnin yütim belde banım* okumaları KORMUŞİN'in okuyuşlarıdır. KORMUŞİN, RADLOFF ve muakkıplarının *kırk* okuyuşunu VASILYEV'in *sekiz* şeklinde düzelttiğini, ancak bu kelimedenden sonra taşta *on* kelimesinin geldiğini ve VASILYEV'in bunu atladığını, ayrıca *yaşım* kelimesinden sonraki *da* ekinin RADLOFF tarafından metne ilave edildiğini ve taşın üzerinde olmadığını söylemiştir. KORMUŞİN, metni *körtle kan al uruñu altunlıg keş egnin yüdim belde banım tokuz sekiz on yaşım* okuduğu runik metni Rusçaya şöyle çevirmiştir: "Ot Körtle-Hana polojen (mnye) na pleço i pov-yazan na poyas alıy standart (lente) *urungu* i ukraşennıy zolotom kolçan. Moy vozrast-semyadesyat devyat let" [= Körtle Han'dan (benim) omuzuma konmuş ve altınla bezenmiş ok kılıfı [sadak, tirkeş] ve al renkli (kumaş) bayrak *urungu* bağlanmış. Benim yaşım yetmiş dokuz]. KORMUŞİN, *yü-k* kelimesinin kökü olan *yü-fiilini* (*yü-di-m* çekimli şekliyle) ve *ba-g* kelimesinin kökü olan *ba-fiilini* (*ba-n-ım* çekimli şekliyle) bu cümlede teşhis etmiştir. Ayrıca yaş bildirimindeki RADLOFF'un metinde olmayan {+dA} ekini de silmiştir.

KORMUŞİN E-52'nin birinci satırını *körtle sañun ben eçim kanım-a* şeklinde transkripsiyonlamıştır. KORMUŞİN, *körtle sañun ben* cümlesini "Ya-Körtle-san-gun (general) = [Ben - Körtle-Sañun (general)]" şeklinde çevirmiştir.

Sonuç olarak E-10'da $k\ddot{w}r^2t^2l^2$ ve E-52'de ise $k\ddot{w}r^2t^2l^2A$ transliterasyonları tespit edilmektedir.

12. AYDIN, E-10'un 5. satırını önce körtl<e> kan al<p> urunu altunlig keş egnin yü<d>tüm belde ban<t>ım tokuz sekiz on yaşım (2013: 41-42) sonra körtl<e> kan al<p> urunu altunlig keş egnin yü<d>tüm belde ban<t>ım tokuz sekiz on yaşım da okuyor (2015: 51-52) ve her iki okuyuşunu da “(Ben) Körtle Han Alp Urungu'yum. Altınlı (altınla süslü) okluğ u sırtıma yükledim, belime bağladım. Yetmiş dokuz yaşım da” şeklinde çeviriyor.

13. Ben *süngü* kelimesi ile ilgili olarak verdiğim bildiride iki şekilli imlâları görülen bazı kelimelerin arada noktalama yapılmayan ibarelerdeki transkripsiyonları hakkında şu açıklamayı yapmıştım:

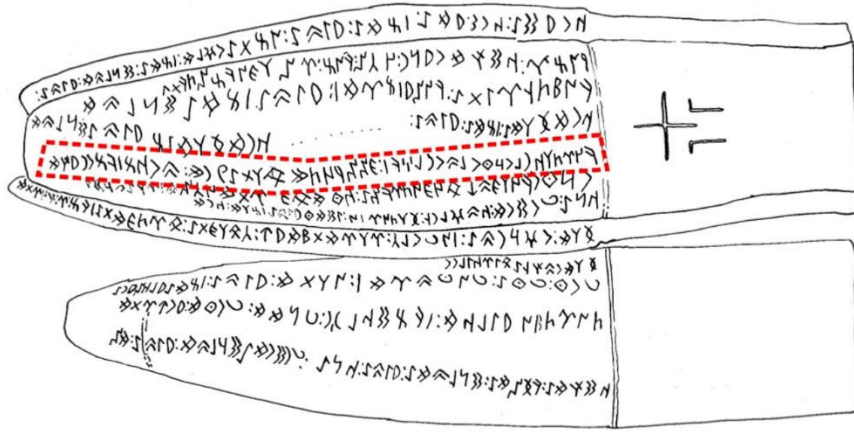
IV. Göktürk harfli yazıtların imlâ kurallarından birisi de “eğer kelime : ile ayrılmamış ise birlikte yazılan iki kelimenin ilkinin sonundaki aslı ünlünün yazılmayabileceği” kuralıdır.

𐰽𐰺𐰾𐰾 : 𐰽𐰺𐰾𐰾𐰺𐰾𐰾𐰾𐰾𐰾 S²B¹R¹T¹R¹K¹N¹ : B¹L¹B¹L¹Y (i)šb(a)r(a) t(a)rk(a)n : b(a)lb(a)lı (Tryjarski-Aalto 1973: 413-420, bk. 417) örneğini Ongin yazıtının 4. satırında geçen : : 𐰽𐰾𐰾 : 𐰽𐰾𐰾𐰾 : 𐰽𐰾𐰾 : S²B¹R¹A : T¹MG¹N¹ : ÇWR¹ (i)šb(a)ra : t(a)mg(a)n : çor unvanı ile karşılaştırırsak, yukarıda verdiğimiz kuralın doğru olduğunu görürüz. “Eğer kelime : ile ayrılmamış ise birlikte yazılan iki kelimenin ilkinin sonundaki aslı ünlünün yazılmayabileceği” kuralına bir başka örnek daha vermek istiyorum. Elegest (= Yenisey 10) yazıtında geçen 𐰽𐰾𐰾𐰾𐰾 K²WR²T²L² K¹N¹ körtl(e) k(a)n unvanı bu imlâ kuralı yüzünden yıllar boyu çeşitli kişiler tarafından *kürt* (i)l k(a)n okunarak “Yenisey Kürtleri” diye hayali bir halk yaratılmaya çalışılmadı mı? Halbuki aynı mezar külliyesinde bulunan ve Türkçe neşri henüz yapılmayan Elegest II (= Yenisey 52) yazıtındaki 𐰽𐰾𐰾 𐰽𐰾𐰾𐰾𐰾𐰾 K²WR²T²L²A : S¹ηWN¹ : B²N² : körtle : s(a)ηun : b(e)n : unvanının imlâsı noktalama ile ayrıldığı için ilk kelimenin sonundaki -a sesi yazılmıştır.

14. ULUÇ, “Göktürk yazıtlarında Kürtler hakkında açıklama var savı için yeni bir bakış sunuyorum” başlığı altında *Korkut Ata Dergisi*, Aralık 2016 sayısının 56. sahifesinde yayımladığı yazısını 28 Ocak 2017 (19: 37) itibarı ile Facebook'ta yayımladı. Bu yazıda BAZİLHAN'ın *Köne Turik Bitiktastarı men Eskertkişteri* (Orhon, Yenisey, Talas) adlı eserindeki (2005) elle yapılan kopya, metin olarak kullanılmıştır.

ULUÇ, 5. satırın ilk kelimesini *kürütül* şeklinde okumakta ve ‘bunak, yaşlı kimse’ şeklinde de anlamlandırmaktadır.

“Bu yazı, yazıtlarımız arasında en çok ayırık okumaya iye olan, birçok dilbilimcinin üzerinde çalıştığı, kimilerinin ise bu yazıtı kaynak göstererek ülkemizin siyasi yapısına değin konuyu uzattığı Eleğüş Yazıtı'nın 5. yatayı üzerine yeni bir okuma denemesini içerir.

Bediz 1: Elegeş Yazıtı - I

Bu bediz; Kazakistan Devlet Pedagoji Üniversitesi'nin (Abay atındaki Kazak Ulttık pedagogikalık universitet) Kazakistan Kültür Bakanlığı Dil Kurulu'nun "Kazak Dilinin ve Tarihinin Araştırılması" için yaptırmış olduğu çalışmalardan elde edilen kopyasıdır. Söz konusu 5. yatayı incelemek adına aşağıya ölçünleştirilmiş yazı türüyle yazıyorum:

✂️D>>K7I7H7D>8:✂️D>X7Y8✂️H79:7#E:797J>>8J>74>J>7H7779

Bu beşinci yataydaki kırmızı ile gösterdiğim (sağdan ilk dört damga) birçok değişik biçimde okunmuştur, ancak genel olarak “kürt” okunuşu üzerinde durulmaktadır. Öyle ki, bu okuma üzerinden Kürt Elhamı Alp Urungu adıyla bir roman bile yayımlanmıştır. “Körtle” biçimindeki okuma da epey ilgi görmüştür. **h7779** Bu damga öbeğinin kürt ile birlikte ayrıca kört, körüt, kürüt diye okumaları da bulunur. Derleme Sözlüğü 4 VIII. Cilt, bet 2969'te; “körüt: Bir yaşından üç yaşına kadar olan erkek keçi” olarak geçer. Derleme Sözlüğü'nün VI. cildinde de *görüt* (*k > g ile körüt > görüt*) vardır ve aynı anlama gelen “bir yaşında erkek oğlak” olarak belirtilmiştir. Yine Derleme Sözlüğü'nde “kört: İki yaşında erkek keçi” olarak geçer. 2968. bette ise “kört: (I) Dağların tepelerindeki çukur, çukur tarla. (II) küt: kötürüm, sakat. (III) Güreşte yere yatırma, yenme. (III) Kesme özelliği, sivriligi kaybolmuş kesici araç” olarak anlamları sıralanmıştır. Böylece bu sözcüklerin tümce bütünlüğüne uymadığı görülmektedir. Bu sözlük anlamları ile bir yere varmak güç olunca, ilk dört damgadan sonra gelen **7 l** damgasını da işin içine katmak gerek. Genel olarak *el* diye okunmuş, yurt anlamı verilmiştir. **77777**: kürt el > kürt eli (eli > ili: yurdu)

Görüşüm şu; bu beş damga işin özünde bir sözcüktür. Okuması ise kürütül biçimindedir. Damga okumasına göre, *kürütül* diye okunmaması için herhangi bir neden bulunmamaktadır. İlk seslemede **7** damgası bulunduğu için, sonraki seslemlerde ünlü olmasına gerek kalmadan bu damga öbeği doğrudan *kürütül* olarak okunur. Böylece, Derleme Sözlüğü'nde yer edinen ‘bunak, yaşlı kimse’ anlamını veren kürütül sözcüğüne ulaşılmış olur. Bu sözcüğün ardından **77** kⁿ damgalarını görüyoruz: *kan > han*. Bu durumda kürütül han diye okunan sözcükler yaşlı han, bunak kişi anlamlarını verir. Bu çeviri doğrulayan, dediklerinin sağlamasını yapan sözcükler, yine bu beşinci yatayın sonundaki sözcüklerdir;

✂️D>>K7I7H7D>8:✂️D>X7Y8✂️H79:7#E:797J>>8J>74>J>7H7779

İki benekten sonra yazılmış ve benim de kırmızı olarak belirttiğim bu damga öbeğinde **✂️D>>K7I7H7D>8** tokuzsekizonyaşım sözleri yazmaktadır. Bu damga öbeğini incelediğimizde; **✂️D>>K7I7H7D>8** tokuz > tokuz > dokuz, **77D>>7777777777** sekizon > sekizon > seksen olarak günümüze ulaşır. Dokuz seksen ise yetmiş dokuz (79) sayının (seksenden önceki dokuz)

karşılığıdır. Son sözcük ise iyelik eki ile kendi yaşını belirten **✱KD** yaşım sözcüğüdür. Böylece kürütül han'ın, yetmiş dokuz yaşında olduğundan söz eder. Tümce sonundaki yaş, tümce başında sözü edilen kürütül (yaşlı) kişinin yaşını belirttiğinden anlam bütünlüğü oluşturur.”

Değerlendirme

ULUÇ'un görüşünü iki şekilde değerlendiriyorum. İlki kullandığı kelime kadrosu. Kendisi Bir dil derneğinin başkanı olduğu için ve yaşı genç olduğu için yaşayan Türkçedeki bazı kelimeler yerine Türkçe kelimeler kullanıyor. Bu kelimelere de esas anlamlarının dışında kendince anlamlar yüklüyor. Meselâ, *ayrık* 'ayrılmış' anlamında değil 'farklı' anlamında; *bediz* 'süs' karşılığında değil 'elle çizilmiş kopya' anlamındaki *prorisovka* karşılığında; *bet* 'yüz' anlamında değil 'sayfa, sahife' anlamında; *damga* 'damga' anlamında değil 'harf' anlamında; *iyе* 'sahip' anlamında; *yatay* 'satır' anlamında; *benek* 'nokta' anlamında, *seslem* 'hece' anlamında; *ölçünleştirilmiş* 'normalleştirilmiş' anlamında; *sözcük* 'söz, kelime' anlamında; *tümce* 'cümle' anlamında, vs. Bu konu bence halli çok zor, ancak mühim bir konudur. Üniversitede 45 yıl hocalık yaptım. Hiç bir öğrencimi kelime kadrosunu değiştirmesi bakımından zorlamadım. Sadece neyin doğru neyin yanlış (ve ne için yanlış) olduğunu söyledim ve anlattım. Kendisi 1970'li yıllarda Ruhr Üniversitesi'nde Dilbilim Derslerine girdiğim Prof. Norbert BOROTZKI'nin bir dilin kelime kadrosu konusunda söylediklerini öğrenmek isterse, genişçe yazar anlatırım.

Benim esas üstünde durmak istediğim ULUÇ'un Göktürkçe metin hakkındaki görüşleridir. Kendisi E-10'un 5. satırında geçen kelimeyi, imlâsına dayanarak, *kür(ü)t(ü)l* şeklinde okumak mümkündür görüşünde. Doğru söylüyor. Buradaki kelime *kürütül* olarak da okunabilir. Hiç bir mani yoktur. Kendisi *kürütül* okuduğu kelime için 1000 yıl sonra düzenlenen bir sözlükten (*Derleme Sözlüğü*, s. 2969) 'bunak, yaşlı kimse' anlamını da buluyor. Buna da bir mani yoktur. Ancak ULUÇ, E-10'da *kürütül* okuduğu kelimeyi doğru mu okumuştur?

Yenisey nehrine dökülen akarsulardan birinin adı olan Elegeş nehrinin kenarındaki mezarlıkta yapılan kazılarda topraktan üç taş daha çıkartılıyor. Bunlara envanter numarası olarak E-52, E-53, E-70 numaraları veriliyor. Bunlardan E-52 aynı kelime ile başlıyor. Bir farkla kelimenin sonunda bir /A/ harfi yazılı.

Kelimeleri ayıran iki nokta bu /A/ harfinden sonra konulmuş. Buna göre bu kelimenin de *kür(ü)t(ü)le* okunmaması için bir mani yok. Okunulabilir. Ancak sözlüklerde ‘bunak, yaşlı kimse’ anlamını bulmak mümkün olmaz. Biz zamanı pek açmayalım. Göktürklerle birlikte yaşayan Uygurların Mani harfleri ile yazdıkları metinlerde, Uygur harfleri ile yazdıkları metinlerde bu kelimeyi arayalım. Ancak bir hususu öncelikle belirtelim. Bu alfabeler Göktürk harflerinden farklı. Bu alfabelerde kelimedeki bütün ünlüler yazılıyor. Dolayısıyla Eski Türkçe metinlerde kelimeyi hep tek şekilde buluyoruz. Bu tek şekil de ancak *körtle* veya *kürtle* olarak okunabiliyor. (Kelimenin örneklerini ve Etimoloji Sözlüğündeki yerini yukarıda verdiğim için tekrar burada yazmıyorum). Hele *körtle urı* ‘güzel erkek çocuk’ kullanılışını gördükten sonra *körtle kan* unvanının ‘Güzel Han’, E-52’deki *körtle sañun/şañun* unvanının ‘Güzel General’ anlamında kullanıldığında şüphemiz kalmıyor. Sözüün kıyası, Göktürk harfli metinlerde geçen şeklin *kür(ü)t(ü)l* değil *körtle* olduğu dolayısıyla ‘bunak, yaşlı kimse’ şeklindeki anlam da ortadan kalkmış oluyor.

İki nokta ile ayrılan şekillerin iki nokta ile ayrılmayan varyantlarını yukarıda yazdığım için burada tekrarlamıyorum.

ULUÇ, şöyle diyor: “Bu beşinci yataydaki kırmızı ile gösterdiğim (sağdan ilk dört damga) birçok değişik biçimde okunmuştur, ancak genel olarak ‘kürt’ okunuşu üzerinde durulmaktadır”. Yukarıda RADLOFF’tan bugüne kadar metinleri okuyanların okumalarını verdim. Elinizi vicdanınıza koyun. ORKUN’dan başka kelimeyi bölüp kürt okuyan var mı? Bir tek kişinin yanlış okuması nasıl “genel olarak” kabul ediliyor.

ULUÇ, kendi okuması için yazısında “okuma denemesi” demişti. Dileyelim bu bir “okuma denemesi” olarak kalsın.

Metinlerle İlgili Açıklamalar

Göktürkçe *körtle kan* al urunu sarı keş egnin yüdim belde banım tokuz sekiz on yaşım cümlelerini, unsurlarının yerlerini değiştirerek kurallı cümle haline şöyle koyabiliriz *Körtle kan al urunu egnin yüdim, sarıg keş[ig] belde ban[t]ım*.

Yaşım tokuz sekiz on. Bu cümleler de şöyle çevrilebilir: “(Ben) Güzel Han al bay-rağı eginime/omuzuma yükledim, sarı (altın renkli) okluğu belime bağladım. Yaşım yetmiş dokuz”.

Eski Türkçe *Körtle* yani ‘güzel’ kelimesinin bugün isim olarak kullanılması Tatar Türkçesinde görülmektedir. Ancak *Güzel* ve *Güzeliye* şekillerinde erkek ismi yerine kadın ismi olarak kullanılmaktadır. Buna karşılık Bilge Kağan unvanındaki *Bilge* kelimesinin de bugün Türkiye Türkçesinde erkek adı olarak değil, kadın adı olarak kullanılması gözden ırak tutulmamalıdır.

yü- fiili *yü-di-m* (bana göre *yü-dü-m*) şekli ile ilk kez karşımıza çıkmaktadır. KORMUŞİN doğru ve güzel bir teşhis yapmıştır.

Cümlede eksiz akkuzatif halde olan *keş kelimesini [ig]* akkuzatif eki ile *keş[ig]* şeklinde tamamladım. Bu tamamlamayı E-3’ün ikinci satırındaki *altunlig keşig belimke bantım* “Altınla süslü okluğu belime bağladım” cümlesine dayanarak yaptım. Dolayısıyla metinde KORMUŞİN’in *banım* şeklinde teşhis ettiği kelimenin *bandım* veya *bantım* şeklinde yazılmış olması gerektiği görüşündeyim. Belki taş yazıyı kazan kişi /n/ harfinden sonraki /d/ veya /t/ harfini unutmuş olmalı.

tokuz sekiz on yaşım ifadesinden sonra RADLOFF’un eklediği {+dA} ekinin taşta olmamasını diğer taşlardaki *sekiz yetmiş yaşım* (E-41/9); *yüz r¹? yaşım* (E-68/27); *sekiz kırk yaşım-a* (E-29/6); *yaşım yedi yetmiş* (E-11/6) örnekleri ile karşılaştırınız.

Kaynakça

ARAGAÇI, Z. B. (1961). “Pamyatnik s Elegest”, Uçeniye Zapiski Tuvinskogo Nauçno-İssledovatelskogo Instituta Yazıka Literaturı i İstorii, IX: 235-237.

ATA, A. (2004). Türkçe İlk Kur’an Tercümesi (Rylands Nüshası), Karahanlı Türkçesi: Giriş-Metin-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYDIN, E. (2013). “Yenisey Yazıtları”, Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.

AYDIN, E. (2015). Yenisey Yazıtları, Konya: Kömen Yayınları.

BAZILHAN, N. (2005). Kazakistan Tarihi Turalı Turki Derektmeleri, II Tom, Köne Turik Bitiktastarı men Eskertkişteri (Orhon, Yenisey, Talas), Almatı: Dayk Press.

BROCKELMANN, C. (1954). Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens. Leiden: E. J. Brill.

CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

ERASLAN, K. (2012). Eski Uygur Türkçesi Grameri, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GABAIN, A. von (1974). Alttürkische Grammatik, 3. Auflage, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

KARAMANLIOĞLU, A. F. (1974). Sa'dî, Sayf-ı Sarâyî, Gülistan Tercümesi: Kitâb Gülistan bi't-Türkî, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları.

KIZLASOV, L. R. (1965). "Noviy Pamyatnik Yeniseyskoy Pis'mennosti", Sovyetskaya Etnografiya, 1965/2: 104-113.

KORMUŞİN, İ. V. (1997). Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii, Tekstı i İssledovaniya, Moskova: Akademiya Nauk SSSR.

KORMUŞİN, İ. V. (2008). Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii, Grammatika Tekstologiya, Moskova: Akademiya Nauk SSSR.

MALOV, S. Ye. (1952). Yeniseyskaya Pis'mennost Tyurkov, Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

MALOV, S. Ye. (1959). Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii, Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

NÉMETH, G. (1930). A honfoglaló magyarskäg kialakulàsa, Budapest: Hornyánszky.

ORKUN, H. N. (1938). Eski Türk Yazıtları III, İstanbul: Devlet Basımevi.

RADLOFF, W. (1895). Die alttürkische Inschriften der Mongolei, (Erste Lieferung), St. Petersburg.

SERTKAYA, O. F. (1975). "Haberler: 1973 Yılıının İlmî Kongreleri", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, XXI: 197-209.

SERTKAYA, O. F. (1980). "Göktürk Tarihinin Meseleleri: Tonyukuk Âbidesi Üzerine Üç Not. 1. Tonyukuk Âbidesinin İlk Satırı; 2. Çölgi (a)z (e)ri mi? - çöl[I](ü)g iz (e)ri mi?; 3. Tonyukuk Âbidesindeki kız-koğuz Sıfat Tamlaması Üzerine", Türkiyat Mecmuası, XIX: 165-182.

SERTKAYA, O. F. (1982). “Der Name ‘Gross-Rom = Byzanz’ in den köktürkischen Inschriften”, *Central Asiatic Journal*, 26/1-2: 122-130.

SERTKAYA, O. F. (2011). “Eski Türkçe’de ‘Mızrak’ Anlamına Gelen Kelime [Süng(ü)g] mü, Yoksa Süng(ü)~Sünü mü Okunmalı?”, *Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (26-29 Mayıs 2010), Bildiriler Kitabı, Ed. Ü. Ç. ŞAVK, C. 2, Ankara: 721-725.*

TRYJARSKI, E.; P. AALTO (1973). “Two old Turkic Monument of Mongolia”, *Memoires de la Societe Finno-Ougrienne*, 150: 413-420.

VASILYEV, D. D. (1983). *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.

Kutadgu Bilig Dizinindeki Bir Kelime Hakkında I: İlmek ‘inmek’ Üzerine

*About a Word in the Index of Qutadyu Bilig I:
On the ilmäk ‘to descend’*

Erdem UÇAR

İzmir/Turkey

E-mail: merdemu@gmail.com

The scholarly edition of *Qutadyu Bilig* was edited by Rāšit Rahmāti ARAT in 1947. This edition is based on three manuscripts of *Qutadyu Bilig*. ARAT successfully prepared this edition after a long endeavour. When we look at the general view of the text, it is not much of an example that one reading is the same in three manuscripts. It has been a great misfortune for us that ARAT’s explanations about this edition cannot reach to us. It should be appreciated that each problematic reading is explained in this edition. CLAUSON, ARAT and other philologists think that the verb *il-* ‘to descend’ turn to *il-* in *Qutadyu Bilig*, but It is clearly shown in *Dīvān Luyāt at-Turk* that the verb is with /i/.

Key Words: *ilmaq~ilmäk*, *ildurmaq~ildürmäk*, *il~il*, *Qutadyu Bilig*, *Dīvān Luyāt at-Turk*.

Reşit Rahmeti ARAT'ın 1947'de yayımladığı *Kutadgu Bilig* neşri, elimizde mevcut olan üç yazmaya dayanılarak hazırlanmıştır. ARAT'ın belirttiği üzere üç yazma arasındaki fark, 'manzum bir eserden beklenenden' çok fazladır (1947: V). Metne genel olarak bakıldığında üç yazmada bir beytin veya mısranın ayrı olduğu ve farklılaştığı birçok yer vardır. Bunu *Kutadgu Bilig* neşrinin notlar kısmına baktığımızda bile kolaylıkla anlayabiliyoruz. ARAT'ın KB neşri hakkındaki notlarının elimize ulaşmamış olması, bizler için büyük bir talihsizlik olmuştur. Eğer kendisinin okuyuş ve tercihleri hakkında bir bilgimiz olsaydı, onun KB neşri çok daha değerli olabilir, belki de KB'nin metin sorunları ile ilgili tespitler bugün daha az olabilirdi. Bu nedenle, KB'nin üç yazmasının müstakil neşirleri yayımlanmadan bu konuda daha birçok çalışmanın yapılacağı öngörülebilir. Netice itibarıyla KB'deki problemleri her bir kelimenin açıklığa kavuşturulma çabası takdirle karşılanmalıdır. "Şimdi bu tek bir kelime ile ilgili düzeltme üzerinde durmanın anlamı var diye düşünenler olabilir. Elbette var, çünkü *Kutadgu Bilig*'de yapılabilen her düzeltme bin kere altınla tartılmalıdır" (Tezcan 2011: 527).

ARAT'ın fişlerine dayanan ve talebeleri tarafından yayımlanan KB'nin indeksi eserin metin sorunlarının çözümü için çok değerlidir. Bu indeks sayesinde KB'nin metin sorunları daha kolay görülebilir hâle gelmiştir. İndeks hakkında TEZCAN tarafından oldukça önemli düzeltmeler ve açıklamalar ortaya konmuştur. KB okumalarını esnasında TEZCAN'ın indeksteki üç düzeltme teklifi dikkatimizi çekmiştir (1981: 41-43).

Bu düzeltmeler şunlardır:

1. İndeksteki *il-* 'ilişmek, düşmek, inmek, bağlamak, kurmak, indirmek' maddesindeki verilerden 4114, 5536 ve 6116. beyitlerdeki 'bağlamak, iliştmek' anlamında, diğerleri 'düşmek, aşağı inmek' anlamındadır. Bu nedenle 'düşmek, aşağı inmek' anlamındaki *il-*'ler ayrı maddede gösterilmelidir.

2. İndeksteki 'iliştirmek, indirmek' anlamındaki *ildür-* aslında sadece 'indirmek' anlamındadır, bu nedenle 'iliştirmek' anlamı açıklamadan çıkarılmalıdır.

3. İndeksteki *il* 'memleket, ülke, halk, saltanat' maddesinde gösterilen 1669, 2203, 2295, 2622, 2724, 4073, 4589 ve 4672. beyitlerdeki *il*'ler 'aşağılık, alçak, değersiz' anlamında olduğu için bunlar ayrı bir maddeye alınmalıdır.

İlk önce *il*-in geçtiği mısraları ARAT neşrinden ve bunların tercümelerini ARAT ve DANKOFF'tan göstereceğiz. İndekse göre (1979: 193), KB'nin tercümesinde kelime 'ilişmek, düşmek, inmek, bağlamak, kurmak, indirmek' anlamında kaydedilmiştir ve kelime dokuz yerde geçmektedir, ancak TEZCAN'ın düzeltmesine göre bunlardan altı tanesi 'düşmek, aşağı inmek' anlamındadır.¹ KB'deki beyitlerin tercümelerini mukayeseli görebilmek için beyitlerin ARAT (1959) tarafından yapılan Türkçe tercümesi ile DANKOFF (1983) tarafından yapılan İngilizce tercümesi aşağıda ve diğer yerlerde birlikte gösterilecektir.

KB'de 'düşmek, aşağı inmek' anlamındaki *il*-in geçtiği beyitler şunlardır:

1. ara kılıkım *ildi* ara yokladı (1947: 746 [s. 91]) “gidişim kâh aşağıya, kâh yukarıya doğrudur” (1959: 65); “This is how I am: sometimes I am ascending, sometimes descending” (1983: 64).

2. kayu neç agar erse *ilgü* kerek (1947: 1086 [s. 126]) “yükselen her şey düşmeğe mahkûmdur” (1959: 89); “as what goes up must come down” (1983: 75).

3. kötürmişni *ilmek* tilese yana (1947: 1762 [s. 193]) “Eğer yükselttiğini tekrar düşürmek isterse” (1959: 134); “But when he decides to lower someone he has raised up” (1983: 97).

4. yaramasa tapgı küniçe *ilür* (1947: 4754 [s. 476]) “hizmeti beğenilmezse, o günden-güne itibardan düşer” (1959: 343); “if your service is unsuitable you soon fall from his esteem” (1983: 195).

5. toguglı ölür ol ağıglı *ilür* (1947: 6313 [s. 625]) “Doğan ölür, yükselen iner” (1959: 452); “What is born must die, just as what goes up comes down” (1983: 246).

6. apalı havalı ajunka *ilip* (1947: 6391 [s. 632]) “Âdem ve Havva yeryüzüne inip” (1959: 458); “Adam and Eve alighted thereon to scatter their seed” (1983: 249).

ARAT ve diğer araştırmacıların 'düşmek, aşağı inmek' anlamında hemfikir olduğu *il*- fiilinin KB'nin nüshalarındaki durumu ve ARAT'ın tercihi aşağıdaki

¹ ARAT'ta önce, fiilin bu şekilde okunuşunu ve anlamını RADLOFF da tespit etmiştir: 'herabsinken' (1910: 70, 99, 161, vs.).

tabloda gösterilmiştir. Tablonun son sütununda KB neşrindeki okuyuşun yazmalara katkı oranı verilmiştir.

No	Neşir	K	V	F	Oran
746	<i>ildi</i>	<i>ildi</i> (31/3)	<i>elti</i> [ˈlty] (40/17)	<i>ildi</i> (64/1)	3/2
1086	<i>ilgü</i>	<i>ilgü</i> (47/8)	<i>ingü</i> (45/14)	<i>ilgü</i> (90/7)	3/2
1762	<i>ilmek</i>	<i>ilmek</i> (86/7)	<i>yılmağ</i> (68/9)	<i>inmek</i> (136/1)	3/1
4754	<i>ilür</i>	<i>ilür</i> (281/13)	<i>ilür</i> (134/37) ²	<i>ilür</i> (342/9)	3/3
6313	<i>ilür</i>	<i>ilür</i> (375/10)	-	-	1/1
6391	<i>ilip</i>	-	<i>elip</i> [ˈlyp] (181/6)	-	1/0

KB’de *ildür-*’in geçtiği yerlere bakalım. İndekse göre (1979: 193), KB’nin tercümesinde kelime ‘iliştirmek, indirmek’ anlamında³ olup iki yerde geçmektedir, ama TEZCAN’ın düzelttiği üzere kelimenin ‘iliştirmek’ anlamı KB’de bulunmaz:

1. ulug tag başın yirke *ildrür* egip (1947: 2647 [s. 277]) “yüce dağların başını eğerek, yere indirir” (1959: 196); “the lofty mountains bow their heads to the ground” (1983: 127).

2. yağız yirke *ildrür* kötürmiş başın (1947: 3081 [s. 316]) “yükselttiği başı tekrar kara toprağa indirir” (1959: 226); “and lowers to the ground the head that she has raised” (1983: 141).

KB’nin nüshalarında *ildür-* fiilinin durumuna baktığımızda, ön veya arka da-mak ünsüzlü bir ek ihtiva etmediği için 2647. ve 3081. beyitlerdeki *ildrür*’ün okunuşunu kesin olarak tayin edemiyoruz. ARAT, vezin gereği haklı olarak *ildrür*’ü tercih etmiştir:

No	Neşir	K	V	F	Oran
2647	<i>ildrür</i>	<i>ildürür</i> (147/2)	<i>ildrür</i> (96/26)	<i>ildrür</i> (197/4)	3/2
3081	<i>ildrür</i>	<i>ildürür</i> (177/9)	-	<i>ildrür</i> (226/15)	2/1

² V’nin yazıcısı, satırın altına Arap harfleriyle Farsça şu kelimeyi kaydetmiştir: *hurd-tar-şuda*. Krş. *hurd-tar* ‘smaller’ (Steingass 1892: 453b) ve *-şuda* ‘been, become, lost, escaped, gone by’ (Steingass 1892: 738b). Ayrıca bk. *hurd-tar şuda* ‘becomes smaller’ (Clauson 1972: 125b).

³ ARAT’ta önce, fiilin bu şekilde okunuşunu ve anlamını RADLOFF da tespit etmiştir: ‘herabbringen’ (1910: 233, 268).

Son olarak KB’de *il*’in geçtiği yerlere göz atalım. İndekse göre (1979: 191-192), KB’nin tercümesinde kelime ‘il, memleket, ülke, halk sanat’ anlamında olup metinde pek çok yerde geçmektedir. Ancak CLAUSON ve TEZCAN’ın dikkati çektiği üzere⁴ 1669, 2203, 2295, 2622, 2724, 4073, 4589, 4672. beyitlerdeki *il*’ler ‘aşağılık, alçak, değersiz’ anlamında olmalıdır.⁵

Bu beyitler şunlardır:

1. takı bir saran ol kişide *ili* (1947: 1669 [s. 184]) “Biri de insanları aşağılık eden hasisliktir” (1959: 129); “the miser is the meanest of men” (1983: 94).

2. uwutsuz kişi ol kişide *ili* (1947: 2203 [s. 236]) “İnsanların aşağısı hayâsız adamdır” (1959: 165); “the immodest is the vilest” (1983: 112).

3. yıratır ireniğ tili *il* buşu (1947: 2295 [s. 244]) “kötü dilli ve hiddetli kimse-ler insanları kendisinden uzaklaştırırlar” (1959: 171); “one who is foul-mouthed and quick-tempered alienates the men” (1983: 115).

4. uwut bolmasa er otun *il* bolur (1947: 2622 [s. 275]) “Hayâ olmazsa, insan küstah ve adi olur” (1959: 194); “without modesty a mall is ignoble and vile” (1983: 126).

5. kişide *ili* umduçı ol tuçı (1947: 2724 [s. 285]) “tamahkâr her vakit aşağılık bir insan olarak kalır” (1959: 201); “he is still the most ignoble of men” (1983: 129).

6. kalı ornaşa bu otun er *ili* (1947: 4073 [s. 411]) “Eğer bu mevkilere küstah ve aşağılık adamlar yerleşirse” (1959: 295); “But when an immodest and ignoble man attains to high office” (1983: 172).

⁴ TEZCAN, CLAUSON’un ‘aşağılık, alçak, değersiz’ anlamındaki *il*’in Türk dillerinde bulunmadığı fikrine katılmaz. Ona göre, DLT’teki *ilen-* ‘azarlamak, takdir etmek’ ve Türkiye Türkçesindeki *ilen-* ‘kötü dua etmek’ fiilinin kökünde *il* vardır (1981: 41-42). Aslında *il* ve *ilen-* fiili arasında anlamsal bağ pek güçlü gözüküyor. Bu nedenle olsa gerek, CLAUSON *ilen-* ‘to reproach, blame’ maddesinde (1972: 148a-b) fiili *il* ile ilişkilendirmemiş olmalıdır.

⁵ ARAT’ta önce, ismin bu şekilde okunuşunu ve anlamını RADLOFF da göstermişti: ‘niedrigste’ (1910: 153, 185, vs.).

7. boguzun küdez bolma erniñ *ili* (1947: 4589 [s. 460]) “Boğazını gözet ve aşağılık insan olma” (1959: 332); “Guard your gullet, do not for its sake become the vilest of men” (1983: 190).

8. sarıg menzi kowdak atı *il* bolur (1947: 4672 [s. 468]) “yüzü sarı, kendisi cılız olur ve itibardan düşer” (1959: 338); “yellow-complexioned, and quarrelsome, and gets a bad name” (1983: 193).

Acaba ARAT neşrinde *il* olarak neşre dâhil olan kelime bütün yazmalarda aynı mıdır? Bunların yazmalardaki durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Tablonun son sütununda KB neşrindeki okuyuşun yazmalara katkı oranı verilmiştir.

No	Neşir	K	V	F	Oran
1669	<i>ili</i>	<i>igi</i> (80/7)	<i>ili</i> (65/16)	<i>yili</i> (129/12)	3/1
2203	<i>ili</i>	<i>ili</i> (116/8)	<i>eli</i> (79/3) ⁶	<i>ili</i> (167/5)	3/2
2295	<i>il</i>	<i>il</i> (122/9)	<i>ol</i> (86/8)	<i>il</i> (173/8)	3/2
2622	<i>il</i>	<i>il</i> (145/7)	<i>il</i> (95/37)	<i>il</i> (195/9)	3/3
2724	<i>il</i>	<i>il</i> (152/10)	<i>il</i> (98/25)	<i>il</i> (202/7)	3/3
4073	<i>ili</i>	<i>ili</i> (240/4)	<i>eli</i> (117/8)	<i>tili</i> (293/12)	3/1
4589	<i>ili</i>	-	<i>ili</i> (130/41)	<i>ili</i> (331/1)	2/2
4672	<i>il</i>	<i>il</i> (276/11)	<i>il</i> (132/41)	<i>il</i> (336/13)	3/3

Yukarıda ayrıntılı olarak gösterdiğimiz üzere, ‘düşmek, aşağı inmek’ anlamında *il-*, ‘indirmek’ anlamında *ildür-* ve ‘aşağılık, alçak, değersiz’ anlamında *il* kelimeleri KB neşrinde kabul edilmiştir. Acaba bu kelimelerin /i/’li okunabileceği konusunda güçlü delillerimiz var mıdır?

CLAUSON, *il-* ve *il-* ile *iltür-* ve *ildür-* arasında ayırım yapmış ve bu ayırım hakkında ‘*there is no clear evidence of the vocalization of the first in KB and Çağatay*’ notunu düşmüştür (1972: 125a, 133b). KB’deki beyitlere bakıldığında ‘düşmek, aşağı inmek’ anlamındaki *il-* ve ‘indirmek’ anlamında *ildür-* fiillerinin DLT’de /i/’li olduğu görülecektir. Yani burada ‘bağlamak’ anlamlarındaki *il-* ve *iltür-* fiillerinin

⁶ V’nin yazıcısı, satırın altına Arap harfleriyle Farsça şu kelimeyi kaydetmiştir: *firo-māya*. Krş. *firo-māya* ‘ignoble, mean, abject, petty, base, worthless, sordid; humble, low; ignorant, unskilful; poor; a miser; a spendthrift’ (Steingass 1892: 925a).

‘düşmek, aşağı inmek’ ve ‘indirmek’ anlamını kazanması söz konusu değildir. O hâlde, DLT’de /ı/’lı olduğu oldukça açık olan bir fiil nasıl oluyor da KB’de /i/’li olabiliyor?

Eski Türkçede *il-* ‘to descend (from something Abl.)’ ve *il-* ‘to catch (something, with the hand, a hook, a noose, etc.)’ fiilleri birbirinden farklı olduğu için CLAUSON bunları iki ayrı maddede göstermiş, *il-* fiilinin KB’de /i/’li olduğunu da belirtmiştir (1972: 125a-b). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da *il-* (I) ve *il-* (II) iki ayrı maddede ele alınmıştır (Nadelyayev 1969: 207a-b, 218a).

JOHANSON, DLT’de DANKOFF-KELLY’nin /ı/’yı yazıçevrime yansıtmasını eleştirir ve bunun için ‘*really valid arguments*’ sunulmadığını söyler. Ayrıca, *il-* ve *il-*’in ince ve kalın sırada olmak üzere farklı ekler aldığını belirtmiş, ama bu ayırım için şunu ifade etmiştir. “*These facts do not, however, give us any clue to the real phonetic and phonological status of the high illabial vowels*” (1991: 85). Bize göre, Kâşgarî kendi imkânları ölçüsünde bu örnekte /ı/ ve /i/’yi birbirinden ayırmıştır. Arap yazı sisteminin /ı/ ve /i/ konusundaki acizliğine rağmen DLT’deki ayırım oldukça açıktır.

Bu konuda ERDAL’ın düşüncesi şu şekildedir:

“*il-* ‘to descend’ vs. *i:l-* ‘to catch, cling, attach’; the last mentioned verb in fact originally started with an /h/, as the numerous examples with #y° show. Johanson 1991: 85 gives the DLT opposition *il-* : *il-* as an example for the reality of the front/back distinction in Qarakhanid. Kâşgarî (fol.94) does, indeed write that the infinitive of the former is spelled with kâf, that of the latter with qâf, and that the former’s aorist is *ilär*, the latter’s *ilur*. The aorist distinction between the two verbs is borne out also by the QB; not, however, the backness distinction; there, both verbs are front: From the verb signifying ‘to descend’ we find *ilgü* in QB 1086 (ms. AB; C replaces it with the better-known *en-*) and *ilmäk* in 1762 (only C; A *yılmaq*, B *enmäk*); the meanings are clear in both cases. Although, therefore, the grammarian Kâşgarî living in Bağdād was aware of the backness of the verb signifying ‘to descend’, that no longer corresponded to Qarakhanid usage of his time, at least as far as Yūsuf is concerned.” (2004: 54)

ERDAL, Eski Türkçede /k/ ve /g/ komşuluğu dışında /ı/ ve /i/ karışıklığını tespit etmenin zor olduğunu belirtiyor. Gerçi, *A Grammar of Old Turkic*’te bu ünsüzler dışında da Eski Türkçedeki /ı/ ve /i/ ‘karışıklığı’ için birkaç örnek zikredilmektedir: *tın* ‘breath, spirit’ ≠ *tin* ‘halter’, *tıt-* ‘to tear to shreds’ ≠ *tit-* ‘to renounce’ (2004: 52-59). Ayrıca, *il-* fiilinin *ıl-*’dan farklı olduğu, zira *il-* fiilinin kaynağının

**hil*-’e gittiği düşünölmektedir. Buna göre, Kâşgarî, iki fiil arasında ayırım yapsa bile iki fiil Karahanlıcada zamanla aynı telaffuz edilmeye başlanmış olmalıdır. Dolayısıyla ERDAL da temelde CLAUSON gibi düşünmektedir.

KB’de *il*-’in *il*-’e dönüştüğü tespitinin dayanağı DLT’teki tanıklardır, zira DLT’de ‘inmek’ anlamındaki fiil /ı/’lıdır. Buradaki kayıtlara gözden geçirelim. İlk önce *il*- ve bundan türetilen gövdelere bakalım:

1. *il*- ‘inmek’ = Ar. *nazala*⁷: er tagdın koğı *ıldı* “the man came down from the mountain (or other)” (Dankoff-Kelly 1982: 94 [s. 178]).⁸ Bu örnekte Kaşgârî *ilmek* ve *ilmağ*’ın ünsüzlerinin farklılığına dikkat çekmiştir; attın *il* “dismount from the horse”; *ilma* “do not come down” (Dankoff-Kelly 1982: 97G [s. 182]); kurgak yılın boğun kör kanda tüşer koğı *il* “observe where the people settle in a year of drought, and settle with them” (Dankoff-Kelly 1984: 473 [s. 183]); koğı *ıldı* “he went downwards” (Dankoff-Kelly 1984: 542 [s. 264]).

2. *ildur*- ‘indirmek’ = Ar. *anzala*: ol anı tagdın *ildurdı* “he brought him down from the mountain (or other)” (Dankoff-Kelly 1982: 119 [s. 207]).

3. *ılış*- ‘inmek’ = Ar. *nuzül*: ol menig birle tagdın koğı *ılışdı* “he competed with me in coming down from the mountain” (Dankoff-Kelly 1982: 104 [s. 189]).

4. *ilsa*- ‘inmeye niyeti olmak’ = Ar. *yanzila*: er tagdın *ilsadı* “the man intended to come down from the mountain” (Dankoff-Kelly 1982: 142 [s. 234]).

İkinci olarak, ARAT’ın KB neşrinde *il* olarak gösterilen tanıkların DLT’teki-lerle mukayesesini yapalım, ama buradaki kelimenin anlamında birlik olmasına karşın okunuşunda farklı görüşlerin olduğunu belirtmek gerekiyor. *Drevnetyurkskiy Slovar*’da *el V* (169b) olarak okunmuştur. CLAUSON’da *il* okunmuş, maddenin başına VU (= *vocalization uncertain*) notu düşölmüştür (1972: 123a). ATALAY’da *él*

⁷ Ar. *nazala* ‘to dismount, descend, get down, fall, sink, etc.’ ve müştakları için bk. Wehr 1976: 956a-958b.

⁸ DANKOFF-KELLY neşrinde, Türkçe kelimelerdeki /ı/ yazıçevrime yansıtılmamıştır. Kâşgarî’nin sesbilgisi yöntemi hakkında üç dizilik bir makale yazan KELLY, DLT’te bu konuda bir açıklama yapılmadığını ve /i/’nin hem ‘palatal’ hem de ‘velar’ ünsüzlerle birlikte kullanıldığını, bu nedenle /i/’nin ‘neutral’ olabileceğini belirtmiştir (1972: 184-185).

(1985: 49), DANKOFF-KELLY’de *él* (1982: 97)⁹ ve ERCİLASUN-AKKOYUNLU’da *il* (2014: 23) olarak okunmuştur. Kelime, DLT’te *elif+ye* imlâsıyla yazılmıştır ve bu imlâ bize kelimenin *il~il~él* şekillerinde okunmasına izin vermektedir. Şimdi geçtiği yere bakalım: *il* kuş (= Ar. *raḥma*)¹⁰ ‘vulture’; *il* (= Ar. *la’īm*)¹¹ kişi ‘a vile man’ (Dankoff-Kelly 1982: 36 [s. 97], 167 [s. 263]). Ayrıca *il* kuş’un kelime kelime tercümesi ‘ignoble bird’ için bk. Dankoff 1981: 91b.¹²

CLAUSON, ARAT ve diğer araştırmacıların ‘düşmek, aşağı inmek’ anlamındaki *il-* fiilinin KB’de *il-*’e dönüştüğü tespiti tekrar değerlendirilmelidir.

Kâşgarî, *il-* ‘inmek’ ve *il-* ‘bağlamak’ fiillerinin ayrı olduğunu iki tane ölçütle bize bildirmiştir. Üstelik bu iki fiilin kullanımını konusunda Türk boyları arasında herhangi bir ayırımın olduğundan da bahsetmemiştir. Kâşgarî’nin iki fiili birbirinden ayırırken kullandığı ölçütler şunlardır:

1. *il-* fiilinin geniş zaman eki {-Ar} şeklindedir (*iler*), ama *il-* fiilinin geniş zaman eki {-Ur} şeklindedir (*ilur*).

2. *il-* fiilinin mastar eki {-mek} (*ilmek*), ama *il-* fiilinin mastar eki {-mağ} (*ilmağ*) şeklindedir. (Dankoff-Kelly 1982: 94 [s. 178])

⁹ Bu okuyuşun dayanağı, *él* hakkında oldukça ilginç tespitlerinin yer aldığı *Inner Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period* başlıklı makaledir. DANKOFF’a göre, Eski Türkçedeki *él* kelimesi ‘courtyard’ anlamından hareketle ‘regular semantic’ yoluyla çeşitli anlamlar kazanmıştır: ‘1. vile, ignoble; 2. realm, province; 3. peace’. Mesela, *él*’in ‘vile, ignoble’ anlamı *tör* ile teşkil ettiği zıtlıkta karşımıza çıkar. Eski Türk düşüncesinde *tör* ‘noble part of the chieftain’s dwelling’ iken bunun ‘ignoble part’ karşılığı *él*’dir. Yazarın kendisinin de belirttiği üzere bu teklif ‘hypothesis’ niteliğindedir (1981: 91b-92b).

¹⁰ Ar. *raḥma* ‘Egyptian vulture (Neophron percnopterus)’ için bk. Wehr 1976: 332b.

¹¹ Ar. *la’īm* ‘ignoble, lowly, low, base, mean, evil, vile, wicked, depraved, sordid, filthy, dirty, niggardly, miserly’ için bk. Wehr 1976: 853b.

¹² Hauenschild 2003’te kelime *él kuş* başlığında ele alınmış ve *él kuş*’un ‘Schmutzgeier, *neophron percnopterus*’ olabileceği söylenmiştir. Ayrıca *él kuş*’un kelime anlamının ‘übler Vogel’ veya ‘unedler Vogel’ olduğu da belirtilmiştir (90-91). Orada da belirtildiği üzere Türkmençe *el quş* ile Kâşgarî’nin bahsettiği arasında anlamsal bağ kurmak mümkün değildir, zira Türkmençedeki *el* ‘alçak, adi’ anlamındaki *el* değildir. Krş. Türkmençe *elguş* ‘ekdi edilip awa salnıyan yırtıcı guş, aw guşı’ (Kyýasowa 2016: 348b). Sonuç olarak DLT’deki ibare *il kuş* şeklinde de okunabilir. Kelime, burada muhtemelen yırtıcı bir kuşu ifade ediyor olmalıdır. Belki de krş. Kırgızca *il tülök* ‘altı yaşındaki kartal’ (Yudahin 1985: 429b).

Şimdi, ‘düşmek, aşağı inmek’ anlamındaki *il-* fiilinin KB’de *il-*’e dönüştüğü tespitinin dayanaklarına bakalım. KB neşrinde ‘düşmek, aşağı inmek’ anlamındaki *il-* fiilinin bulunduğu yerlerde eserin üç yazması aynı delili bize sunmamaktadır. Gerek Uygur harfli Viyana yazması gerekse Arap harfli Kahire ve Fergana yazmaları bize *il-*’in KB’de *il-* olduğunu kesin olarak göstermemektedir. Kelimenin ön veya arka damak ünsüzlü bir ekle kullanımını kelimenin /ı/ veya /i/’li olacağını tayin edecektir. Buna göre, 1086. ve 1762. beyitteki tanıklar bu noktada büyük önem taşımaktadır. KB’nin tamamında kelimenin /i/’li olduğunu gösterenler V 47/8 ve F 90/7’deki *ilgü* (1086. beyit) ile K 86/7’deki *ilmek* (1762. beyit) tanıklarıdır. V’de kelimenin yazımında genel olarak bir istikrarın olmadığı görülmektedir. Krş. V: *elti* [’lty] (40/17, 181/6). Bu nedenle V’nin tanıklığına şüpheyile yaklaşmak faydalı olacaktır. F ve K’de *il-*’in yerine *in-*’in kullanıldığı yerler vardır: K 45/14, F 136/1. Ancak V’de bunun tersi bir durum da görülmektedir. Diğer iki yazmadaki *in-* ve *indür-*’e karşın V’de *il-*’in olduğu görülüyor. Tabii bu tanık, fiilin /i/’li olduğunu göstermez. Bunların yazmalardaki görünümünü aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Tablonun son sütununda KB neşrindeki okuyuşun yazmalara katkı oranı verilmiştir.

No	Neşir	K	V	F	Oran
1049	<i>iner</i>	<i>iner</i> (43/8)	<i>iler</i> (45/4)	<i>iner</i> (87/11)	3/2
1526	<i>inse</i>	-	<i>ilze</i> [’ylz’] (61/13)	<i>inse</i> (120/4)	3/2
6221	<i>indi</i>	<i>indi</i> (373/10)	<i>ilti</i> (177/29)	<i>indi</i> (445/5)	3/2

No	Neşir	K	V	F	Oran
1003	<i>indrür</i>	<i>indürür</i> (40/4)	<i>ildrür</i> (44/25)	<i>indür</i> (83/9) ¹³	3/0

Diğer taraftan, K’deki *ilmek* (86/7) yerine V’de *yılmağ*’ın (68/9) mevcut oluşu oldukça dikkat çekicidir. Belki de bu *yılmağ*, DLT’teki *il-*’in /y/ protezli hâlidir.

Netice olarak, KB’de ‘inmek’ anlamındaki *il-*’in bir *il-*’e dönüştüğü veya fiilin ikili şeklinin olduğu tespiti KB’nin üç yazmasından sadece iki yerdeki tanıklarına dayanmaktadır. Krş. V: 47/8 ve F 90/7’deki *ilgü* (1086. beyit) ve K 86/7’deki *ilmek*

¹³ F’deki *indür* vezni bozmas, ama bu okuma mısraya bir anlam katmamaktadır. Muhtemelen yazıcı ilk /r/’nin yazımını unutmuştur: ind<r>ür.

(1762. beyit). Bu tanıklar, DLT’de *il-* olan fiilin¹⁴ KB’de *il-* olduğunu ispat etmeye yeterli gözükmemektedir.

Ayrıca KB’nin 6116. beyti de bu konuda bize bir delil sunmaktadır: usanıp yorırda *iler* karmakı (1947: 6116 [s. 606]) “gaflet içinde yürürken, onun çengeli insana saplanır” (1959: 438); “to grasp you unawares” (1983: 239). Aşağıda da görüleceği üzere üç yazmada da *iler* ortaktır. DLT’de ‘bağlamak’ anlamındaki *il-* fiilin geniş zaman ekinin {-Ar} olduğu bilgisini üç yazmadaki okuyuş doğrulamaktadır:

No	Neşir	K	V	F	Oran
6116	<i>iler</i>	<i>iler</i> (367/2)	<i>iler</i> (174/25)	<i>iler</i> (438/2)	3/3

Aynı şekilde, DLT’de *il-* ‘inmek’ anlamındaki fiilin geniş zaman ekinin {-Ur} olduğu bilgisini üç yazmadaki okuyuş doğrulamaktadır:

No	Neşir	K	V	F	Oran
4754	<i>ilur</i>	<i>ilur</i> (281/13)	<i>ilur</i> (134/37) ¹⁵	<i>ilur</i> (342/9)	3/3
6313	<i>ilur</i>	<i>ilur</i> (375/10)	-	-	1/1

No	Neşir	K	V	F	Oran
2647	<i>ildrur</i>	<i>ildurur</i> (147/2)	<i>ildrur</i> (96/26)	<i>ildrur</i> (197/4)	3/2
3081	<i>ildrur</i>	<i>ildurur</i> (177/9)	-	<i>ildrur</i> (226/15)	2/1

DANKOF, KB’nin yazmaları arasında bulunan ilişkiyi şöyle değerlendirmektedir:

“En eski nüsha B (Fergana, XIII. yüzyıl ?), sonra C’dir (Mısır [Kahire], 1367’den önce) ve en sonra da A (Viyana, 1439) nüshası gelir. A ve C arasında birbiriyle uyuşan sayısız kısım mevcuttur, ama B ile diğer iki nüsha arasında pek fazla uyum bulunmaz (mesela, B’de manzum

¹⁴ DLT’deki *ılık-* fiili de *il* isim köküne dayanır, ancak yine DLT’deki *alık-* ve *ılık-* fiilleri anlamlarının birbirine yakın olması nedeniyle karıştırılır. KB’de *alık-* yoktur, ama KB’nin 337. beytinde *ılık-* sadece F 36/8’e dayanılarak neşre dâhil olmuştur (Erdal 1991: 495). Mısradaki *bilse* yerine *kılsa* için bk. Clauson 1972: 138a ve *etöz ılık-*’in ‘his body will rot’ şeklindeki tercümesi için bk. Dankoff 1983: 50.

¹⁵ V’nin yazıcısı satırın altına Arap harfleriyle Farsça şu kelimeyi kaydetmiştir: *hurd-tar-şuda*. Krş. *hurd-tar* ‘smaller’ (Steingass 1892: 453b) ve *-şuda* ‘been, become, lost, escaped, gone by’ (Steingass 1892: 738b). Ayrıca bk. *hurd-tar şuda* ‘becomes smaller’ (Clauson 1972: 125b).

giriş yoktur). A ve C bir grup teşkil etmesine rağmen, aslında birçok noktada da birbirinden ayrılmaktadır (mesela, A'da 6304–6351 ve 6521–6604 arası yoktur)” (2015: 270).

KB'nin neşri, bugün elimize ulaşan eksik ve XI. yüzyıldan çok daha sonra kaleme alınan yazmalarından hareketle meydana getirilmiştir. Elimizdeki KB'nin Yusuf Has Hacib'in kaleminden çıkan eserden farklı olduğu oldukça açıktır. Üç yazma arasındaki farkların fazla oluşu bunu göstermektedir. Yazmaların bu özelliğine bakarak, Kaşgarî'nin Karahanlıca olarak gösterdiği bir veri hakkında kesin karar vermenin pek de kolay olmadığı söylenebilir.

DLT'teki 'inmek, düşmek' anlamındaki *il-* fiilinin KB dışında başka tarihî metinlerde görülmeşi problemin çözümünde işi zorlaştırmaktadır. Çağatay sahasında 'iliştirmek, dikkat göstermek' anlamında *il-* ve *ildur-* fiilleri görülüyor. Krş. *il-* '[= Far. *giriftan wa ba-nazar giriftan*] to take, seize, to pay attention to' (Clauson 1960: 109v/14 [s. 43], Clauson 1972: 125b); *ildur-* '[= Far. *band kardan wa girānīdan*] to tie up, to order to take' (Clauson 1960: 110r/7 [s. 43], Clauson 1972: 133b). Ayrıca krş. Eraslan 1976: 24 [s. 178]. Bununla beraber, bk. *ılmağ* 'prendre prendre prendre en considération; attacher'; *ılığ* 'attaché, fermé' (Courteille 1870: 133-134) ve Güzeldir 2002: 106-107. Çağataycadaki *il-*'lerin *il-*'e dönüştüğünü düşünmek yerine, belki de Çağataycada DLT ve KB'deki *il-*'in *il-*'e bulaştığını düşünmek daha muhtemel gibidir.

Runik harfli Taryat yazıtının batı yüzünün 4. satırında şeklinde yazılan bir kelime vardır. Tekin 1983'te kelime *ılgam* 'my arable lowlands' şeklinde okunup anlamlandırılmış ve *ılga+m* ile DLT'deki *il-* 'to go down, descend' arasında ilişki kurulmuştur: *ıl-ga* 'lowland'. Ayrıca DLT'deki *il-*'in /y/ ön ünsüzlü hâlinin Türk dillerinde yaşadığı belirtilmiştir. Krş. Tatarca, Başkurtça, Nogayca ve Kırgızca *yılga* 'river, stream, valley, lowland' (47, 50, 57).¹⁶ TEKİN, Türk dillerindeki bazı kelimelerin de DLT ve KB'deki *il-* (belki de bize göre ayrıca *ıl*) ile ilgili olabileceğini söylemiştir. Bu kelimeler şunlardır: Kırgızca *ıldıy* 'aşağıya'; *ıldıykı* 'alttaki'; *ıldıyla-* 'aşağı inmek, alçalmak'; *ıldıytan* 'aşağıdan, alttan' (Yudahin 1985:

¹⁶ Kelimenin daha mantıklı olan *ılagım* 'my grasslands' şeklinde okunuşu ve tercümesi için bk. Katayama 1999: 171, 175. Bu teklif kabul edildiğinde *il-* fiilinin DLT'den önceki mevcudiyeti ortadan kalkmış olmaktadır.

430b); Kazakça *ıldı* ‘aşağı’; *ıldıla-* ‘aşağı inmek’ (İskakov 2011: 651a-b), Karakalpakça *ıldıy* ‘ova, vadi’ (Baskakov 1958: 756b);¹⁷ Anadolu Ağızları: *yılma* ‘yokuş, bayır’ (DS: 4271b); *yılmalamak* ‘yokuş aşağı inmek’ (DS: 4272a); *yılım* ‘dik yamaç, uçurum’ (DS: 4270a); Çuvaşça *yäläm* ‘nehirin kaynağı, alçak kısmı’ (Aşmarin 1930: 57-58).

Anlam bakımından *il* ile *il-* arasındaki ilişkiye bakılarak bu iki kelimenin ‘fiil-isim’¹⁸ olduğu tahmin edilebilir. O hâlde, KB neşrinde ‘aşağılık, alçak, değersiz’ anlamında gösterilen *il*’ler de *il* şeklinde okunmalıdır.

CLAUSON, *él* ‘a political unit organized and ruled by an independent ruler’ ve *il* ‘vile, ignoble’ kelimelerini de birbirinden ayırmıştır (1972: 121b-123a). *Drevnetyurkskiy Slovar*’da *il-* (I) ve *il-* (II) iki ayrı maddede gösterilmiştir (Nadelyayev 1969: 207a-b, 218a), diğer *il*’ler ise *el* maddelerinde toplanmıştır (Nadelyayev 1969: 168b-169b). TEZCAN, *il* ‘aşağı, aşağılık, alçak’ ve *il-*’in ‘aşağı inmek’ ikili kök (ad/eylem) olabileceğini düşünmüştür (1981: 43, dip. 9).

Ayrıca, KB’deki bir kelimenin okunuşu ve anlamlandırılmasında, farklı yazı sistemlerinde farklı zaman dilimlerinde ve belki de farklı coğrafyalarda kaleme alınan üç yazması şüphesiz temel dayanak olacaktır. Ancak ihtilafli durumlarda Kaşgarî’nin kayıtlarının önemli olduğu da gözden uzak tutulmamalıdır.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında kelime hakkında temel olarak şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. KB neşrinde, 746, 1086, 1762, 4754, 6313 ve 6391. beyitlerde *il-* olarak okunan ‘inmek’ anlamındaki kelimenin yazıçevrimi *il-* olarak yapılmalı ve KB’nin asıl metninde fiil /ı/’lı kabul edilmelidir.

2. KB neşrinde, 2647 ve 3081. beyitlerde *ıldür-* olarak okunan ‘indirmek’ anlamındaki kelimenin yazıçevrimi *ıldur-* olarak yapılmalı ve KB’nin asıl metninde fiil /ı/’lı kabul edilmelidir.

¹⁷ Acaba Eski Türkçedeki +tI zarf yapan ekin bu Kıpçak Türk dillerindeki kelimelerin yapısında da bulunduğunu düşünebilir miyiz?

¹⁸ Eski Türkçeden itibaren fiil tabanıyla sestеш isim tabanlarının aynı olduğu birçok örnek bulunmaktadır. Bu örnekler için teklif edilen ‘fiil-isim’ terimi uygun gözükmemektedir. Daha geniş bilgi ve örnekler için bk. Turan 1998: 245-261.

3. KB neşrinde (1669, 2203, 2295, 2622, 2724, 4073, 4589, 4672. beyitlerde) ve DLT’de ‘aşağılık, alçak, değersiz’ anlamında gösterilen kelimelerin yazıçevrimi *il* şeklinde yapılmalı¹⁹ ve yazmaların sunduğu veriler ışığında KB’nin asıl metninde isim /ı/’lı kabul edilmelidir.

Kısaltmalar

Ar. = Arapça; bk. = bakınız; dip. = dipnot; DLT = Divan-ı Lügâti’t-Türk (Kaşgarlı Mahmut 2008); DS = *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* 1993; F = Yusuf Has Hacib 2015a; Far. = Farsça; K = Üşenmez-Uçar 2014; KB = Kutadgu Bilig; krş. = karşılaştırınız; V = Yusuf Has Hacib 2015b.

Kaynakça

A. P. de COURTEILLE (1870). Dictionnaire Turk-Oriental Destiné Principalement à Faciliter la Lecture des Ouvrages de Bâber, d’Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi, Paris: L’imprimerie Impériale.

ARAT, R. R. (1947). Kutadgu Bilig I: Metin, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

ARAT, R. R. (1959). Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig II: Tercüme, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ARAT, R. R. (1979). Kutadgu Bilig III: İndeks, İndeksi Neşre Haz. K. ERASLAN, O. F. SERTKAYA, N. YÜCE, İstanbul: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

AŞMARIN, N. I. (1930). Slovar’ Çuvaşskogo Yazıka, Vıpsuk V: Ў-B, Çeboksarı.

ATALAY, B. (1985). Divanü Lûgati’t-Türk, C. I, Ankara: TTK Basımevi.

BASKAKOV, N. A. (1958). Karakalpaksko-Russkiy Slovar’ (okolo 30.000 slov), Moskva: Gosudarstvennoye Izdatel’stvo Inostrannih i Natsional’nih Slovarey.

CLAUSON, Sir G. (1960). Sanglax: A Persian guide to the Turkish language by Muhammad Mahdî Xân, Facsimile text with an introduction and indices, London: Luzac.

CLAUSON, Sir G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

DANKOFF, R. (1981). “Inner Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period”, Journal of the American Oriental Society, 101/1: 87-95.

¹⁹ Bu tespit daha önce Erdal 1991: 495, dip. 106’da ortaya konmuştur.

DANKOFF, R. (2015). “Kutadgu Bilig’in Metin Sorunları”, Çev. E. UÇAR, Dil Araştırmaları, 16: 269-286.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1982). Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part I, Harvard: Harvard University Press.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1984). Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part II, Harvard: Harvard University Press.

DANKOFF, R.; J. KELLY (1985). Mahmut el-Kāşrārī: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part III, Harvard: Harvard University Press.

DANKOFF, Robert (1983). Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): a Turko-Islamic Mirror for Princes, Chicago and London: University of Chicago Press.

ERASLAN, K. (1976). “Manzum Oğuznâme”, Türkiyat Mecmuası, 18: 169-256.

ERCİLASUN, A. B.; Z. AKKOYUNLU (2014), Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti’t-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERDAL, M. (1991). Old Turkic Word Formation, a functional approach to the lexicon, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ERDAL, M. (2004). A Grammar of Old Turkic, Leiden-Boston: E. J. Brill.

GÜZELDİR, M. (2002). Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

HAUENSCHILD, I. (2003). Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari: eine Untersuchung aus sprach- und kulturhistorischer Sicht, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

İSKAKOV, A. I. et al (2011). Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi, Tom 15, Almatı: A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi Institutı.

JOHANSON, L. (1991). “On syllabic frontness oppositions in Turkic”, *Varia Eurasistica: Festschrift für Professor András RÓNA-TAS*, Department of Altaic Studies, Szeged: 77-94.

Kaşgarlı Mahmud (2008). Kitâbu Divan-ı Lügâti’t-Türk, Tıpkıbasım-Türkçe Sözcükler-Özel Adlar Dizini, Haz. Ş. KURT, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

KATAYAMA, A. (1999). “Tariat Inscription”, Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998, Eds. T. MORIYASU; A. OCHIR, The Society of Central Eurasian Studies, Osaka: 168-176.

KELLY, J. M. (1972). “Remarks on Kāšyari’s Phonology [I]”, *Ural-Altische Jahrbücher*, 44: 179-193.

KYÝASOWA, G. et al (2016). *Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi*, Tom I-II, Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasy Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat Instituty.

NADELYAYEV, V. M. et al (1969). *Drevnetyurkskiy Slovar’*, Leningrad: Institut Yazykoznanıya, Akademiya Nauk SSSR.

RADLOFF, W. (1910). *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun, Theil II: Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo*, St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. [İç kapakta 1900 tarihi var!]

STEINGASS, F. J. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary, Including the Arabic Words and Phrases to be Met with in Persian Literature*, London: Routledge & K. Paul. [New Print: Beirut Lebanon 1998]

TEKİN, T. (1983). “The Tariat (Terkhin) Inscription”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 37-1/3: 43-68.

TEZCAN, S. (1981). “Kutadgu Bilig Dizini Üzerine”, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, 178: 23-78.

TEZCAN, S. (2011). “Kutadgu Bilig’de Yeni Düzeltmeler”, *Doğumunun 990. Yılında Yusuf Has Hâcib ve Eseri, Kutadgu Bilig Bildirileri (26-27 Ekim 2009)*, Haz. M. DUMAN, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 523-534.

TURAN, F. (1998). “Modern Türkçede Fiil Tabanlarıyla Sesteş İsim Soylular ve Bir Terim Teklifi: Fiil-İsimler”, *İlmi Araştırmalar*, 6: 245-261.

Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). 12 Cilt, II. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÜŞENMEZ, E.; E. UÇAR (2014). *İslamî Dönem Türk Edebiyatının İlk Eseri: Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hâcib, Kahire Nüshası (Tıpkıbasım)*, İstanbul: Akademik Kitaplar.

WEHR, H. (1976). Dictionary of Modern Written Arabic, Ed. J. M. COWAN, Third Edition, New York: Spoken Language Services.

YUDAHIN, K. K. (1985). Kirgizsko-Russkiy Slovar' (okolo 40000 slov), Kniga II: L-Ya, Moskva: Izdatel'stvo "Sov'yetskaya Entsiklopediya.

Yusuf Has Hâcib (2015a). Kutadgu Bilig B Fergana Nüshası (Taşkent Davlat Şarkşünaslik İnstitutu Huzuridegi Abu Rayhan Beruniy Namli Şark Kolyazmaları Merkezi 1809. nr.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yusuf Has Hâcib (2015b). Kutadgu Bilig A Viyana Nüshası (Wien, ÖNB, Cod. A. F. 13), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eski Uygurcada Göz Fiilleri¹

The Eye Verbs in Old Uighur

Hüseyin YILDIZ

Ordu University (Ordu/Turkey)

E-mail: turkbilimci@gmail.com

Mental verbs make up one of the groups in the verb classifications of a language. Mental verbs are important in terms of expressing emotions, thoughts and perceptions of those who speak a language. Accordingly, mental verbs are classified into three categories: cognitive verbs, psych verbs and perception verbs. Perception verbs are the third category of mental verbs. Perception verbs refer to actions which we can perceive through mind and sensory organs. In this article, firstly mental verbs and perception verbs will be outlined. Then, eye verbs, which are the first group of perception verbs, in Old Uighur will be classified, being examined. In this way, the mind world of Old Uighurs will be tried to illustrate and understand.

¹ Bu çalışma, 2016 yılında savunulan *Eski Uygurcada Mental Fiiller* başlıklı tezin bir konusudur. Ancak, konunun ele alınışı ve verilerin işlenişi birebir aynı değildir, geliştirilmiş ve değiştirilmiştir.

Key Words: Turkic language, Old Uighur, mental verbs, perception verbs, eye verbs.

1. Mental Fiil Kavramı

Mental fiiller konusundaki çalışmaların tarihi Türkiye’de son yirmi yılı kapsasa da, dünyada daha eskiye gitmektedir. Özellikle teknolojinin gelişmesiyle beyin araştırmalarının daha detaylı yapılabilmesi, bu konudaki çalışmaların da derinleşmesine imkân vermiştir.

‘Mental fiil nedir?’ sorusunun cevabı Biber et al 2003’ten hareketle maddeler halinde şöyle verilebilir (107-108):

- *Mental (zihinsel) durum ve aktiviteleri karşılamaktadırlar.*
- *Semantiğinde fizikî bir hareket bulunmaz.*
- *Bazı fiiller isteğe bağlı, bazıları istem dışı oluşabilir.*
- *Geniş bir anlam yelpazesine sahiptir:*
 - *Mental durumlar ve süreçler (düşünmek, bilmek vb.)*
 - *Duygular, davranışlar veya arzular (sevmek, istemek vb.)*
 - *Algılar (görmek, tatmak vb.)*
 - *İletişimi algılama (okumak, duymak vb.)*
- *Pek çok mental fiil, anlam bakımından kısmen aktif mental hareketleri karşılamaktadır: (TV izlemeye) karar vermek, (ders) çalışmak vb.*
- *Bazı mental fiiller anlam bakımından diğerlerine nazaran daha fazla durum belirtirler: bir hareketten ziyade bir durumu tanımlarlar ve hoşlanmak, korkmak, nefret etmek ve tercih etmek gibi duygu ve davranışı gösteren pek çok fiilin yanı sıra inanmak, hatırlamak, anlamak gibi mental durumları da karşılarlar.*

Dilbiliminin yanı sıra psikoloji, psikanaliz, nöroloji, nöropsikoloji, çocuk gelişimi, eğitim bilimleri, reklamcılık vb. pek çok alanla da bağlantılı olan mental fiiller, esasen disiplinlerarası çalışmalara hitap etmektedir. Genel ağ üzerinden ‘mental’ şeklinde bir tarama yapıldığında karşılaşılan veriler, bu konuyla ilgili, farklı ve çok sayıda bilim kolunun olduğunu sezdirmektedir.

Mental fiiller üzerine Türkiye’de sayılı çalışma yapılmış olup, bu çalışmaların bir kısmı mental fiillerin bir kolu üzerinedir. İster dilbilimci olsun ister Türkolog, Türk diliyle ilgili, adında ‘mental fiil/eylem’ geçen kitap hacminde bir çalışma

henüz yayınlanmamıştır. Tez olarak ‘mental fiil’ adını taşıyan iki tez vardır, bunlar Şahin 2012 ve Yıldız 2016’dır. Makale esasında YAYLAGÜL’ün bu konuda çalışmaları bulunmakla beraber, Türk dilindeki mental fiillerle ilgili Türkiye’de yapılan çalışmaların sayısı çok değildir.

Mental fiil sınıflandırmaları söz konusu olduğunda, araştırmacılar genellikle üç ana başlık konusunda ittifak etmişler, ancak terminoloji konusunda bazı farklı görüşler belirtmişlerdir.

CROFT, *Case Marking and the Semantics of Mental Verbs* başlıklı çalışmasının ‘The Phenomenon’ altbaşlığında *mental verbs* ve *psych verbs* terimlerini eşdeğer sayarak, söz konusu fiilleri *perception* ‘algı’, *cognition* ‘bilgi’ ve *emotion* ‘duygu’ (1993: 55) şeklinde üç gruba ayırırken; García-Miguel et al 2005’te aynı üç grup için *feeling* ‘duygu’, *perception* ‘algı’ ve *cognition* ‘bilgi’ terimleri kullanılmaktadır. İkisi arasındaki tek fark ‘duygu’ teriminin farklı kelimelerle ifade edilmesidir. Halliday 2014’te de mental süreçler üçe ayrılmıştır, ancak bu sefer adlandırma Croft 1993’e göre çok daha farklıdır: *seeing* (görme), *feeling* (duygu) ve *thinking* (düşünme).

Üç görüş karşılaştırıldığında, şu tablo ortaya çıkmaktadır:

	MENTAL FİİL SINIFLARI		
	1	2	3
Croft 1993	<i>perception</i>	<i>cognition</i>	<i>emotion</i>
García-Miguel et al 2005	<i>perception</i>	<i>cognition</i>	<i>feeling</i>
Halliday 2014	<i>seeing</i>	<i>thinking</i>	<i>feeling</i>

Tablo 1. Mental fiil sınıflandırmalarında terminoloji farklılığı

Bu tablodaki üçlü kalıp dışında, mental fiilleri farklı sınıflandırmalara tâbi tutanlar da vardır. Sözelimi, VIBERG, *Polysemy and Differentiation in the Lexicon, Verbs of Physical Contact in Swedish* (1999) başlıklı çalışmasında mental fiilleri altı gruba ayırmaktadır: *metalinguistic, verbal communication, perception, cognition, desire ve other mental*.

Türkiye’deki çalışmalara bakıldığında mental fiiller, Yaylagül 2005’te dört, Şahin 2012’de ve Yıldız 2016’da ise üçer kolda ele alınmıştır:

	MENTAL FİİL SINIFLARI			
	1	2	3	4
Yaylagül 2005	<i>duyu</i>	<i>duygu</i>	<i>anı ve uslamlama</i>	<i>açıklama</i>
Şahin 2012	<i>idrak (kognitif)</i>	<i>duygu</i>	<i>algılama</i>	-
Yıldız 2016	<i>biliş</i>	<i>psikolojik durum</i>	<i>algı</i>	-

Tablo 2. Türkiye’deki mental fiil sınıflandırmalarında farklılıklar

İngilizcede genel olarak *perception verbs* olarak adlandırılan ve Yaylagül 2005’te *duyu fiilleri* şeklinde Türkçeleştirilen grup, Şahin 2012’de ‘algılama fiilleri’, Yıldız 2016’da ise ‘algı fiilleri’ şeklinde adlandırılmıştır. Bu konuda yapılan, biri yüksek lisans (Türkdil 2013), diğeri doktora (Kamchybekova 2010) olmak üzere, iki tezde de *duyu fiilleri* terimi tercih edilmiştir. Yaylagül 2005’teki tasnifin önceki üç gruplu tasniflerden farkı, diğerlerinde *cognitive verbs* karşılığında bulunan ve içine iletişim, konuşma vb. fiilleri de alan ilk gruptan bu son kısmı çıkarması ve dördüncü grubu bu şekilde oluşturmasıdır. İletişim fiilleri olarak da adlandırılan (Erdem 2007) bu grup, Yaylagül 2005’te ‘açıklama fiilleri’ adını almıştır.

2. Algı Fiilleri

2.1. Terminoloji

Güncel Türkçe Sözlük’te (GTS) ‘insanların ve hayvanların, dış dünyanın uyarılarını görme, işitme, koklama, dokunma ve tatma organlarıyla algılama yeteneği, duyum, hasse’ şeklinde tanımlanan *duyu* kelimesi Türk yazar Nazlı ERAY’dan alıntılanan “Tüm duyularım uyanık olarak trenimin rengini ve numarasını bulmaya çalışırdım.” cümlesiyle örneklenmiştir. Tanımda geçen Osmanlıca *hasse* (< *his*) kelimesinden ve örnek cümleden de anlaşılacağı üzere *duyu* terimini kavramak için *algı*, *his* kavramlarını ve bazı organların işlevlerini bilmek gerekir.

Her ne kadar, XVI. yüzyıla ait *Cinanü’l-Cinas* ve *Babüsü’l-Vâsıt*’ta² ‘duygu, his’ anlamında geçse de, Cumhuriyet döneminde yukarıdaki anlamıyla kullanılagelen

² Agâh آگاه [Fa.]: Tuyusu طویوسی olan, habîr mânasına. (*Cinas*. XVI. 54-1); Alem علم [Ar.]: Kişiye gelen bili ve anlama ve tuyu ve âlim olmak. (*Bab*. XVI. 2, 463) [TarS. 1298].

duyu kavramıyla ve 'beş duyu organı' kalıbıyla kanıksanmış duyular kastedilmektedir.

2.2. Duyu Sistemleri ve Algı

Nörofizyoloji, biyoloji, eğitim bilimleri, davranış bilimleri, psikanaliz, psikoloji, felsefe, reklamcılık gibi alanlarda da karşılık bulan *duyu* teriminin görme, işitme, tatma, koklama, dokunma, basınç, ısı, denge, uzay, zaman, yön gibi çeşitleri olsa da; *duyu* kavramı söz konusu olduğunda 'beş duyu organı' kalıbıyla kanıksanmış *görme, işitme, tatma, koklama* ve *dokunma* duyuları kastedilir. Yine de, bazı çalışmalarda duyu sistemleri dörde³ ayrılmaktadır.

KOPTAGEL-İLAL'in *Tıpsal Psikoloji* isimli eserinde duyu türleri ve duyular arası ilgi şu şekilde izah edilmiştir (1991: 23):

Temel ve Bileşik Duyular olmak üzere iki duyu tipi vardır. Temel duyular fizyolojik olarak değişik bölümlerin bir araya gelmesinden oluşmamış olan yalın duyular olup, belli bir alıcı tarafından alınıp belli bir iletici tarafından merkeze götürülürler. Buna karşılık, edinilmesinde değişik fizyolojik sistemlerin bir arada çalışması söz konusu olan duyular ise, bileşik (kompleks) duyulardır. Her ne kadar yalın ve temel duyulardan söz ediyorsak ve böyle duyular da varsa bile, yine de bir yerde her alıcı hücreye göre değişen temel bir duyunun olabileceğini, en yalın gibi görünen temel duyuların bile bileşik bir yanları bulunacağını kabul edebiliriz. Örneğin görme, işitme, tad gibi duyular temel duyular olmakla birlikte dışarıdan gelen uyaranların uyartısı sırasında bunların salt biri değil, diğerleriyle ilgili hücreler de uyarılırlar. Dokunma duyusu da böyledir. Yağlı bir maddeyi ellediğimizde, hem dokunma, hem de ısı hücreleri uyarılarak bizde son duyuyu uyarırlar (yani o sıvıyı ellediğimizde hem yağlı olduğunu, hem de sıcak ya da soğuk mu olduğunu anlarız).

Duyuların çeşitliliği ve sınıflandırılması meselesinde nörologlar, dörtlü bir gruplama⁴ yoluna gitmişlerdir. Bu bakış açısına göre, 'beş duyu' kavramıyla

³ Duyu sistemleri (Arkonaç 2005: 72-84): '1. Görsel Sistem, 2. İşitsel Sistem, 3. Koklama Sistemi, 4. Tat Sistemi'.

⁴ 1. Özel duyular: Görme, işitme, tatma ve koku alma duyuları, 2. Yüzeysel duyular: Deği, basınç, soğukluk, sıcaklık ve ağrı duyuları, 3. Derin duyular: durum - denge, derin ağrı, derin basınç duyuları, 4. İç organ duyuları: İç organ ağrı duyusu ve organik duyular (Tanalp 1975: 24).

Periferik sinir sisteminin afferent (sensitif) sinir sonlanmalarının duyu organlarında bulunmasından hareketle temel bir ayrım yapıldığında, duyuların özel ve genel duyular olmak üzere iki grupta

kalıplaşmış grup, özel duyarlar olarak adlandırılmakta ve bunlar arasında dokunma duyasu bulunmamaktadır. Aşağıda verilen çizelge nörofizyologların konuya bakışı hakkında daha net bir fikir verebilir:

Duyu organı	Duyu	Duyumlar	Duygular
Görme organı	Görme duyasu	Aydınlık renk biçim	Nesnenin bu özellikleri ile tanınması
Korti organı	İşitme duyasu	Ton, lokalizasyon şiddet.	Seslerin, ilişkili nesnelere tanınması ve lokalize edilmesi
Vestibüler organ	Denge duyasu	Absolut hareket ve denge	Durum ve hareketin bilinmesi

toplandığı söylenebilir (Arıncı-Elhan 1991: 1): 1. Özel (spesial) duyarlar; beş duyu olarak da bildiğimiz görme, işitme-denge, koklama ve tad duyarlarıdır: göz (*oculus*), kulak (*auris*), tad organı (*organum gustatorium 'gustus'*), koku duyasu (*organum olfactorium 'olfactus'*), deri (*integumentum commune 'cutis'*); 2. Genel duyarlar ise basınç, temas, ağrı ve ısı (sıcak-soğuk) duyarlarıdır.

SHERRINGTON, 1893'te *proprioseptif* (durum duyumuna ilişkin), 1897'de ise *sinaps* terimlerini kullanmış, ayrıca 1924'te gerim refleksini keşfetmiştir. *Biyoloji Terimleri Sözlüğü*'nde "Sinir hücrelerinin uzantılarının diğer sinir hücrelerinin akson, dendrit ya da gövdesi ile ya da epitel, kas ve bez hücreleri ile anatomik olarak temas yerleri. Kimyasal sinapslarda impuls nörotransmitterlerle, elektrik sinapslarında presinaptik ve postsinaptik hücre zarlarındaki aralıklı birleşme yerleri aracılığı ile iletilir." şeklinde açıklanan *sinaps* kavramının beyindeki olası tüm işlevleri (algı, hafıza, duyu ve düşünme gibi) gerçekleştirmek amacıyla nöronlar arasındaki iletişimi sağlayan etkileşim kanallarına işaret ettiği (^wbisav) düşünüldüğünde keşfin, algı ve duyu kavramlarıyla ilgisi daha iyi anlaşılabilir. İngiliz nörofizyolog SHERRINGTON'ın XX. yüzyılın başlarında duyarlarla ilgili yeni keşiflerde bulunması duyarların yeni bir sınıflandırılmasının yapılmasını gerektirmiştir. SHERRINGTON'un da dört başlıkta tasnif ettiği duyarlar şu şekildedir (Tanalp 1975: 25): 1. Proprioseptif duyarlar: Proprioseptörlerin hasıl ettiği ve organizmanın durum - dengesiyle ilgili kas, eklem, tendon ve labirent duyarları; 2. Eksteroseptif duyarlar: Eksteroseptörlerin meydana getirdikleri ve yakın çevredeki değişiklikleri bildiren deri duyarları; 3. Enteroseptif duyarlar: Enteroseptörlere ait olan ve iç alemdeki değişikliklerle ilgili duyarlar; 4. Teleseptif duyarlar: Teleseptörlerin sağladığı uzak çevreden bilgi veren göz, kulak ve koku organı faaliyetleriyle ilgili duyarlar.

Son gelişmelerin yansmasıyla, insanların çeşitli uyarılara yönelik alıcı olarak hizmet veren duyarlarının on iki adet olduğu Kanat 2001: 35-36'da belirtilmektedir: 1. Termik ısı duyasu, 2. Kinetik duyu ya da kas duyasu, yani hareket duyasu, 3. Statik veya bedensel denge duyasu, 4. Ağrı duyasu, 5. Mekân duyasu, 6. Zaman duyasu, 7. Genel canlılık duyasu (genel duyu, keyiflilik ya da keyifsizlik), 8. Dokunma duyasu, 9. Koklama duyasu, 10. Tat alma duyasu, 11. İşitme duyasu, 12. Görme ya da renk duyasu.

<i>Koku organı</i>	Koku alma duyusu	Lavanta, sarımsak, eter, baharat ve kokuşma kokuları	Kokuların, ilişkili nesnelere tanınması
<i>Tat organı</i>	Tat alma duyusu	Tatlı, ekşi, tuzlu acı, buruk tatlar	Tatların ve ilişkili maddelerin tanınması
<i>Deri</i>	Deri duyuları	Basınç, değışi, ağrı, ısı, durum relatif hareket	Deriye yapılan dış etkiyi, durumu, relatif hareketi anlama
<i>İç organ, kas, tendon, eklem</i>	Derin duyu	Durum, direnç, iç ağrı relatif hareket ve denge	Genel durum ve iç organların durumunu anlama
<i>Yeri belirsiz</i>	İç âlem duyuları	Açlık, tokluk, susuzluk, bulantı, miksiyon dışkılama, sıkıntı	Organizmanın genel durumunu anlama

Tablo 3. Duyu organlarının Tanalp 1975'te duyum ve duygu karşılıkları

Duyuların neleri, nasıl algıladığı konusuna dair bilgiler akademik dünyada tamamen netleşmemiş olsa da, Bulduk 2014a'dan hareketle oluşturulan aşağıdaki tablo, bu konuda fikir yürüteceklere katkıda bulunabilir:

DUYUM Duyu Organı	RESEPTÖR	KODLANAN NİTELİK (Alt modaliteler)	BEYİN ALANI (İleten sinirler)
GÖRME Göz - Retina	Retinadaki rod ve koni hücreleri	Parlaklık - Kontrast Hareket - Büyüklük - Renk	<i>Birincil Görsel Korteks</i> Oksipital lob - optik sinirlerle iletilir
İŞİTME İç kulak - Koklea	Kokleadaki silli hücreler	Perde (sesin frekansı) Ton (sesin yüksekliği)	<i>Birincil İşitsel Korteks</i> Temporal lob - işitsel sinirlerle iletilir
TAT Dil - Tat tomurcukları	Tat tomurcuklarındaki mikrovilli hücreler	Temel tat olduğu tartışmalı Tatlı - Tuzlu Acı - Ekşi - Umami	<i>Birincil Tat Korteksi</i> İnsula ve Fronral operkulum

			- tat, dokunma ve sıcaklık duyusuna özgü kafa çiftleriyle iletilir
KOKU Burun – Koku epiteli	Koku mukozasındaki silli hücreler	Temel koku olduğu tartışmalı Çiçek – Meyve – Misk – Keskin kokular vs.	<i>Birincil koku korteksi</i> priform korteks – limbik sistem Frontal ve temporal lob - koku sinirleriyle iletilir
DOKUNMA Deri, deri altı ve iç organlar	Mekanoreseptörler Termoreseptörler Ağrı reseptörleri	Dokunma – basınç – titreşim sıcaklık – ağrı – kaşınma ve gıdaklanma	<i>Birincil somatik duyu korteksi</i> Parietal lob - lemniskal sistem - spinotalamik ve retikulotalamik yollar
DENGE İç kulak	Vestibüler organdaki yarım daire kanalları	Yer çekimi – yön – baş pozisyonu	<i>Beyin sapı, visiovestibuler korteks</i> Parietal – insuler korteks Talamo – kortikal yollar

Tablo 4. Duyu sistemi ve algılanan nitelikler (Bulduk 2014: 4)

Son olarak, GOLDSTEIN'e göre duyu alıcılarının uyarılması görme, işitme, tat ve koku alma ve dokunma gibi deneyimlerle sonuçlandığında algı gerçekleştiğini (2013: 102) belirtmek gerekmektedir.

2.3. Algı Fiilleri (*Verbs of Perception*) Kavramı

Duyuların sayısı ve özellikleri hususundaki araştırma ve tartışmalar devam etse de, konu algı fiilleri olduğunda genellikle 'beş duyu organı' temelli sınıflandırmalar yapılmıştır. Konuya dair gerek VIBERG, LEVIN, SWEETSER, FRAMENET, IBARRETXE-ANTUÑANO, GONZÁLEZ-ORTA, GUNNARSDÓTTIR,

BLENDAE vb. araştırmacılar tarafından yabancı diller; gerekse KULİEV, YAYLAGÜL, KAMCHYBEKOVA, ŞAHİN, SEÇKİN, AYAN-TÜRKDİL, GÖKÇE, YILDIZ vb. araştırmacılar tarafından da Türk dili temelli ĉalıřmalar yapılmıştır.

Algı fiilleri üzerine yabancı kaynaklarda *perception verbs* (Viberg 1983, Muskens 1993, Ibarretxe-Antuñano 1999, Benedetti 2012, Leech 2013, Neagu 2013, Blendea 2015), *sensory perception verbs* (Rojo-Valenzuela 2005), *sensation verbs* (Churen-Hong 2005) terimleri kullanılmakta olup, zaman zaman *cognitive verbs* (Reyes 2008) başlığı altında konunun ele alındığı da gürölür.

Algı fiilleri konusunda detaylı ĉalıřmalara imza atan VIBERG'in 1984 ve 2001'de yayımladığı ĉalıřmaları önemlidir. *The verbs of perception: a typological study* (1984: 123-162) ve *The verbs of perception* (2001: 1294-1309) isimli ĉalıřmalarında VIBERG farklı dil ailelerine mensup 53 dilden örneklerle tipolojik bir inceleme yapmış, tipik örneklerini *gör-(mek)*, *işit-(mek)*, *dokun-(mak)*, *tat-(mak)* ve *kokla-(mak)* şeklinde gösterdiği algı fiillerinin semantik genişleme eğilimi olduğu belirterek aşağıdaki hiyerarşiyi tespit etmiştir (Gökçe 2015: 6): *sight* 'gürme' > *hearing* 'işitme' > *touch* 'dokunma' > *smell/taste* 'koklama/tatma'.

ALGI TÜRLERİ	DENEYİM ESASLI		KAYNAK ESASLI
	Hareket	Deneyim (durum/başlama)	Birleşik (durum)
GÜRME	<i>bakmak</i>	<i>gürmek</i>	<i>gürüntü</i>
	Ahmet, kuşlara baktı.	Ahmet, kuşları gürdü.	Ahmet, mutlu gürünüyor.
İŞİTME	<i>dinlemek</i>	<i>işitmek</i>	<i>ses</i>
	Ahmet kuşları dinledi.	Ahmet kuşların sesini duydu.	Ahmet'in sesi mutlu geliyor.
DOKUNMA	<i>hissetmek</i>	<i>dokunmak</i>	<i>temas</i>
	Ahmet, kumaşı hissetti. /ne kadar yumuşak olduğunu anlamak için/	Ahmet, ayağının altında bir taş hissetti.	Kumaş, yumuşak hissediliyor.
TATMA	<i>tat almak</i>	<i>tatmak</i>	<i>tat</i>

	Ahmet, yemeğin tadına baktı. /yeyip yemeyeceğini anlamak için/	Ahmet, yemekte sarımsak tadı aldı.	Yemeğin tadı güzeldi.
KOKLAMA	<i>kokusunu almak,</i> <i>kokmak</i>	<i>koklamak</i>	<i>koku</i>
	Ahmet, sigarayı kokladı. /içip içmeyeceğini anlamak için/	Ahmet, odada sigara kokusunu aldı.	Ahmet, güzel kokuyor.

Tablo 5. Viberg 1984: 125'ten uyarlanan algı fiilleri

SWEETSER, *From Etymology to Pragmatics* isimli çalışmasında 'Sense-perception verbs in English and Indo-European' başlığı altında algı fiillerini üç grupta sınıflandırmıştır (1990: 32-37):

a. Görme (*vision*)

1. Görme fiilleri için genel semantik kaynaklar:

a. Görmenin fiziki yapısı: (ışık, gözler, yüz ifadeleri vb.)

b. Görme metaforları

i. Görme (*vision*) ← fiziksel temas, yönlendirme/düzenleme (*physical touching, manipulation*)

ii. Görsel izleme (*visual monitoring*) ↔ kontrol (*control*)

c. Hint-Avrupa dilindeki temel görme fiili kökleri

2. Görme fiilleri için hedeflenen etki. Görme fiilleri genellikle, zihin hareketlerinin soyut duyularını geliştirir.

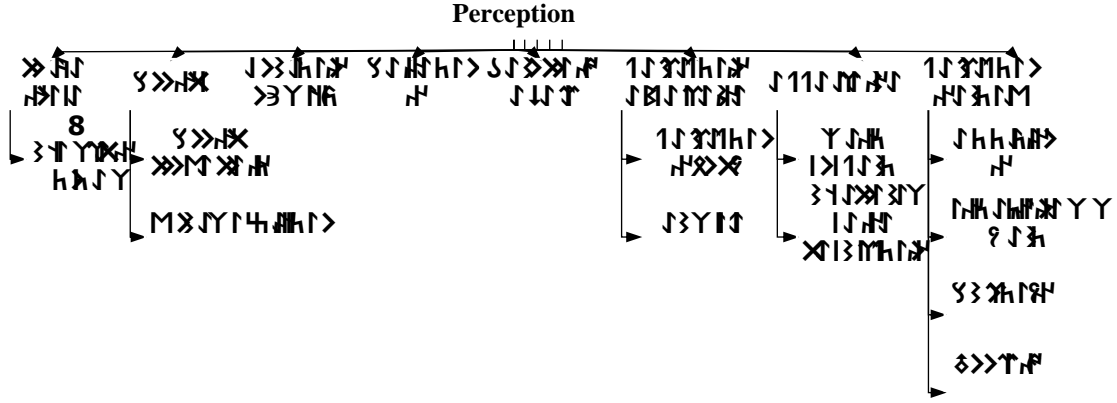
a. Fiziksel görüş (*Physical sight*) → bilgi, idrak (*knowledge, intellection*)

b. Fiziksel görüş (*Physical vision*) → zihinsel 'görme' (*mental 'vision'*)

b. İşitme (*hearing*)

c. Koklama, Tatma ve Dokunma (*smell, taste, and feel*)

Algı kavramıyla ilgili bir diğer sınıflandırma ise FrameNet'e aittir. California, Berkeley'deki *International Computer Science Institute*'te yürütülen FrameNet projesinde 170.000 örnek cümleli 10 binden fazla kelimeyi içeren çalışmalardan biri olarak da, algı (*perception*) kavramıyla ilgili aşağıdaki şema verilir:

Şekil 1. FrameNet'te kategorize edilen algı şeması (wframe)

LEVIN, EVCA'da algı fiillerini (*verbs of perception*) dört grupta değerlendirmiş (1994: 185-188), dokunma fiillerine ise algı fiilleri altında yer verilmeyip, ayrı bir başlık altında temas fiilleri (*Verbs of contact: Touch verbs*) grubunda ele alınmıştır (1994: 155-156). EVCA'daki veriler şu şekilde tablolastırılabilir:

		İNGİLİZCE FİLLER	TÜRKÇE FİLLER
ALGI FİLLERİ (Verbs of perception)	Görme (See verbs)	<i>detect, discern, feel, hear, notice, see, sense, smell, taste</i>	<i>tespit et-(mek), fark et-(mek), hisset-(mek), işit-(mek), farkına var-(mak), gör-(mek), duyumsa-(mak), kokla-(mak), tat-(mak)</i>
	Gözlem (Sight verbs)	<i>descry, discover, espy, examine, eye, glimpse, inspect, investigate, note, observe, overhear, perceive, recognize, regard, savor, scan, scent, scrutinize, sight, spot, spy, study, survey, view, watch, witness</i>	<i>gözüne çarp-(mak), keşfet-(mek), gözüne iliş-(mek), incele-(mek), dikkatle bak-(mak), anlıklar bak-(mak), gözden geçir-(mek), incele-(mek), not et-(mek), gözlemle-(mek), gizlice dinle-(mek), algıla-(mak), ayrıt et-(mek), gözet-(mek), tadını çıkar-(mak), tarayıcıda görüntüle-(mek), kokusunu al-(mak), dikkatle incele-(mek), gözetle-(mek), değerlendir-(mek), gözle-(mek), irdele-(mek), göz gezdir-(mek), görüntüle-(mek), izle-(mek), tanık ol-(mak)</i>

	Gözetleme (Peer verbs)	<i>check, gape, gawk, gaze, glance, glare, goggle, leer, listen, look, ogle, peek, peep, peer, sniff, snoop, squint, stare</i>	<i>kontrol et-(mek), alık alık bak-(mak), bakakal-(mak), gözünü dik-(mek), göz at-(mak), göze bat-(mak), google'da arama yap-(mak), kötü niyetle bak-(mak), dinle-(mek), bak-(mak), dikizle-(mek), kaçamak bak-(mak), burnuna çek-(mek), gizlice ara-(mak), gözlerini kısarak bak-(mak), boş boş bak-(mak)</i>
	Uyarı (Stimulus subject perception verbs)	<i>feel, look, smell, sound, taste</i>	<i>hisset-(mek), bak-(mak), kokla-(mak), ses ver-(mek), tat-(mak)</i>
TEMAS FİİLLERİ (Verbs of contact)	Dokunma (Touch verbs)	<i>caress, graze, kiss, lick, nudge, pat, peck, pinch, prod, sting, stroke, tickle, touch</i>	<i>okşa-(mak), sıyr-(mak), öp-(mek), yala-(mak), dirsekle-(mek), sıvazla-(mak), gagala-(mak), çimdikle-(mek), dürt-(mek), bat-(mak), vur-(mak), gıdıkla-(mak), dokun-(mak)</i>

Tablo 6. Levin 1994'ten uyarlanan algı fiilleri

Levin 1994'teki bu sınıflandırma REYES'de de aynen kullanılır (2008, 150).

IBARRETXE-ANTUÑANO, İngilizce, Baskça ve İspanyolca temelli incelediği tezinde algı fiillerini, *Semantic classifications of perception verbs* başlığı altında Viberg 1984'teki tasnife uyarak semantik bakımdan sınıflandırmıştır (1999: 42-46).

DUYU TÜRÜ	DENEYİM	HAREKET	ALGI
GÖRME	İng. <i>See</i>	<i>Look</i>	<i>Look</i>
	Bsk. <i>Ikusi</i>	<i>Begira</i>	--- (<i>Iruditu</i>)
	İsp. <i>Ver</i>	<i>Mirar</i>	--- (<i>Parecer</i>)
İŞİTME	İng. <i>Hear</i>	<i>Listen</i>	<i>Sound</i>
	Bsk. <i>Entzun / Aditu</i>	<i>Entzun / Aditu</i>	---
	<i>Oír</i>	<i>Escuchar</i>	<i>Sonar</i>
DOKUNMA	İng. <i>Feel / Touch</i>	<i>Touch / Feel</i>	<i>Feel</i>

	Bsk. --- (Sumatu / Nabaritu)	Ukitu	---
	İsp. Tocar / Sentir	Tocar	--- (tener un tacto)
KOKLAMA	İng. Smell	Smell / Sniff	Smell
	Bsk. Usaindu	Usnatu / Usaindu	--- (Usain eduki / erion)
	İsp. Oler	Olfatear / Husmear / Oler	Oler a
TATMA	İng. Taste	Taste	Taste
	Bsk. Dastatu (Sumatu / Nabaritu)	Dastatu	Dastatu (Zapore / Gustu eduki)
	İsp. --- (Notar)	--- (Probar)	Saber a

Tablo 7. Ibarretxe-Antuñano'dan uyarlanan algı fiilleri (1999: 45, 46, 60)

Algı fiillerini parçalı olarak ele alan çalışmalar da bulunmaktadır. Sözelimi González-Orta 2003-2004'te *The Lexical Class of Smell Verbs in Old English* başlığı altında koku fiilleri algı (*smell perception*) ve duygu (*smell emission*) alt başlıkları altında değerlendirilmiştir (36-37).

GUNNARSDÓTTIR, İzlandaca ve İngilizce fiilleri karşılaştırmalı olarak incelediği çalışmasının *Perception verbs* başlığı altında algı fiillerine de değinmiştir (8-10):

DUYU TÜRÜ	DENEYİM	HAREKET	ALGI
GÖRME	İng. see	look	look
	İzl. sjá / horfa	líta á	líta út
İŞİTME	İng. hear	listen	sound
	İzl. heyra	hlusta / hlýða	hljóma
DOKUNMA	İng. feel / touch	touch / feel	feel
	İzl. finna	snerta / koma við	-
KOKLAMA	İng. smell	smell / sniff	smell
	İzl. bragða	smakka	smakka / bragða
TATMA	İng. taste	taste	taste
	İzl. lykta	þefa / hnussa	lykta

Tablo 8. Gunnarsdóttir'den uyarlanan algı fiilleri (2013: 8, 9)

Türk dilinde algı fiillerine dair çalışmalar, yabancı dillere nazaran henüz yeni sayılsa da; konunun KULİEV, YAYLAGÜL, ŞİRİN, KAMCHYBEKOVA, ŞAHİN, GÖKÇE, YILDIZ gibi araştırmacılar tarafından incelendiği ve Türkçe kaynaklarda bazen *algılama fiilleri* (Şahin 2012), bazen *duyu fiilleri* (Yaylagül 2005, Kamchybekova 2010, Seçkin 2014, Ayan-Türkdil 2014, 2015), bazen de *algı fiilleri* (Gökçe 2015, Yıldız 2016) şeklinde adlandırıldığı görülmektedir.

KULİEV, *Semantika Glagola v Tyurkskih Yazıkov* başlıklı çalışmasında algı fiillerini dört grupta incelemiş ve o da EVCA'da olduğu gibi *dokunma* fiillerini bu gruplandırmaya dâhil etmemiş, ayrı bir grupta değerlendirmiştir.

KULİEV'in sınıflandırması şu şekildedir (Kamchybekova 2010: 26'dan naklen):

Algılama Fiilleri (Kuliev 1998: 86-102)

1. görsel algılama fiilleri: gör-, bak-, seyret-
2. işitsel algılama fiilleri: işit-, dinle-, kulak ver-
3. koku alma fiilleri: kokla-, kok-
4. tat alma algılama fiilleri: tat-, tadına bak-

Hissetme fiilleri (Kuliev 1998, 181): hisset-, duy-, ayıl-, sızla- don-, ısın-, titre-, üşü-, uyuş-, sıkış-, yan-, kavrul-, kızar-, gıcılka-, kaşın-, zonkla-.

Algı fiilleri Jaeckel-Doğanata tarafından 2006 yılında hazırlanan *A dictionary of Turkish verbs: in context and by theme* (DTV) başlıklı çalışmada *The Body and The Senses* (Beden ve Duyular) sınıfının alt başlıklarında yer almaktadır. Buna göre algı fiillerinin tasnifi şu şekildedir:

	ALT SINIF	ÖRNEK VERİLER
24. Duyum <i>Sensation</i>	24:6 – duyumsamak <i>sense</i>	<i>duy-(mak), hisset-(mek), sez-(mek)</i>
27. Görme <i>Vision</i>	27:12 – görmek <i>see</i>	<i>fark et-(mek), gör-(mek), görül-(mek), seç-(mek), seçil-(mek)</i>
	27:13 – bakmak <i>look at</i>	<i>/DAn, A/ bak-(mak), etrafa bak-(mak), gözle-(mek), /I/ izle-(mek), /I/ seyret-(mek)</i>

	27:14 – incelemek <i>scrutinize</i>	<i>gözden geçir-(mek), incele-(mek), muayene et-(mek), muayeneden geçir-(mek), tetkik et-(mek)</i>
	27:16 – göze çarpmak <i>glare</i>	<i>/A/ dik dik bak-(mak)</i>
48. İşitme <i>Hearing</i>	48:10 – dinlemek <i>listen</i>	<i>/I, üzerinden, DAn/ dinle-(mek), dinlen-(mek)</i>
	48:11 – işitmek <i>hear</i>	<i>duy-(mak), işit-(mek), kaçır-(mak), yakala-(mak)</i>
62. Tatma <i>Taste</i>	62:7 – tatmak <i>taste</i>	<i>tadına bak-(mak), tat-(mak)</i>
69. Koklama <i>Odor</i>	69:6 – kokmak <i>have an odor</i>	<i>/θ/ kok-(mak)</i>
	69:8 – koklamak <i>smell sth</i>	<i>kokla-(mak)</i>
71: Kokma <i>Stench</i>	71:4 – kötü kokmak <i>stink</i>	<i>kok-(mak)</i>
73: Dokunma <i>Touch</i>	73:6 – dokunmak <i>touch</i>	<i>/A/ dokun-(mak), /A/ el sür-(mek), /A/ temas et-(mek), yokla-(mak)</i>
	73:8 – vurmak <i>stroke</i>	<i>okşa-(mak), sev-(mek)</i>
74: Dokunma Duyuları <i>Sensations of Touch</i>	74:5 – sızlamak <i>tingle</i>	<i>kaşın-(mak)</i>

Tablo 9. DTV’de algı fiillerinin bulunduğu sınıflar (2006)

Bu fiillerin, mental etkinliğin gerçekleşmesi için gerekli olan girdilerin toplanması işlerini gösterdiğini ve bu sebeple *idrak etme sürecinin* (cognitive process) başlatıcıları olduğunu ifade eden YAYLAGÜL, çalışmasının *Duyu Fiilleri* başlığı altında KOPTAGEL-İLAL’e atıfla, *temel* ve *birleşik* olmak üzere iki tip duyudan bahseder (2005: 24-26).

ŞİRİN’in 2009’da yayımladığı Köktürk harfli Eski Türkçe sözvarlığının incelendiği çalışmada, *duyu* ya da *algı* fiillerine yönelik bir başlık açılmamış, *kör-*

(mek) ‘görmek’, eşid-(mek) ‘işitmek, duymak’, tıñla-(mak) ‘dinlemek’ ve tuy-(mak) ‘duymak, hissetmek’ fiilleri ‘3.9. Etkileşim, İletişim’ başlığı altında teg-(mek) ‘değmek, ulaşmak’ fiili “1.1. Temel; Oluş’, tokı-(mak) fiili ise ‘1.2. Temel; Kılış’ başlıkları altında yer bulmuşlardır.

Kırgızcada Kamchybekova 2010, Türkmencede Şahin 2012, Kazakçada Ayan-Türkdil 2013 ve Eski Uygurcada Yıldız 2016 Türkiye’de ve Türk lehçelerinde algı fiilleri üzerine hazırlanmış tezler olmaları bakımından önem taşımaktadır.

Kırgızcadaki algı fiillerinin incelendiği Kamchybekova 2010’da *Duyu Fiillerinin Türleri* başlığı çeşitli sınıflandırmalar verildikten sonra yine KOPTAGEL-İLAL’den hareketle iki grup algı fiilinden bahsedilir (28). KAMCHYBEKOVA’nın tasnifi ve verileri de şöyle gösterilebilir (2010: 35-181):

I. TEMEL	1.1. Görme	1.1.1. <i>akmala-</i> duyu fiilleri grubu: <i>akmala-</i> , <i>baykaş kıl-</i> , <i>közömöldö-</i>
		1.1.2. <i>akşıy-</i> duyu fiilleri grubu: <i>akşıy-</i> , <i>akıray-</i> , <i>akşıray-</i> , <i>akırayda-</i> , <i>akşında-</i>
		1.1.3. <i>kara-</i> duyu fiilleri grubu: <i>kara-</i> , <i>karap koy-</i> , <i>karap tur-</i> , <i>salkın kara-</i> , <i>köz kırın sal-</i> , <i>köz çaptır-</i> , <i>közünün ağı menen kara-</i> , <i>bakala-</i> , <i>kılgı-</i> , <i>körölöö-</i> , <i>közdör-</i> , <i>metirey-</i> , <i>saamda-</i> , <i>sagala-</i>
		1.1.4. <i>kör-</i> duyu fiilleri grubu: <i>kör-</i> , <i>közü çal-</i> , <i>körün-</i> , <i>körünüp tur-</i> , <i>közgö ilin-</i> , <i>suuk körün-</i> , <i>öñü ciluu uçur-</i> , <i>kuvakta-</i> , <i>körgöz-</i> , <i>körsöt-</i>
		1.1.5. <i>şıkaala-</i> duyu fiilleri grubu: <i>şıkaala-</i> , <i>ıškaala-</i> , <i>maanala-</i> , <i>şıjaala-</i> , <i>şalala-</i> , <i>meele-</i>
		1.1.6. <i>tikte-</i> duyu fiilleri grubu: <i>tikte-</i> , <i>teşe tikte-</i> , <i>mara-</i> , <i>bakıray-</i> , <i>telmir-</i> , <i>temirey-</i> , <i>tikirey-</i> , <i>tirmiy-</i>
	1.2. İşitme	1.2.1. <i>uk-</i> duyu fiili grubu: <i>eşit-</i> , <i>uk-</i> , <i>ugul-</i> , <i>ugup al-</i> , <i>ugup bar-</i> , <i>ugup cat-</i> , <i>ugup cür-</i> , <i>ugup kal-</i> , <i>ugup tur-</i> , <i>ugup otur-</i> , <i>kulak çal-</i> , <i>kañırışta-</i> , <i>añır-</i> , <i>sözgö konok ber-</i>
		1.2.2. <i>tıñsa-</i> duyu fiilleri grubu: <i>tıñsa-</i> , <i>tıñsap cat-</i> , <i>tıñsap cür-</i> , <i>tıñsap kal-</i> , <i>tıñsap koy-</i> , <i>tıñsap tur-</i> , <i>kulak sal-</i> , <i>kulak tür-</i> , <i>kulagina il-</i> , <i>kulak capır-</i> , <i>kulak kak-</i> , <i>kulağının sırtınan ket-</i> , <i>kıyıkıt-</i> , <i>tıñda-</i>
		1.2.3. ikincil işitsel duyu fiilleri grubu: <i>dabışta-</i> , <i>ündö-</i> , <i>dabış çık-</i> , <i>dabış çıgar-</i> , <i>kulakka tol-</i> , <i>ün çıgar-</i> , <i>ün kat-</i> , <i>ün köş-</i> , <i>kulak-meeni car-</i> , <i>kulak meeni tundur-</i> , <i>kulak car-</i>
	1.3. Tat	1.3.1. <i>ce-</i> duyu fiilleri grubu: <i>azıktan-</i> , <i>ce-</i> , <i>cep al-</i> , <i>cep cür-</i> , <i>cep kal-</i> , <i>cep koy-</i> , <i>cep tur-</i> , <i>tamaktan-</i> , <i>tat-</i> , <i>ookattan-</i> , <i>tüştön-</i> , <i>bört-</i>

		1.3.2. Anlamca kaynaşmış tat alma duyu fiilleri grubu: <i>daam tat-, daam tattır-, daam tatıp kör-, daam tatıp kal-, daam sız-, naar al-, naar tat-, ooz tiy-, özök calga-, şam şum et-, at çalına kazan as-, caağın ayrı-, oozunun çiği kurgaba-, tuz buyru-, kekirtegin talga il-, kekirtegi talga asıl-, kıl kırkpa-, oozuna alba-</i>
		1.3.3. İçmek duyu fiilleri grubu
		<i>cut-, cutup al-, cutup ciber-, cutup koy-, kulk ettir-, kürmöp cut-, kilt etip koy-, iç-, sor-, şimir-, uurta-, uurtap-tat-, mañğıt-</i>
		1.3.4. İkincil tat duyu fiilleri grubu: <i>cala-, calmala-, çayna-, em-, kemir-, mülcü-, toy-, oozuna kara suu kel-, özöğü karar-, özöğü üzö tart-</i>
	1.4. Koku alma	1.4.1. Temel koku alma duyu fiilleri grubu: <i>citta-, cıttap al-, cıttap cür-, cıttap koy-, cıttap tur-, cıttan-, cıttanıp kal-, cıttanıp tur-, murun örde-, iske-, iskep cür-, iskep kal-, iskep koy-, süysün-, şüyküm-, kañılcaarın car-, kañşaarın car-, murdun car-</i>
		1.4.2. Hoş koku niteleyen duyu fiilleri grubu: <i>añkı-, añkıp kal-, añkıp tur-, burkura-, buruksu-, burulda-</i>
		1.4.3. Hoş olmayan koku duyu fiilleri grubu: <i>bıksı-, bükşü-, bılık-, kañırsı-, koñursu-, külümçü cıttan-, sası-, ıstan-</i>
	1.5. Dokunma	1.5.1. Temel dokunma duyu fiilleri grubu: <i>bas-, çırpı-, çokun-, daarı-, kabırgala-, kak-, karma-, kuran karma-, öpkösün koluna karma-, sap karma-, söz karmat-, söök karma-, tal karma-, kimtı-, tapta-, tiy-, tiygiz-, uşta-</i>
		1.5.2. Şefkat içeren dokunma duyu fiilleri grubu: <i>aymala-, öp-, öpkülö-, sıla-, sıypala-, kıyıkta-</i>
		1.5.3. Şiddet içeren dokunma duyu fiilleri grubu: <i>cöölö-, culmala-, süz-, sok-, muşta-, türt-, tep-, töpöştö-, ur-, cıga koy-, kök ala koydoy soy-, kızıl koydoy soy-, kök ala kıl-, kol tiygiz-, kol kötör-, kol kayrı-, kol kaytar-, tüy-, urıp cat-, urup ciber-</i>
2. BİRLEŞİK	2.1. Sezgi duyu fiilleri: <i>baamda-, bayka-, tuy-, sez-</i>	
	2.2. Vücut durum duyu fiilleri: <i>açış-, sızda-, tızılta-, çımıra-, ooru-, uyu-, azat boyu tik tur-, başı aylan-, başı mañ bol-, başı sın-, canı közünö körün-, közü ala çakmak bol-, közü tunar-, közü karangıla-, köjülü karangıla-, özün koyorgo cer tappa-</i>	

Tablo 10. Kamchybekova'nın algı fiilleri tasnifi (2010: 35-181)

Türkmencedeki mental fiillerin incelendiği Şahin 2012'de '3. Algılama Fiilleri' başlığı altında yapılan tasnif 'beş duyu organı' esaslıdır:

Algılama Fiilleri	3.1. Görme algılama fiilleri <i>bakmak, garamak, garancaklamak, görmek, göz aylamak, göz aylamak, gözünü gıtağını aylamak, gözlemek, nazar salmak, seretmek, sın etmek, sınılamak</i>
	3.2. İşitme algılama fiilleri <i>diş salmak, dinlemek, doňuz dişini salmak, duymak, gulak asmak, gulak goymak, gulak kabartmak, gulak salmak</i>
	3.3. Tatma algılama fiilleri <i>datmak</i>
	3.4. Koklama algılama fiilleri <i>ıs almak, ısgamak</i>
	3.5. Dokunma algılama fiilleri <i>değirmek, ellemek, degmek</i>

Tablo 11. Şahin'in algı fiilleri tasnifi (2012: 362-396)

Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı'nda geçen mental fiillerin ele alındığı Seçkin 2014'de *Duyu Fiilleri* başlığı altında yalnızca *kör-(mek)* ve *bak-(mak)* fiilleri gösterilmiştir (923-924).

Ayan-Türkdil 2014 taranan metinlerde geçen Kazakça görme fiillerini altı alt grupta incelemiştir (29-37):

Temel Görme Duyu Fiilleri (<i>bakmak, görmek vb.</i>)	<i>bağdarla-, baq-, bejze-, boyla-, kör-, köz sal-, köz tasta-, közin avdar-, qara-</i>
Uzun Süreli ve Dikkatli Bakmayı İfade Eden Görme Duyu Fiilleri (<i>dikkatli bakmak, göz dikmek vb.</i>)	<i>bayqasta-, baqıla, baqşiy-, köz tik-, nazarla-, qadalıjkara-, sığırayt-, sıqşiy-, şuqşiy-, telmir-, tesil-, tikte-, üñil-</i>
Şefkat, İyi Niyet ve Masumiyet Bildiren Görme Duyu Fiilleri (<i>şaşkınca bakmak, utanarak bakmak vb.</i>)	<i>abalaqta-, eleñde-, eleste-, javtañda-, javdıra-, möliy-, telmeñde-, tömilji-</i>
Şiddet, korku, sinirlilik ve kötü niyet belirten Görme Duyu Fiilleri (<i>dik dik bakmak, korkarak bakmak vb.</i>)	<i>adıray-, alar-, buqaközden-, edirey-, ejirey-, jaltaqta-, odıray-, ojıray-, oqıray-, oqşıray-, özevre-, şekirey-, tesirey-, tiksiy-</i>

Takip ve gözetleme anlamı veren görme duyu fiilleri (gözlemek, izlemek vb.)	<i>aıdı-, barla-, er-, iz kes-, izde-, quvala-, sıgala-, sırgala-, suğanaqтан-, şol-, torı-, toruvılda-</i>
Taranan metinlerde geçmeyen görme fiilleri	<i>suqi-, şegire-, qadas-, jirti- şaqşiy- şekşiy-</i>

Tablo 12. Kazakça görme fiillerinin tasnifi (Ayan-Türkdil 2014)

GÖKÇE, 2014 ve 2015 yıllarında yayımladığı ‘gör-(mek)’ fiili merkezli iki çalışmasında genel olarak *algı*, özel olarak da *görme* fiilleri üzerinde durur. Gökçe 2014’te *gör-(mek)* fiilinin doğasına ve metaforlaşmasına dair teorik bilgiler verildikten sonra *gör-(mek)* fiilinin doğasının *bak-(mak)* fiili aracılığıyla daha iyi anlaşılabilirliğine değinen GÖKÇE, iki fiili karşılaştırarak şu temel farklılıklara ulaşmıştır (6-10):

- (i) GÖR- (+dinamik): BAK- (-statik)
- (ii) GÖR- (+bitimli): BAK- (-bitimsiz)
- (iii) GÖR- (+anlık): BAK- (-sürekli)
- (iv) GÖR- (+yetenek) : BAK- (-yetenek)

Algı fiilleriyle ilgili olarak Yıldız 2016’da önerilen sınıflandırmada altı alt grup bulunmakta olup, bunlardan üçüncüsü ve beşincisi hariç diğerlerinde başka alt gruplar da bulunmaktadır. ‘Algı Fiilleri’ kategorisinde toplamda 20 terimin kullanıldığı sınıflandırma şu şekildedir:⁵

-Göz Fiilleri	-Görme Fiilleri -Görünme Fiilleri -Bakma Fiilleri -Gözlem Fiilleri -Gözetme Fiilleri -Gösterme Fiilleri
-Kulak Fiilleri	-İşitme Fiilleri -Dinleme Fiilleri
-Tat Fiilleri	

⁵ Bu sınıflandırmada alışılmışın dışında olan, *denge fiilleri grubudur*. Bu akademik çalışmalar neticesinde tartışmalı olan duyu sayısı meselesiyle ilgilidir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bu makalede bk. 3. dipnot.

-Burun Füilleri	-Kokma Füilleri -Koklama Füilleri
-Temas Füilleri	-Dokunma Füilleri -Sarma Füilleri -Tutma Füilleri -Vurma Füilleri
-Denge Füilleri	

Tablo 13. Yıldız 2016’da Uygulanan Algı Füilleri Tasnifi

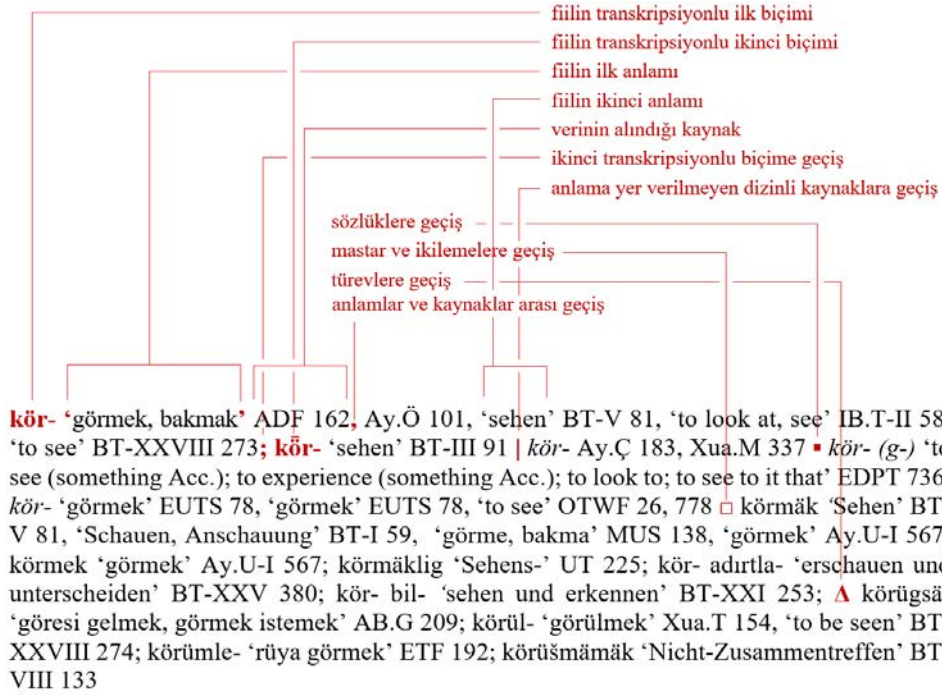
Bu tasnifte algı füilleri, duyu organları esasında bir tasnife tabi tutulmakla beraber, tartışmalı duyular olandan daha az tartışmalı olan *dokunma* ve son zamanlarda kabul görmeye başlayan *denge* duyusunun da dâhil edilmesiyle altı alt grupta değerlendirilmişlerdir.

3. Veri Tabanı

Bu çalışmada kullanılan veriler, Eski Uygurcanın tam ve kapsamlı bir sözlüğü bulunmadığı için Yıldız 2016’yı hazırlarken tarafımızdan oluşturulan *Eski Uygurca Fiil Veri Tabanı* (EUFV)’na dayanmaktadır. EUFV’de 70 civarında çalışmadan derlenen, tekrarlı 30.000’e veri bulunmaktadır. Veriler işlenirken, *g, ğ, γ; ç, ğ, ş, ş; k, k, q* gibi harf farklılıkları göz önünde bulundurularak, her farklı imlâ, anlam ve diziliş ayrı ayrı gösterilmiş, ortaklıklar virgül (,), farklılıklar noktalı virgül (;) işaretiyle ayrılarak sıralı verilmiştir. (|) işareti, anlam gösterilmeyen dizimli çalışmalardaki verileri, diğerlerinden ayırmak için kullanılmıştır. (▪) işareti sözlük ya da sözvarlığı çalışmalarındaki verileri, (□) işareti, kelimenin mastar ekli ya da ikileme şeklindeki kullanımlarını, (Δ) işareti ise varsa ve gerekiyorsa türevlerini belirtmek amacıyla kullanıldı.

Bir örnekle bu durumu netleştirmek gerekirse, ilk örnek olan *kör-(māk)* fiilini ele alalım. Sözkonusu fiilin yer aldığı kaynağa bağlı olarak ‘görmek, bakmak’, ‘görmek’, ‘bakmak, görmek’ vb. karşılıkları gösterildiği; ‘kör-’ ve ‘kōr-’ biçimlerinde yazıldığı; ‘kōrmāk’, ‘kōrmeklig’ şeklinde mastarlı ve ‘kör- adır-la-’ ve ‘kör- bil-’ şeklinde ikilemeli kullanımlarının olduğu; ‘kōrül-’, ‘kōrüksä-’ vb.

türevlerinin bulunduğu görülmektedir. Bu durumda verinin işlenişi şu şekilde olacaktır.⁶

Şekil 2. kör-(māk) fiilinin EUFV'de madde başında işlenmesi

Maddeler halinde işlenen veriler, önce mental fiiller, sonra da algı fiilleri kategorisine göre sınıflandırılmıştır. Bu çalışmada konu edilen fiiller, algı fiillerinin alt gruplarından biri olan *göz fiilleri*dir. Fiillerin tasnif edilmesinde rehber olarak, her grubun başında o grubun adının GTS'deki anlamları verilmiş ve o grupla ilgili anahtar kelimeler kaynak veri dilleri olan Türkçe, İngilizce ve Almanca biçimleriyle gösterilmiştir. Levin 1993'te de kullanılan anahtar kelime yöntemi, grup ve sınıfların belirlenmesinde avantaj sağlamaktadır.

4. Eski Uygurca Göz Fiilleri

Göz: a. 1. anat. Görme organı. 2. Bazı deyimlerde, görme ve bakma: Gözden geçirmek. Gözden kaybolmak. Göz önünde. Gözü keskin. 3. Oda: 'Şu fakir mahallede bir göz evim olsaydı / Nasıl sevinç içinde çıkardım şu yokuşu' Z. O. Saba. 4. Bakış, görüş: Bu sefer alacaklı gözüyle baktım. 5. Suyun topraktan kaynakıldığı yer, kaynak: 'Asıl felaket

⁶ Maddenin tam hali 4.1.'de bulunan (1) numaralı örnektir.

bu pınara sırt çevirmek, bu pınarın gözlerine taş tıkamak değil de ne olurdu?’ T. Buğra. 6. Delik, boşluk: İğnenin gözü. ‘Köprüünün gözleri karış karış kazılmıştır.’ S. F. Abasıyanık. 7. Çekmece: Masanın gözleri. 8. Terazi kefesini. 9. Nazar: ‘İnsanı gözle yiyip bitirirler.’ Ö. Seyfettin. 10. Sevgi, ilgi, gönül bağlantısı: Gözden düşmek. Göze girmek. 11. Ağacın tomurcuk veren yerlerinden her biri: Göz aşısı. 12. Bölüm, hane: Dama tahtasında altmış dört göz vardır. 13. Bazı yaraların uç bölümü: Çıbanın gözü.

ANAHTAR KELİMELER: görmek, görünmek, bakmak, gözlemek, göstermek, gözetmek | to see, to be visible, to look at, to watch for, to show, to observe | sehen.

Göz fiilleri, kişinin eylemi yapma ya da eyleme obje olma durumuna göre altı alt grupta sınıflandırılmıştır.

4.1. Görme Fiilleri

GÖRMEK: (-i) 1. Göz yardımıyla bir şeyin varlığını algılamak, seçmek: ‘Merdivenin başındaki paravanın arkasında garip bir sahne gördüm.’ A. Gündüz. 2. Anlamak, kavramak, sezme: ‘Türk iradesinin ne demek olduğunu da sen göreceksin.’ R. E. Ünaydın. 3. Yanına gidip konuşmak: Bugün müdürü göreceğim. 4. Bir şey hakkında bir yargıya varmak, değerlendirmek. 5. Belirli bir zamanın içinde bir olaya tanık olmak, yaşamak: ‘Hangi memlekete gitsek resmî makamlar kadar halkın da rağbetini görürdük.’ F. R. Atay. 6. Yapmak, etmek: İş görmek. Masraf görmek. 7. (-den, -i) Kendisine yapılmak, bir davranışla karşılaşmak, maruz kalmak. 8. (-den) Almak: Birinden ders görmek. 9. (nsz) Bir şeye erişmek: Cebi para görmek. Yardım görmek. 10. Çok değer vermek: Gözü yalnız parayı görüyor. 11. (nsz) Bir işleme uğramak: Teftiş görmek. 12. (nsz) Yüzü bir yöne doğru olmak, bakmak: Ev güneş görüyor. 13. Ziyaret etmek. 14. Karşılaşmak, rastlaşmak. 15. (-le) Gözlerin görmediği durumlarda başka duyu organlarıyla algılamak: Körler parmaklarıyla görürler. 16. (nsz) Sahne olmak, geçirmek: Bu ova çok savaş gördü. 17. Saymak, herhangi bir şey gibi görmek. 18. Gezmek: Ankara’yı gördün mü? 19. tkz. Vermek: ‘Baba hiç param yok, biraz görsen beni, dediği sabahı minnetle anımsar, Ali Bey...’ N. Meriç. 20. sp. Karşı oyuncunun yapacağı vuruşu önceden kestirip ona göre durum almak.

ANAHTAR KELİMELER: görmek | to see | sehen

(1) kör- ‘görmek’

kör- ‘görmek, bakmak’ ADF 162, Ay.Ö 101, Dkm.E 366, IB.T-I 55, MUS 138, Üİ 158, Xua.T 154 ‘görmek, dikkatle bakmak’ SDB 368, ‘görmek, uymak’ XST 150, ‘görmek’ AB.G 208, Ay.A 322, Ay.T 675, Dış.K 176, KP.Y 681, Ay.T 675,

Dış.K 176, KP.Y 681, Ay.U-I 566, Ay.U-II 274, Ay.Çt 242, ÇM 88, EUDÇ 175, KK.K 388, Kp.H 197, ‘bakmak, görmek’ Mayt.Tk 417, ‘bakmak; görmek’ Ay.B 78, ‘sehen’ BT-V 81, BT-VIII 133, BT-XX 167, BT-XXIII 210, BT-XXIX 197, Dış.Y 161, UT 225, Xua.S 104, *kör-* [kwr-, kwyr-] ‘görmek, bakmak’ Kp.H 196, ‘to look at, see’ IB.T-II 58, ‘to see’ BT-XXVIII 273, Xua.B 396, ‘görmek, bakmak’ Xua.T 154, ‘sehen || görmek’ DDUS 174, ‘sehen, betrachten’ BT-VII 90, ‘sehen, erblicken, betrachten’ BT-XIII 216, ‘sehen, erkennen, wahrnehmen’ BT-XXI 253, ‘sehen, schauen, ansehen (als), betrachten, mustern’ BT-XXV 380, ‘sehen, schauen’ BT-I 59, ‘(etw.) beobachten’ Xua.S 198, ‘(etw.) betrachten’ Xua.S 90, ‘(etw.) erblicken’ Xua.S 114, ‘(etw.) in Betracht ziehen’ Xua.S 104, ‘(etw.) schauen, sehen’ Xua.S 79, ‘(etw.) sehen’ Xua.S 162, ‘nach oben blicken, betrachten’ Xua.S 181; **kör-** ‘sehen’ BT-III 91 | *kör-* Ay.Ç 183, Xua.M 337, Xua.Ö 248, Ay.K 563, BT-II 59, Mayt.S 88 ▪ *kör-* (g-) ‘to see (something Acc.); to experience (something Acc.); to look to; to see to it that’ EDPT 736, *kör-* ‘görmek’ EUTS 78, ‘görmek’ EUTS 78, ‘görmek, bakmak, tabi olmak’ ETF 246, ‘to see’ OTWF 26, 778 □ **körmäk** ‘Sehen’ BT-V 81, BT-XIII 216, BT-XX 167, BT-XXV 381, BT-XXIX 197, UT 225, ‘Schauen’ BT-VIII 133, ‘Schauen, Anschauung’ BT-I 59, ‘görme, bakma’ MUS 138, ‘görmek’ Ay.U-I 567; **körmek** ‘görmek’ Ay.U-I 567; **körmäklig** ‘Sehens-’ UT 225; **körmeklig** ‘görme’ Mayt.Tk 418; **körmädük** ‘ungesehen’ BT-XX 167; **kör-adırtla-** ‘erschauen und unterscheiden’ BT-XXV 380; **kör-bil-** ‘sehen und erkennen’ BT-XXI 253; **kör-qolula-** → qolula- ‘to contemplate || kör-qolula-, qolula- sakın-’ Xua.B 405; **körmägülük äšidmägülük** ‘(Dinge, die) man weder sehen noch hören mag’ BT-XXV 380; **çınkaru kör-** ‘dikkatlice bakmak, net bir şekilde görmek’ Dkm.E 322⁷ Δ **körüksä-** ‘göresi gelmek,

⁷ Eski Uygurcada *kör-(mek)* fiiliyle oluşmuş başka deyimler de bulunmaktadır, ancak bunların bir kısmı, mental fiillerin diğer kolları olan *biliş* ve *psikolojik durum* fiilleriyle ilgilidir. Bu konuya daha sonraki çalışmalarımızda değinilecek olup, şimdilik *kör-(mek)* fiiliyle ilgili deyimlere birkaç örnek vermekte fayda vardır: **emgek kör-** ‘eziyet görmek (Istırap çekmek)’: **on ok bodun emgek körti** ‘On-Ok halkı ıstırap çekti’ (KT D₉, [42]; SuvKaya: 514₁₁ [280]; MaitrH XV: 14₁₅ [201] → EUDV 72); **tuyurkap körüp koç-** ‘bemerken und genau betrachten’ BT-XXV 425; **tül kör-** ‘düş görmek’ Xua.T 154, 185 → **tül tüşä-** ‘düş görmek’ Xua.T 185, 186, **tül tüşä-** ‘rüya görmek’ Dkm.E 442; **yavız kıj köz üze kör-** ‘kötü gözle bakmak (kötü niyetlerle bakmak)’: **yavız kıj köz üze körüp öz etözümniñ yégiñe küçlügiñe tayanıp** ‘... kötü gözle bakıp bedenimizin kuvvetli oluşuna güvenerek...’ (BT XXV: 772 [102] → EUDV 159); **yol kör-** ‘yol

görmek istemek' AB.G 209, 'görmek istemek' MUS 139; **körügse-** 'görmek istemek' Ay.Çt 243; **köröksä-** '→ *körügsä-*' MUS 138 | *körügsē-* Ay.K 566 ▪ *körügsē-* 'Desid. Den. V. fr. körüg' EDPT 744, *körse-* (*g-*) 'Desid. f. of kör-; n.o.a.b. Cf. körügse:-' EDPT 746, *körügsä-* 'görmek istemek, görmek isteğinde bulunmak' EUTS 78, 'to wish to see' OTWF 526, *köröksä-* '= *körügsä-* ; görmek istemek' EUTS 78, *körügsē-* 'görmek istemek' ETF 223; **körül-** 'görülme' Xua.T 154, 'to be seen' BT-XXVIII 274, Xua.B 396 | *körülmä-* Xua.M 338 ▪ *körül-* (*g-*) 'to be seen' EDPT 745, *körül-* 'görülme, sanılmak' EUTS 79, 'görülme' ETF 352, *körül-* 'to be seen' OTWF 666; **körümle-** 'rüya görmek' ETF 192; **körümlä-** OTWF 440; **körüš-** 'einander sehen' UT 226 'sich gegenseitig sehen' BT-V 81, 'sich gegenüberstehen' BT-XXV 381, 'sich sehen' BT-XIII 216, BT-XXVI 304, 'zusammenkommen' BT-VII 90, 'zusammenkommen, sich begegnen' BT-VIII 133, 'to see each other' Xua.B 397; **körüš-** 'görüšmek' IB.T-I 56, KK.K 390, 'to see one another, meet' IB.T-II 58, 'buluřmak' KP.Y 682, 'görüšmek, buluřmak, karřılařmak, bir araya gelmek, toplanmak' MUS 139, 'sich sehen || görüšmek' DDUS 175, 'görüšmek, bakıřmak, selamlařmak' Dkm.E 368, *körüš-* [*kwyrwř-*] 'görüšmek, karřılařmak, konuřmak' Kp.H 197 | *körüš-* Mayt.S 88, BT-II 59 ▪ *körüš-* 'görüšmek' EUTS 79, ETF 436, *körüš-* (*g-*) 'to see one another; to meet' EDPT 748, 'to see one another, to look at each other, to meet' OTWF 562 □ **körüřmämäk** 'Nicht-Zusammentreffen' BT-VIII 133; **körüřdür-** 'vergleichen' UT 226 ▪ **körüřdür-** 'görüřtürmek' ETF 272, *körüřdür-* OTWF 817

(2) **közkiş-** 'birbirini karşılıklı görmek' (< *köz-(i)-k-(i)ř-*)

közkiş- 'vergleichen' BT-XXVI 304 ▪ **közkiş-** 'birbirini karşılıklı görmek' ETF 436, *közkiş-* 'karşılıklı görmek; birbirini görmek' EUTS 80, 'to compare a copy

görmek (yola çıkmak): **koşuglug kaşlın yol körü** '... koşumlu arabayla yola çıkararak...' (SuvKaya: 641₄ [334] → EUDV 166); **yultuz kör-** 'yıldız bakmak (gelecekte haber almak için yıldız falı bakmak)': **yultuz körüp yér ülgüledi** 'yıldız falına bakıp araziye belirledi' (HT VII: 389 [46]; BT III: 244 [38] → EUDV 168); **yümçiksiz közin kör-** 'yumulmayan gözlerle bakmak (göz kırpmadan bakmak, gözünü ayırmadan izlemek)': **yümçiksiz közin titrü körüp** '... gözünü ayırmadan sürekli bakıp...' (SuvKaya: 650₃ [338] → EUDV 169); **yüz kör-** 'yüz görmek (ayrımcılık yapmak, iltimasta bulunmak): **alkunı bir teg yüz körmedin ölüerdeçi yétürdeçi erür** '... hepsini aynı şekilde ayırım yapmadan öldürendir' (DKP/H I: 257 [98]), 260 [98], 270 [98] → EUDV 172)

with the original, collate mss.' OTWF 562, *közkiş-* (*g-*) 'Hap. leg.; recip. f. of *közük-* Den. V. fr. 1 *köz'* EDPT 759

- (3) *karagur-* 'yan. görememek, kör olmak' (< *kara+gu+r-*)

kara:ğur- 'to be blind' EDPT 658; **karagur-** 'to be unable to see' OTWF 501

- (4) *yum-* 'yan. gözlerini kapamak, yummak, gör(e)memek'

yum- 'schließen' BT-XIII 247, 'yummak, kapamak' Dkm.E 471, 'yummak, kapatmak, örtmek' MUS 266 ▪ *yum-* OTWF 867, 'to shut', usually 'the eyes', but also 'the mouth', and 'to clench' (the fist) EDPT 934, 'yummak, kapamak' EUTS 198, 'gözlerini kapamak' ETF 1082

Kelime, esasında 'kapamak, örtmek' anlamlarına gelmektedir. Ancak ETF 108'deki anlam 'gözlerini kapamak' şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3
<i>kapamak, örtmek</i>	→ <i>gözü kapamak</i>	→ <i>görememek</i>

Tablo 6. yum-(mak) fiilinin semantik gelişimi

- (5) *arı-* 'met. görmek, gözü açılmak, gerçeği görmek'

arı- 'rein sein' BT-XXI 222, 'rein werden' BT-XX 153, BT-XXV 328, 'rein werden, verschwinden' BT-XXIII 190, BT-XXVI 284, 'to become clean' BT-XXVIII 255, 'temiz olmak, temizlenmek, arı olmak, saf olmak' Ay.Ö 83, 'temizlemek' Ay.T 648, Ay.U-I 543, 'sauber sein || temiz olmak' DDUS 58, 'temizlemek, temiz olmak' KK.K 287; **arı-**, **ari-** 'temiz olmak, arı olmak, saf olmak' MUS 75; **ari-** 'rein werden' BT-I 54, BT-VII 84, 'rein werden, rein sein' BT-VIII 124, 'rein werden, verschwinden' BT-XIII 199 | *arı-* Ay.K 382, *ari-* BT-II 56 ▪ *arı-* 'to be or become clean' OTWF 25, '(gönlün kötülük, ihtiras vb...) temizlenmek, arıtmak' ETF 55, 'temizlemek, temiz olmak' EUTS 13; **arı-** 'to be, or become, clean, pure' EDPT 198; **arı-** ["ry-] '1. sauber sein, sauber werden, gereinigt werden // temiz olmak, temizlenmek, arınmak, arıtmak, 2. sauber werden, zum Stillstand kommen (Ausfluß usw.) // temizlenmek, durmak (akıntı vs.), 3. klar werden (Auge), die Wahrheit sehen // açılmak (göz), gerçeği görmek, 4. (von Kleśas, von

Unterscheidungen, von Dualität) rein sein, rein werden, frei sein, frei werden // (Kleśa'dan, fark etmeden, ikilikten) temiz olmak, serbest olmak, 5. bereinigt werden, aufgehoben werden, ver- schwinden // giderilmek, geçersiz kılınmak, yok olmak, 6. sich reinigen, frei machen // temizlenmek, bir şeyden kurtulmak, 7. Ohne Kont.: ETS 210:231; Heilk II 428:172; TT III (m) 5; U III 20 o. 5. a.-maksız Suv 706:5' UWV 67-69 □ **arı- alkın-** 'rein werden und schwinden' BT-XXV 329, **arı- süzül-** 'rein sein₂' BT-XXI 222, 'rein₂ werden, sich klären₂' BT-XXV 329, 'temize havale olmak' KP.T 202; öç- arı- 'verlöschen und rein werden' BT-XXV 397

Kelime, esasında 'temizlenmek, arınmak, temiz olmak' anlamlarına gelmektedir. Ancak UWV 68'de verilen üçüncü anlam 'klar werden (Auge), die Wahrheit sehen // açılmak (göz), gerçeği görmek' şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
<i>temizlenmek</i>	<i>gözün</i>	<i>gözün gerçekleri</i>	<i>gerçeği görmek</i>
<i>temiz olmak</i>	→ <i>temizlenmesi</i>	→ <i>net görmesi</i>	→ <i>gerçeği görmek</i>

Tablo 7. arı-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(6) **aşa-** 'met. görmek, nail olmak'

aşa- 'speisen' UT 201, 'empfangen, verzehren' BT-I 54, 'essen' BT-XIII 200, BT-XXVI 285, 'genießen, empfangen' BT-XXV 331, BT-XXIX 183, 'speisen, essen' BT-XX 154; **āśā-** 'essen, genießen' BT-III 83; **aşa-** 'yemek yemek' Ay.B 59, XST 146, 'mazhar olmak' KP.T 202, 'kabul etmek' EUDÇ 150, 'kabul etmek; (hürmet vb.) görmek' Mayt.Tk 354, 'to eat' BT-XXVIII 255, 'yemek; zevkini çıkarmak' Ay.U-II 256, 'almak, kabul etmek' Ay.A 294, 'almak, kabul etmek, yararlanmak (Skr. vedana)' Ay.Ö 84, 'görmek, nail olmak' KP.Y 651, '(yemek) yemek' MUS 78, 'speisen || yemek yemek' DDUS 63, 'almak, kabul etmek; sahip olmak' Ay.U-I 544, 'zevk almak' KK.K 291, 'kabul etmek, almak, üstlenmek' Dkm.E 296, **aşa-** ['ş'-] 'yemek, tüketmek, gıda almak' Kp.H 137 | **aşa-** Ay.K 388, Ay.Ç 172, Xua.Ö 241 ▪ **aşa-** 'to eat' OTWF 418, 'aş yemek' ETF 130, '1. yemek, silip süpürmek, 2. kabul etmek, hürmet etmek, saymak' EUTS 15; **aşa-** ['ş'-] '1. essen, verzehren // yemek yemek, yiyip içmek, 2.

empfangen, genießen, erleiden // (zevk) almak, tadını çıkarmak, (acı) çekmek, 3. Freude genießen, glücklich sein // sevincin tadını çıkarmak, mutlu olmak, 4. Ohne Kont.: BT I D 257; BT XIII 12:196' UWV 92-94; **aşa**:- 'to eat; *metaph.* to eat up, destroy; to enjoy, experience (something)' EDPT 256
□ **tägin- aša-** 'empfangen₂' BT-XXV 412

Kelime, esasında 'yemek, gıda almak' anlamlarına gelmektedir. Ancak KP.Y 651'de verilen anlam 'görmek, nail olmak'⁸ şeklindedir.

(7) **soklun-** 'met. gözleri kamaşmak; görememek' (< sok-(u)l-(u)n-)

soklun- 'gözleri kamaşmak (?)' Mayt.Tk 460; **soqlun-** 'sokmak, sokuşturmak; tutuşturmak, tikiştirmek' MUS 198 ▪ **soklun-** 'gözleri kamaşmak, kör olmak' ETF 399, **soqlun-** 'körleşmek, kör olmak' EUTS 137

Kelime, esasında 'sokmak, sokuşturmak, tutuşturmak' anlamlarına gelmektedir. Mayt.Tk 460 ve ETF 399 ve EUTS 137'deki anlam 'gözleri kamaşmak, kör olmak' şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
tıkışmak, tutuşmak	→ gözü tutulmak, gözü kamaşmak	→ göremez olmak, görememek	→ körleşmek, kör olmak

Tablo 8. soklun-(mak) fiilinin semantik gelişimi

4.2. Görünme Fiilleri

GÖRÜNMEK: (nsz) 1. Görülür duruma gelmek, görülür olmak, gözükmek: 'Kapıda Eda Hanım göründü ve ona hatır sordu.' P. Safa. 2. İzlenim uyandırmak: 'Bu, biraz daha inandırıcı görünüyor.' A. Kutlu. 3. Benzemek, görünüşünde olmak. 4. *mec.* Azarlamak: Çocuk pek azdı, biraz görünöver. 5. *mec.* Gözdağı vermek.

ANAHTAR KELİMELER: görünmek, ortaya çıkmak, belirlemek | to be visible, to appear | erscheinen, gesehen werden

⁸ Çalışmanın sahibi Duygu Yavuz, fiilin geçtiği cümleleri şu şekilde transkribe edip anlamlandırmıştır: [50/1] ... Yitiñ küñ erd(i)ni [50/2] alıp bireyin tip tidi. [50/3] Ol ödün edgü ögli tiğın [50/4] yiti küñ lööler tapağın [50/5] uduğın **aşadı**... ♦ [50/1] Yedinci gün mücevher(i) [50/1] alıp vereyim, diyerek söyledi. [50/2] O zaman iyi düşünceli prens [50/1] yedi gün ejderhalar(ın) hizmetine, [50/1] saygısına nail oldu... Görüldüğü üzere burada tek başına bir **aşa-(mak)** fiilinden söz edilemez. Burada söz konusu olan **tapağın uduğın aş-(mak)** deyimidir. Bu ifade ancak bu şekilde 'görmek' fiiliyle ilişkilendirilebilir ve 'saygı görmek, saygıya nail olmak' anlamına gelebilir.

(8) *közün-* ‘görünmek’ (< *köz+ü-n-*)

közün- ‘görünmek’ EUDÇ 174; **közün-** ‘görünmek’ Ay.U-I 567, Dış.K 176, Mayt.Tk 419, ‘gözükmek, görünmek’ Xua.T 155, ‘gözükmek, görünmek’ SDB 371, Üİ 158, ‘gözükmek, görünmek; kabul edilmek; hazır, mevcut olan, şimdiki’ KK.K 391, ‘erscheinen’ BT-I 59; BT-V 81; BT-VIII 133; BT-XXI 254; BT-XX 167; BT-XXIX 197, ‘erscheinen || gözükmek, ortaya çıkmak’ DDUS 176, ‘gesehen werden, erscheinen’ BT-XXV 381, ‘görünmek, gözükmek’ ADF 163, Ay.A 323, Ay.Ö 101, ÇM 88, Dkm.E 368, MUS 140, ‘gözükmek, kabul edilmek, görünmek, bir şeyin ortada olması’ KP.Y 682; **köşün-** ‘erscheinen’ UT 226, ‘erscheinen’ BT-VII 90, BT-VIII 133, ‘erscheinen vor’ BT-III 91; **közün-** ‘gözükmek’ Ay.T 676, ‘görünmek, gözükmek’ Ay.Çt 243, ‘erscheinen’ BT-XXI 254, ‘sich zeigen’ BT-XXIII 210, BT-XXVI 304, ‘to appear’ BT-XXVIII 274, ‘to be visible’ Xua.B 397, *közün-* [*kwyzwn-*] ‘görünmek, gözükmek; görünür olmak, hazır bulunmak’ Kp.H 198, *közün-* ‘görünmek’ EUDÇ 174, **közün-** ‘erscheinen vor’ BT-III 91 | *közün-* Ay.Ç 183, Ay.K 568, BT-II 59, Xua.M 338, Xua.Ö 248, Mayt.S 88, *közünmä-* Xua.M 338 ▪ *közün-* (*g-*) ‘to be visible, to appear’ EDPT 762, *kösün-/közün-* ‘gözükmek, görünmek; kabul edilmek; hazır, mevcut olan, şimdiki’ EUTS 79-80, *közün-* ‘gözükmek, görünmek’ ETF 392, ‘to be visible, to appear’ OTWF 607 □ **köşünmä** ‘Erscheinung’ BT-VII 90; **köşünmäk** ‘Erscheinen’ BT-VIII 133; **közünmäk** Xua.Ö 248, **közünmek** ‘görünme, gözükme’ Ay.Ö 102; **közünür** ‘görünen dünya, bu dünya’ Xua.T 155, *közünür / köžünür* ‘gegenwärtig, sichtbar, manifest; Gegenwart’ BT-XXV 381; **közünmäz** ‘görünmeyen dünya, öteki dünya’ Xua.T 155, *közünm(ä)z / köžünm(ä)z* ‘unsichtbar’ BT-XXV 381; **közünmäzin** ‘görünmeksizin, manevî olarak’ Xua.T 155; **közün-** **b(ä)lgür-** ‘erscheinen₂, in Erscheinung treten₂’ BT-XXI 254; **közünmäksiz b(ä)lgürmäksiz** ‘nicht erscheinend₂, sich nicht zeigend₂’ BT-XXI 254; **b(ä)lgülüg köžünmäk** ‘das deutliche Erscheinen’ Xua.S 172

(9) *körün-* ‘görünmek’ (< *kör-(ü)n-*)

körün- ‘görünmek’ Mayt.Tk 419, ‘görünmek’ MUS 139, ‘sichtbar sein, anschauen (?)’ BT-XIII 216, ‘sichtbar werden’ BT-XXVI 304 | *körün-* Ay.K 566, Mayt.S 88 ▪ *körün-* (*g-*) ‘to be visible, to appear, to oneself be seen’ EDPT 746,

körün- ‘görünmek, gözükmek’ EUTS 79, ‘görünmek’ ETF 392, ‘to become visible or be seen; to see for oneself’ OTWF 607

(10) *körtgür-* ‘görünmek’ (< *kör-(i)t-gür-*)

körtkür- ‘görünmek, göstermek’ MUS 138 ▪ **körtgür-** ‘göstermek’ EUTS 78, ‘göstermek’ ETF 292

(11) *bat-* ‘*yan.* batmak, yok olmak, görünmemek’

bat- ‘batmak’ SDB 308, Ay.T 651, ‘batmak, görünmemek’ XST 147, Ay.U-I 546, KK.K 302 ‘batmak, yok olmak, görünmemek, gizlenmek’ Ay.Ö 86, ‘batmak, yok olmak, görünmemek, gizlenmek’ MUS 87, ‘batmak, yok olmak, görünmemek’ Ay.A 297, ‘batmak, yok olmak’ Ay.Çt 224, ‘gizlemek’ Mayt.Tk 361, ‘suya gömülmek, batmak (gemi hk.); (güneş) batmak’ Xua.T 125, ‘(in etw.) versinken’ Xua.S 65, Xua.S 121, ‘niedergeschlagen sein, deprimiert sein’ BT-XXV 344, ‘tauchen’ Xua.S 65, ‘to descend’ Xua.B 384, ‘to sink’ BT-XXVIII 260, ‘untergehen’ BT-V 77, ‘versinken’ BT-I 55, BT-XIII 205, BT-XXVI 289; **bağ-** ‘versinken || batmak’ DDUS 89; **bağ-** ‘versinken’ BT-XIII 205, UT 207; **bäd-** ‘sinken, wertlos sein’ BT-III 85 | *bat-* Ay.Ç 174, Ay.K 407, Xua.M 327, Mayt.S 80, *çom- bat-* Mayt.S 83, *çök- bat-* Mayt.S 83 ▪ *bat-* ‘to descend and dissappear’ EDPT 298, ‘batmak’ EUTS 24, ‘(güneş) vb... şey için batmak, gözden kaybolmak’ ETF 73, *bad-* ‘= *bat-*’ EUTS 20, *bat-* OTWF 856 □ **batma-** ‘batmamak, yok olmamak, gizlenmemek’ Ay.Ö 86; **bağmaq** ‘Versinken’ UT 207; **bağmaksız** ‘nicht absinkend’ BT-XXV 344; **batmaksız** ‘batmayan’ KK.K 302; **çök- bat-** ‘niedergeschlagen₂ sein’ BT-XXV 361; **çom- bat-** ‘in (etw.) versinken₂’ Xua.S 66, **çom- bat-** ‘batmak’ Dkm.E 323, **yitlin- bat-** ‘kaybolmak, yitmek’ Ay.A 287 Δ **bağur-** ‘versenken; (Saatgut) eingebracht werden, eingehen || batırmak’ DDUS 90; **batur-** ‘gizlemek, batırmak, saklamak’ Ay.Ö 86, ‘gizlemek’ Mayt.Tk 361, ‘batırmak, sokmak’ Dkm.E 305 | *batur-* Ay.K 407, Xua.Ö 242 ▪ *batur-* ‘to cause to sink’ EDPT 308, ‘gizlemek, saklamak’ EUTS 24, ‘to cause to sink or go down into something’ OTWF 711, ‘gizletmek, saklatmak’ ETF 240

Kelime, esasında ‘batmak, çökmek’ anlamlarına gelmektedir. Ancak XST 147, Ay.U-I 546, KK.K 302, Ay.Ö 86, MUS 87, Ay.A 297 gibi pek çok kaynaktaki

anlam ‘batmak, görünmemek’ şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
batmak, çökmek	→ yok olmak	→ gizlenmek, görünmez olmak	→ görünmemek

Tablo 9. bat-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(12) *b(ä)lgür-* ‘yan. belirlemek, ortaya çıkmak görünmek’

b(ä)lgür- ‘belirmek, ortaya çıkmak, görünmek’ Ay.A 297, Ay.T 651, ‘erscheinen, sich transformieren’ BT-XXV 345, ‘erscheinen, sichtbar werden’ BT-XXVI 289, ‘erscheinen’ BT-I 56, BT-V 77, BT-XX 157, BT-XXI 232, BT-XXIII 196, ‘to appear’ BT-XXVIII 260; **b(e)lgür-** ‘belirmek, ortaya çıkmak, görünmek’ Ay.Ö 86, ‘belirmek, ortaya çıkmak’ Ay.Çt 224; **bälgür-** ‘belirmek, ortaya çıkmak’ Xua.T 126, ‘belirmek, ortaya çıkmak, görünmek’ MUS 89, AB.G 188, ‘erscheinen || belirlemek, belli olmak, görünmek, ortaya çıkmak’ DDUS 93, ‘erscheinen’ BT-VII 86, BT-XXIX 186, Dış.Y 155, UT 208, ‘to appear’ Xua.B 385; **bälgür-** ‘erscheinen’ BT-III 85; **bälgür-** [p’lkwr-] ‘açığa çıkmak, belirlemek’ Kp.H 167; **belgür-** ‘belirmek, belli olmak, görünmek’ Dkm.E 307, ‘belirmek, belli olmak, ortaya çıkmak, görünmek’ ADF 150, ‘belirmek, ortaya çıkmak’ KK.K 304, ‘görünmek, belirlemek, ortaya çıkmak’ SDB 309, ‘görünmek’ EUDÇ 153, ‘ortaya çıkmak’ Ay.U-II 259, ‘zuhur etmek’ Mayt.Tk 362, ‘belirmek’ Ay.B 62, ‘ortaya çıkmak’ KP.T 203, ‘belli olmak; ortaya çıkmak’ Dış.K 166, ‘belli olmak’ KP.Y 655; **blgür-** ‘erscheinen, sichtbar werden’ BT-XIII 207, ‘erscheinen’ BT-VIII 129 | *belgür-* Ay.Ç 174, Ay.K 410, *bälgür-* Xua.Ö 243, *bälgür-* (= *blgür-*) Mayt.S 80 ▪ *belgür-* ‘to appear, become manifest’ EDPT 341, *bälgür-* ‘belirmek, belli olmak, görünmek’ EUTS 26, ‘to become apparent, to appear’ OTWF 500, **belgür-** ‘belirmek, açığa çıkmak’ ETF 158, *belür-* ‘see *belgür-*’ EDPT 344, *blgür-* (= *bälgür-*) EUTS 27 □ **b(ä)lgürmä** ‘appearance’ BT-XXVIII 260, ‘Erscheinung’ BT-I 56; **b(ä)lgürmäk** ‘Erscheinen, Transformieren’ BT-XXV 345, ‘Erscheinen’ BT-XX 157; **tug-b(ä)lgür-** ‘geboren werden und erscheinen’ BT-XXV 422; **kögüzintin belgür-** ‘bir düşünceden ortaya çıkmak, belirlemek’ Dkm.E 364; **közün-** **b(ä)lgür-**

‘erscheinen₂, in Erscheinung treten₂’ BT-XXI 254; **tug- b(ä)lgür-** ‘geboren werden und erscheinen’ BT-XXV 422

Kelime, esasında ‘batmak, çökmek’ anlamlarına gelmektedir. Ancak XST 147, Ay.U-I 546, KK.K 302, Ay.Ö 86, MUS 87, Ay.A 297 gibi pek çok kaynaktaki anlam ‘batmak, görünmemek’ şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
batmak, çökmek	→ yok olmak	→ gizlenmek, görünmez olmak	→ görünmemek

Tablo 10. bat-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(13) *bol-* ‘yan. mevcut olmak, ortaya çıkmak, görünmek’

bol- ‘olmak’ SDB 319, Ay.B 64, Üİ 138, IB.T-I 51, EUDÇ 157, Ay.U-II 261, ADF 152, Ay.Çt 226, KP.T 204, Ay.T 656, Dış.K 167, Ay.U-I 550, KK.K 314, Dkm.E 313, ÇM 78 ‘olmak, yardımcı eylem (Skr. *upâdâya*)’ Ay.Ö 88, ‘olmak, yardımcı eylem’ AB.G 191, MUS 95, XST 148, Ay.A 300, ‘olmak, yardımcı fiil’ Xua.T 129, KP.Y 658, ‘olmak; zuhur etmek; iktidarî y. fiil’ Mayt.Tk 369, ‘erkennen’ BT-XXV 347, ‘werden’ UT 212, BT-V 78, BT-VII 87, BT-VIII 129, Xua.S 163, ‘to become’ IB.T-II 52, BT-XXVIII 262, Xua.B 387 ‘(bei j-m / etw.) vorhanden sein’ Xua.S 196, ‘können’ Xua.S 75, ‘sein, werden’ BT-I 56, BT-XIII 207, BT-XX 159, BT-XXIII 199, Dış.Y 155, ‘sein, werden, (mit -gAlI) können, fähig sein’ BT-XXI 238, ‘sein, werden, Hilfsverb’ BT-XXV 353, ‘werden, fungieren als’ Xua.S 210, ‘werden, sein’ BT-XXIX 189, ‘werden, sein; erscheinen; Hilfsverb || olmak’ DDUS 104; **böl-** ‘sein, Hilfsverb’ BT-III 86; *bol-* [pwl-, pwr-] ‘olmak, bulunmak, meydana gelmek’ Kp.H 172 | *bol-* Ay.K 437, BT-II 58, BT-XVIII 191, Ay.Ç 175, Xua.M 329, Xua.Ö 244, Mayt.S 81, *bolma-* Xua.M 329, *bolmak* Xua.M 329 ▪ *bol-* ‘originally ‘to become (something)’, implying a change of state, in contrast to *er-* ‘to be (something)’ with the contrary implication’ EDPT 331; ‘mevcut olmak, ortaya çıkmak, görünmek’ ETF 75, *bol-* OTWF 857, ‘olmak’ EUTS 31 □ **bolma-** ‘nicht (...) können’ Xua.S 62; **bolmak** ‘das Sein, ...-sein’ BT-XXI 238, ‘olma; var olma kılınc = skr. *Bhava*’ Mayt.Tk 371, ‘Sein’ BT-XXIII 199, ‘Sein, Werden’ BT-XXV 354, ‘olmak’ Ay.U-I 551, **bolmaq** ‘Werden’ UT 213, ‘Sein, Werden’ BT-I 57, ‘Werden’ BT-V 78,

BT-VII 87, BT-VIII 129, BT-XIII 208, ‘olma’ MUS 96, **bolmak** ‘olmak, olma’ Ay.Ö 89, **bolmaklıg** ‘zum ... -sein gehörig, durch ...-sein gekennzeichnet’ BT-XXV 354, ‘olmaklı, olma, olmalı’ KK.K 315, **bolmaklıg** ‘olma, olmak, ‘olmaklı’ Ay.Ö 89, **bolmaqliy** ‘Werden-’ UT 214, **bolmamak** ‘Nichtsein’ BT-XXV 354, ‘olmamak’ Ay.U-I 551; **bolmayay** ‘uygun olmayacak’ Xua.T 129; **ädgölüg bol-** ‘gut werden’ BT-XXVI 286; **adınsıg bolmak** ‘das Verschiedensein, das Unterschiedensein’ BT-XXI 217; **ägşük bol-** ‘mangelhaft sein, unvollständig sein’ BT-XXV 337, **art basut bol-** ‘eine Hilfe₂ sein’ BT-XXV 330, **azlanmaksız yapşınmaksız bol-** ‘ohne Begehren und ohne Haften sein’ BT-XXV 334, **bildäci/biltäci bol-** ‘erkennen’ BT-XXV 347, **burhan bol-** ‘Buddha werden’ BT-XXVI 292, **enč mänilig bol-** ‘friedvoll und froh sein’ BT-XXV 362, **enčgölüg mänilig bol-** ‘friedvoll und glücklich sein’ BT-XXI 242, ‘ruhig und freudig sein’ BT-XXV 363, **erınç çıgay bolmak** ‘Elend- und Armsein’ BT-XXV 363, **eyin bol-** ‘sich angemessen verhalten’ BT-XXV 364, **eyin bolmadaçı** ‘Der (der Welt) nicht nachfolgt (Buddhaname)’ BT-XXV 364, **ırak öñi bol-** ‘sich weit entfernen’ BT-XXV 365, **kertgünčsüz bolmaklıg** ‘Ungläubigsein-’ BT-XXV 373, **kısğa bol-** ‘kurz sein’ BT-XXV 375, **küzätçi bol-** ‘(darüber) wachen, (daß)’ BT-XXI 257, **mänilig bol-** ‘freudig sein’ BT-XXV 389, **öggülük külägülük bol-** ‘lobens- und preisenswert sein’ BT-XXV 397, **ögsüz bol-** ‘şuursuz kalmak, aklını yitirmek’ ADF 168, **öñi bol-** ‘sich trennen, auseinander gehen, unterschieden sein’ BT-XXV 399, **övke köñül yügerü bol-** ‘öfkelenmek’ ADF 169, **seziklik bolmak** ‘Mißtrauischsein’ BT-XXV 405, **tägimlig bol-** ‘würdig sein’ BT-XXV 411, **tägşilmäksizin bol-** ‘unveränderlich sein’ BT-XXV 412, **tanuk bol-** ‘als Zeuge fungieren’ BT-XXV 409, **tıda tutdaçı bol-** ‘zurückhalten’ BT-XXV 416, **tûş bōl-** ‘begegnen’ BT-III 102, **tûş tolum bōl-** ‘begegnen (s. Oben)’ BT-III 102, **tükällig bolmak** ‘das Teilhaftigsein, das Ausgestattetsein’ BT-XXI 282, **umıg bol-** ‘Hoffnungen werden’ BT-XXVI 330, **ü[tçi] ärigçi [bol]-** ‘als Ratgeber₂ fungieren, beraten₂’ BT-XXI 289, **yenik bol-** ‘to become light’ BT-XXVIII 302, **yerin- bağdam bol-** ‘sich grämen und paralyisiert sein’ BT-XXV 444, **yok bol-** ‘Nichtsein’ BT-XXV 446, **yügärü bol-** ‘realisieren’ BT-XXI 295

Kelime, esasında ‘mevcut olmak, var olmak’ anlamlarına gelmektedir. Ancak ETF 75’teki anlam ‘mevcut olmak, ortaya çıkmak, görünmek’ şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
olmak	→ var olmak, mevcut olmak	→ ortaya çıkmak, zuhur etmek	→ görünmek

Tablo 11. bol-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(14) *amrıl-* ‘met. kaybolmak, görünmez olmak’ (< *am(i)r-(i)l-*)

amrıl- ‘sakinleşmek’ EUDÇ 148, ‘rahatlamak, sakinleşmek, huzurlu olmak’ ADF 147, ‘teskin olmak, sükûnete ermek’ Mayt.Tk 349, ‘sakin olmak’ Ay.T 646, ‘yatışmak, sakinleşmek, teselli etmek, avunmak, hafiflemek, dinmek, teskin olmak’ MUS 69, ‘sevilmek’ Ay.U-I 542, ‘yatıştırmak, sakinleştirmek’ KK.K 285, ‘rahatlamak, sakinleşmek’ Dkm.E 289, ‘vernichtet werden’ BT-XXIII 190, ‘beruhigt werden’ BT-XX 152, BT-XXVI 282, Dış.Y 151, ‘sich beruhigen’ Xua.S 78, 170, ‘sich beruhigen, abgeklärt sein’ BT-XXI 220, sich beruhigen, verlöschen ‘BT-XXV 327’, ‘to quiet down’ BT-XXVIII 254; **amrıl-** ‘sich beruhigen, stil werden’ BT-III 81; **amrıl-** ‘beruhigt sein’ BT-VIII 124, ‘beruhigt werden’ BT-XIII 198, ‘sich beruhigen’ BT-I 53, *amrıl-*, *amrıl-* ‘(sich) beruhigen’ UT 198 | *amrıl-* Ay.K 375, Xua.Ö 240, *amrıl-* Mayt.S 74, *amrıl-* BT-II 56 ▪ **amrıl-** / **amrıl-** ‘Pass. f. of **amur-*’ EDPT 163, *amrıl-* ‘to quiet down, be at peace’ OTWF 653, ‘sevişmek, çok sevmek’ EUTS 9, ‘sakinleşmek, sükûnete ermek’ ETF 340, **amrıl-** [‘**mryl-**’] ‘1. reglos, bewegungslos werden, zur Ruhe kommen // hareketsiz olmak, durgun olmak, sakinleşmek, huzur bulmak, 2. friedvoll, sanft, mild, ausgeglichen, glücklich werden // huzurlu, yumuşak, uysal, dengeli, mutlu olmak, 3. „(im Zustand der Śūnyatā, ohne Sein oder Nichtsein, Entstehen oder Vergehen) ruhig (skr. śānta) sein // (Śūnyatā durumunda, olmaksızın ve olmamaksızın, doğmaksızın ve ölmeksizin) rahat (skr. śānta) olmak, 4. (durch Meditation) zur Ruhe (skr. śānti) kommen, (ohne Haften am Saṃsāra oder Nirvāṇa) beruhigt (skr. śānta) sein // (Meditasyon aracılığıyla) huzur (skr. śānti) bulmak, (Saṃsāra ya da Nirvāṇa’da tutulmadan) rahatlamış (skr. śānta) olmak, 5. nachlassen, vergehen, verschwinden // azalmak, kaybolmak, görünmez olmak, 6.

beständig sein, friedvoll sein (?) // sabit olmak, iç huzuru olmak (?), 7. Ohne Kont.: ETS 198:58, :59, :64; U II 60 o. 3, o. 4. a.-miš turulmiš HtPar 206:25' UWV 58-60 □ **amrıl-** **turul-** 'sich abklären₂, sich beruhigen₂' BT-XXI 220; **bog-** **amrıl-** 'verschwinden' BT-XXVI 291; **öç-** **amrıl-** 'verlöschen und sich beruhigen' BT-XXV 397; **tarik-** **ket-** **öç-** **amrıl-** 'sich entfernen₂ und erlöschen₂' BT-XXV 410; **amrılma** 'Ruhe' BT-XIII 198; **amrılmak** 'Beruhigtwerden' BT-XX 152, 'Erlöschen' BT-XXV 327; **amrılmaq** 'Ruhens, Aufhören' BT-VIII 124; **amrılmaqlıy** 'Ruhens-' BT-VIII 124; **amrılmakka tägmiš** 'zu Ruhe gelangt, beruhigt' BT-XXI 221

Kelime, esasında 'sakinleşmek, rahatlamak' anlamlarına gelmektedir. Ancak UWV 59'daki beşinci anlam 'azalmak, kaybolmak, görünmez olmak' şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
sakinleşmek, rahatlamak	→ gevşemek, azalmak	→ kaybolmak	→ gözden kaybolmak, görünmez olmak

Tablo 12. amrıl-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(15) **ıçgın-** 'met. kaybetmek; ortadan kaybolmak, görünmez olmak'

ıçğın- 'verlieren' BT-XXIX 191, 'vernachlässigen' BT-XXVI 297; **ıçğın-** 'verschwinden' UT 218, 'verlieren' BT-III 89; **ıçğ(ı)n-** 'to lose, let go' IB.T-II 54; **ıçğın-** 'kaybetmek' IB.T-I 53, 'kaybetmek, elinden kaçırmak' Ay.A 312, 'kaybetmek, elinden çıkarmak' AB.G 199, 'dağılmak, bozulmak, kaybetmek' Dkm.E 334; **ıçğın-** 'kaybetmek' SDB 340, 'kaybetmek, yitirmek; ortadan kaybolmak, görünmez olmak, sıvışmak, kaçmak' MUS 118 | **ıçgın-** Ay.K 492, **ıçgın-** Ay.Ç 178 ▪ **ıçgın-** 'to lose something, let it go, let it slip away' OTWF 601, 'kaybetmek, elden çıkarmak' ETF 69, **ıçgın-** 'dağılmak, kaybolmak, ufalmak = **ıçğın-**' EUTS 56, **ıçğın-** '= **ıçğın-**' EUTS 56, **ıçkın-** '= **ıçğın-**' EUTS 56, **ıçğın-** 'to allow (someone or something Acc.) to disappear; ol et (something) slip' EDPT 23

Kelime, esasında 'kaybetmek; kaybolmak' anlamlarına gelmektedir. Ancak MUS 118'teki anlam 'görünmez olmak' şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
<i>kaybetmek</i>	<i>→ kaybolmak, elinden kaçırmak</i>	<i>→ ortadan kaybolmak, görünmez olmak</i>	<i>→ görünmemek</i>

Tablo 13. ıçgın-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(16) *ogad-* ‘met. gözden kaçırmak, kaybolmak’

ogad- ‘gözden kaçırmak, kaçırmak’ Ay.A 331, **oğat-** (?) ‘kaybolmak, gözden kaybolmak, görünmemek; acele etmek’ MUS 154, **ogat-** ‘arkada kalmak’ Ay.Çt 249, ‘uyandırmak’ Ay.T 682 | *ogat-* Ay.K 609 ▪ *ogad-* ‘to tarry, to fall behind’ OTWF 488, ‘geri kalmak, yetişememek, vakit kaybetmek’ ETF 152, *oğat-* ‘uyandırmak’ EUTS 93 □ **ogad- şaş-** ‘şaşmak, yanılmak’ Ay.A 285

Kelime, esasında ‘kaybolmak’ anlamına gelmektedir. Ancak Ay.A 331, MUS 154’teki anlamlar ‘gözden kaçırmak, gözden kaybolmak’ şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
<i>kaybolmak</i>	<i>→ gözden kaçırmak, gözden kaybolmak</i>	<i>→ görünmez olmak</i>	<i>→ görünmemek</i>

Tablo 14. ogad-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(17) *üntür-* ‘met. (ortaya) çık(ar)mak, görünmek’

üntür- ‘çıkarmak, ortaya çıkarmak, ortaya koymak’ Dkm.E 452, ‘çıkarmak’ Ay.U-I 594, SDB 451, ‘ortaya çıkarmak, yükseltmek’ ÇM 103, ‘sunmak (malzeme, ekin), göndermek, çıkmak, yükseltmek’ KK.K 507, ‘çıkarmak, çekmek’ AB.G 237, ‘çıkarmak, sökmek, yerinden çıkarmak’ ADF 180, ‘çıkartmak’ Xua.T 190, ‘dışarı çıkarmak’ Ay.U-II 297, ‘entlassen, hervorkommen lassen’ BT-XXIX 213, ‘entlassen, hervorkommen lassen’ BT-XXV 435, ‘herausbringen, herauslassen’ BT-XXVI 333, ‘herausbringen, herauslassen, hervorbringen, herausführen’ BT-XIII 242, ‘hervorkommen lassen, erscheinen lassen’ BT-XXI 288, ‘to cause to raise, out, grow’ Xua.B 382, ‘çıkarmak, yükseltmek’ Ay.Ö 121, “, ‘çıkarmak, ortaya çıkarmak’ Ay.T 709, ‘çıkarmak, yükseltmek’ MUS 239, ‘1. (ateş için) çıkartmak, 2. (güç için) ortaya koymak’ EUDÇ 204; **ündür-** ‘hervorbringen’ BT-VIII 144, ‘hervorrufen’ BT-VII 100, ‘= üntür-’ Xua.B 382; **ündür-** ‘herausbringen,

herauslassen, hervorbringen, herausführen' BT-XIII 242; **ündür**- '1. treiben, verbannen, 2. herausziehen, herausbringen, 3. aussprechen ?' BT-III 105; **üntür**- 'hervorbringen || çıkarmak' DDUS 286; **üntür**-, **ündür**- 'hervorbringen' UT 268 | **üntür**- Mayt.S 108, Ay.K 775, Xua.M 355, Xua.Ö 257 ▪ **üntür**- '(şafak) sökmek, (güneş ışığı) çıkmak, yükselmek, (çeşitli şeyler için) yükselmek, çıkmak, görünmek' ETF 284, "to cause something to rise' and adjacent meanings like 'to lift up, get something out, bring forth, display, let out, help.out, uproot, remove, bring up, raise a sum" OTWF 812, 'to cause (something Acc.) to rise from' EDPT 181, 'sunmak (malzeme, ekin), göndermek, çıkmak, yükseltmek' EUTS 178 □ **ündürmək** 'Hervorbringen' UT 268, **ündürməklig** 'Hervorbringens-' UT 268

Kelime, esasında 'sökmek, çıkarmak, yükselmek' anlamlarına gelmektedir. Ancak ETF 284'teki anlam 'görünmek' şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
sökmek, çıkarmak	→ (şafak) sökmek, (güneş) çıkmak	→ yükselmek, görünür olmak	→ görünmek

Tablo 15. üntür-(mek) fiilinin semantik gelişimi

(18) **yarut**- 'met. aydınlatmak, görünmek'

y(a)rut- 'erleuchten' BT-I 69, 'to brighten' BT-XXVIII 302, 'aydınlatmak, parlatmak, ısıtmak' Ay.A 361, **yâröd**- 'beglänzen' BT-III 106, **yarut**- 'erleuchten' UT 273, '(etw.) erhellen' Xua.S 198, '(etw.) leuchten lassen' Xua.S 91, 'beglänzen' Dış.Y 175, 'beleuchten' BT-XXIX 214, 'beleuchten, ins rechte Licht setzen' BT-XXV 441, 'erstlahren' BT-XXIII 233, 'erstrahlen lassen' BT-XIII 247, BT-XXVI 336, 'to cause it to shine || **yarut**- **yaşut**-, **yarut**- **yaltrüt**-' Xua.B, 425, 'aydınlatmak, parlatmak' XST 155, 'aydınlatmak' Ay.Çt 272, Xua.T 195, Dış.K 191, 'aydınlatmak, parlatmak, ısıtmak' Ay.Ö 123, 'aydınlatmak, parlatmak, ısıtmak' MUS 253, 'parlatmak, aydınlatmak, görünmek' KK.K 520, **yru**t- 'erstrahlen lassen' BT-XIII 247 | **yarut**- Mayt.S 110, Ay.K 797, Xua.M 357, Xua.Ö 258 ▪ **yarut**- physically 'to illuminate (something Acc.), make it bright'; metaph. 'to enlighten, inform' EDPT 960, 'parlatmak, aydınlatmak, görünmek' EUTS 188, 'aydınlatmak, parlatmak'

ETF 329, *yarot-* 'to illuminate; to let shine' or, metaphorically, 'to enlighten'
OTWF 793 □ **y(a)rutmaq** 'Glanz' BT-I 69; **yarut- sözlä-** 'beleuchten und verkünden' BT-XXV 441, **yarut- yaşut-** 'aydınlatmak, ışıtmak' Ay.A 287

Kelime, esasında 'parlatmak, aydınlatmak, ışıtmak' anlamlarına gelmektedir. KK.K 520 ve EUTS 188'deki anlam 'görünmek' şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
<i>parlatmak,</i> <i>ışıtmak</i>	→ <i>aydınlatmak,</i> <i>aydınlık olmak</i>	→ <i>görebilmek, görünür</i> <i>olmak</i>	→ <i>görünmek</i>

Tablo 16. yarut-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(19) *köziñe tokın-* 'd. gözüne görünmek'⁹

köziñe tokın- 'gözüne görünmek' ADF 163, Dkm.E 368; **köziñe tokın-** 'gözüne dokunmak (gözüne ilişmek, bir şey görüş alanına girmek)': *yaña törtin sınar*

⁹ Eski Uygurcada köz + (fiil) kalıbında oluşmuş başka deyimler de bulunmaktadır, ancak bunlar, mental fiillerin diğer kolları olan *biliş* ve *psikolojik durum* fiilleriyle ilgilidir. Bu konuya daha sonraki çalışmalarımızda değinilecektir, ancak köz kelimesiyle ilgili deyimlere birkaç örnek vermekte fayda vardır: **köz sakit-** 'göz kamaştırmak (hayran bırakmak, göz kamaştırmak)' *hua çeçek saçmak üze köziñe sakitdılar* '... çiçek saçarak gözleri kamaştırdılar' (HT VII: 1150 [104] → EUDV 110); **közi alar-** 'gözü kamaşmak (etrafını açık seçik görememek)': **közi alarıp uzun tın alıp** '... gözü kamaşıp derin nefes alıp...' (UigTot: 46 [58]; DLT: 99 [1184] → EUDV 111); **közi yaru-** 'gözü parlamak (çok sevinmek)' **énçin tüzin eşidip antakıya ok közümüz yarutı** '... afiyette olduğmu ışıtip, gözümüz ışıdı' → *közi yaruk bol-* (HT VII: 1904 [162]; BT XXIII: H059 [166]; KB: 496 [64], 604 [76], 1589 [176], 1601 [177] ← *közi yaru- yaşu-, köñli közi yaru-* → EUDV 112); **közi yaru- yaşu** 'gözü parlamak (çok sevinmek)': **nom eşidip alku /// közleri yarudı yaşudı** 'öğretiyi ışıtip bütün ... gözleri parladı' → *közi yaru-* (BT XX: 264 [80] → EUDV 112); **közin aç-** 'gözünü açmak (derman vermek)': **içlig uzun tonluglarnıñ közlerin açdaçı kögüzlerin sogıtdaçı** '... hamile kadınlara derman veren, ferahlatan...' (BT XXIII: H018 [164] → EUDV 112); **közin ba-** 'gözünü bağlamak (yanıltmak, gerçeği görmesini engellemek)': **yélviç erniñ yélvi küçi üze yalañuklar közin bamaktan ötgürü** 'büyücünün, büyü gücüyle insanların gözünü bağlamasından ötürü...' (SuvKaya: 385₂₀ [226]; KB:5670 [563] → EUDV 113); **közin kay-** 'gözünü kaydırmak (bakışını çevirmek, dikkatini bir yöne yoğunlaştırmak)': **teñridem közin berü kayıp** 'ilahi bakışlarım bu yana yöneltip...' (BT IX: 37v₂₄ [27]; HamTouen: 1₄₃ [4] → EUDV 113); **közinte yaş tökül-** 'gözünden yaş dökülmek (ağlamak)': **tép közinte yaş tökülüti** '... deyip gözünden gözyaşları döküldü' (HTIII: 374 [71] → EUDV 113); **köziñe ilen-** 'gözüne ilinmek (gözünde değeri olmak)': **ağı baram köziñe ilenmegey** 'malın mülkün gözünde değeri olmayacak' (M I: 5 [13]; UigMan: 333 [85jol] → EUDV 113); **köziñe karakıña kan kodul-** 'gözüne kan oturmak (gözünü kan bürümek, nefrete yenik düşmek)': **ötügin tıñlagalı unamadın köziñe karakıña kan kodulup kın közin sığın tapa körüp** 'dileğini dinlemeden gözünü kan bürüyüp hiddetli gözlerle geyiğe

körüp ıraktın keyikçi er köziñe tokmtı ‘... fil dört yana bakıp uzaktan avcı adam gözüne ilişti’ (U III: 9 [58] → EUDV 113)

4.3. Bakma Fiilleri

BAKMAK: (-e) 1. Bakışı bir şey üzerine çevirmek: ‘Zamanla nasıl değişiyor insan / Hangi resmime baksam ben değilim’ C. S. Tarancı. 2. Aramak. 3. Bir şeyin yüzü bir yöne doğru olmak: ‘Limana bakan penceresinden deniz görünürdü.’ O. V. Kanık. 4. Bir şeyin gelişmesi veya iyi bir durumda kalması için emek vermek. 5. Beslemek, geçindirmek: Üç çocuklu bir aileye bakıyor. 6. Bir iş birinden beklenmek: Evin bütün işleri bana bakıyor. 7. Hastayı muayene etmek. 8. Tedavi etmek için ilgilenmek. 9. Yoklamak, incelemek, denemek: Git bak bakalım, evdeler mi? Şu hesaba sen de bak. Yemeğin tadına bakar mısınız? 10. Bir işi yapmak, bir işi yapmakla görevli olmak: Pasaport işine polis bakar. 11. (nsz) İlgilenmek: ‘Baktılar, ettiler, ilaç, tedavi, faydası olmadı.’ E. Bener. 12. Uğraşmak, meşgul olmak: Çocuğum, sen derslerine bak. 13. Yapılabilmesi bir şeye bağlı bulunmak: Bu iş beş bin liraya bakar. 14. Gözetmek, korumak. 15. Renklerde benzemek, andırmak: Bu kumaşın rengi yeşile bakıyor. 16. (nsz) Anlamak, farkına varmak: ‘Bazı akşamlar bakarım Halil savuşur, nereye gittiğini de kimseye söylemez.’ M. Ş. Esendal. 17. Başka bir şeyle ilgilenmeyip elindeki veya önündeki işle uğraşır olmak: Yemeğini yemene bak! Vaktini boş geçirmemeye bak!

ANAHTAR KELİMELER: bakmak | to look at | anschawen, warten

(20) *bak-* ‘bakmak, görmek’

bak- ‘**bakmak**’ ADF 149, Ay.U-II 257, Dkm.E 302, ‘sehen’ BT-XXIX 186, ‘sehen || bakmak’ DDUS 84; **bağ-** ‘bakmak’ Ay.B 61; **bāq-** ‘anschauen, warten’ BT-III 84, **baq-** ‘schauen’ BT-XIII 204; | *bak-* Ay.K 401, Xua.Ö 242, Ay.Ç 173 ▪ *bak-* ‘to look at (someone or something Dat.)’ EDPT 311, *bak-* ‘bakmak’ ETF 73, *bak-* OTWF 856 Δ **bakıl-** ‘to be watched, looked after’ EDPT 314; **bakiş-** ‘to look at one another’ EDPT 321; **bakur-** ‘Caus. F. of *bak-*; see *bakit-*’ EDPT 318; **baktokla-** ‘Hap. in Suv quoted in the DTS but not the EDPT: törttin sıñar baktoklap barın idi tapmatı ‘He searched in all four directions but could in no way find his possessions’. Either derived from the -dUk form of *bak-*, or

doğru bakıp...’ (U IV: C₁₂₈ [38]; DKPAM Elmalı: 320 [65] → EUDV 113); **köziñe tokın-** ‘gözüne görünmek’ ADF 163, Dkm.E 368; **köziñe tokın-** ‘gözüne dokunmak (gözüne ilişmek, bir şey görüş alanına girmek)’: **yaña törtin sıñar körüp ıraktın keyikçi er köziñe tokmtı** ‘... fil dört yana bakıp uzaktan avcı adam gözüne ilişti’ (U III: 9 [58] → EUDV 113)

from the -Ok derivate of bak-it-, q.v. below: +lA- is frequently added to -Ok forms, but -dUk does not serve as base for derivations (except the fully petrified agduk in the hap. agdukla-) OTWF 432 Δ **bağın-** ‘bakınmak’ SDB 306 ▪ **bakın-** ‘refl. f. of bak-’ EDPT 316, ‘bakınmak’ ETF 381, ‘to look at something for one’s own benefit; to look around’ OTWF 591; **bağıd-** / **bağıt-** - ‘blicken lassen’ BT-VIII 127 ▪ **bakıt-** ‘Hap.leg.; caus. f. of bak-; cf. bakur-’ EDPT 313, ‘(kendisine) baktırmak’ ETF 305, ‘to make someone look at something’ OTWF 764

(21) *kara-* ‘bakmak’

qara- ‘bakmak’ MUS 176 ▪ *kara-* ‘to look at’ EDPT 645, EUTS 111, ETF 111

(22) *tälmir-* ‘yan. yalvararak bakmak’

tälmir- ‘(bittend) umsehen’ BT-XIII 233; **telmir-** ‘yalvararak bakmak’ Mayt.Tk 472, ‘açılmak, delinmek’ Dkm.E 423 || *telmir-* Ay.K 694, Ay.Ç 190, *tälmir-* Mayt.S 102 ▪ *telmir-* (? d-) ‘perhaps Intrans. Den. V. fr. *telim*, but, if so, it should mean ‘to do something many times’; in practice it means ‘to look (at someone) tenderly, or expectantly’ EDPT 500, *tälmir-* ‘1. aramak, hasretini çekmek; 2. yalvararak bakmak, niyaz edercesine bakmak’ EUTS 152, *telmir-* ‘yalvararak bakmak’ ETF 160 □ **tälmirmäk** ‘Zittern’ BT-XXIII 223

(23) *titir-* ‘yan. dikkatlice bakmak’

titrü kör- ‘dikkatlice bakmak, sabit bir şekilde bakmak’ Dkm.E 433, ‘sabit bakışla bakmak’ Xua.T 181, ‘sabit bakışlarla bakmak’ Xua.T 154 ▪ **titir-** ‘sert ve dik dik bakmak, keskin bakışla bakmak’ EUTS 158

(24) *toñıt-* ‘yan. aşağıya doğru bakmak, başını eğmek’

toñıt- ‘aşağıya doğru bakmak, başını eğmek’ ETF 121

(25) *ay-* ‘yan. fala bakmak, önceden görüp söylemek’

ay- ‘demek, söylemek’ Ay.B 60, ‘emretmek, buyurmak; (bir kişiyi bir işle) görevlendirmek’ XST 146, ‘anlatmak, demek’ KP.Y 652, ‘sagen’ BT-I 54, BT-XIII 201, BT-XX 154, BT-XXIX 183, ‘sagen, verkünden’ BT-XXV 333, ‘sormak’ Ay.U-II 257, ‘söylemek’ Mayt.Tk 356, Xua.T 122, Ay.Çt 222, Ay.U-I 545, ‘söylemek, demek’ Ay.A 295, Ay.T 649, ÇM 74, ‘söylemek, demek, anlatmak’

ADF 148, Dkm.E 298, Ay.Ö 85, ‘söylemek, demek, anlatmak; emretmek’ MUS 80, ‘söylemek, konuşmak, haber vermek’ KK.K 294, ‘sprechen’ BT-VII 84, BT-XXIII 192, ‘sprechen, sagen’ BT-V 76, ‘to speak’ BT-XXVIII 256, Xua.B 368, ‘befehlen || emretmek, emir vermek’ DDUS 66; **ay-** [“y-] ‘anlatmak, açıklamak, söylemek, belirtmek, tasvir etmek’ Kp.H 138, **āy-** ‘sagen’ BT-III 83 | *ay-* Mayt.S 76, Ay.K 395, Ay.Ç 173, Xua.M 323 ▪ *ay-* ‘say, speak, declare, prescribe, prophesy, utter’ OTWF 763, ‘to speak; to say, declare, prescribe (something Acc.)’ EDPT 266, ‘söylemek, buyurmak’ ETF 45, ‘söylemek, konuşmak, haber vermek’ EUTS 19, ‘1. befehlen, veranlassen, beauftragen // emretmek, buyurmak, yönlendirmek, (bir kişiyi bir işle) görevlendirmek, 2. mitteilen, erklären, sagen, sprechen // bildirmek, açıklamak, söylemek, konuşmak, 3. weissagen, wahrsagen, prophezeien // fala bakmak, kehanette bulunmak, (bir olayı) önceden görüp söylemek, 4. ordnen, verwalten // düzenlemek, yönetmek, idare etmek, 5. Ohne Kont.: BT V 726 Anm.; BT XIII 13:51; KP 49 u., 50 o.; Maitr 187 v. 13; TT I 51 (?); Yosıpas 110, 140. A.-u ber- HtPek 129 a 3; TT VII 21 m. 5, u. 2, 47 o. 1. Ötik a.-u sa[kın]u BT XIII 28:7 (?)’ UWV 106-110 □ **ay- körgit-** ‘verkünden₂’ BT-XXI 226

Kelime, esasında ‘söylemek, demek’ anlamlarına gelmektedir. Ancak UWV 106-110’daki üçüncü anlam ‘fala bakmak, kehanette bulunmak¹⁰, (bir olayı) önceden görüp söylemek’ şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3
<i>söylemek</i>	→ <i>önceden görüp söylemek, fala bakıp söylemek</i>	→ <i>önceden görmek, fala bakmak</i>

Tablo 17. ay-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(26) **yıçan-** ‘met. göz kulak olmak, bakmak’

yıçan- ‘dikkat etmek, göz kulak olmak, sakınmak, iyi bakmak’ MUS 258, ‘utanmak, mahcup olmak’ Ay.Çt 274, ‘çekinmek, korkmak, endişe duymak’

¹⁰ Eski Türkçede ‘fala bakmak, kehanette bulunmak’ anlamını karşılayan **ırkla-** fiili de bulunmaktadır:

ırkla- ‘falcıdan sormak, çeke çeke dışarı çıkarmak’ EUTS 58, **ırkla-** ‘fal bakmak, kehanette bulunmak’ ETF 187, **ırkla:-** ‘to cast lots, consult the omens’ EDPT 217

Ay.A 363; **yıçan-** ‘dikkat etmek, çekinmek’ Ay.T 715; **y[i]çan-** ‘achtgeben, sich hüten’ BT-XIII 245; **içan-** ‘sich hüten, sich in acht nehmen’ BT-XXV 365; **içan-** ‘çekinmek, korkmak’ Ay.U-I 557, ‘çekinmek, kaçınmak, sakınmak, dikkat etmek’ KK.K 352 | **içan-** Ay.K 492, **içan-** BT-II 58, **yıçan-** Ay.K 802, Ay.Ç 196 ▪ **içan-** ‘to avoid, take care’ EDPT 29, ‘kaygılanmak’ ETF 387, ‘çekinmek, kaçınmak, sakınmak, dikkat etmek’ EUTS 56, ‘to be apprehensive about something, stand on one’s guard, dodge’ OTWF 600, **yıçan-** ‘bk. **içan-**’ ETF 411 □ **içan- saklan-** ‘sich hüten₂’ BT-XXV 365; **sezin- içan-** ‘sich hüten und in acht nehmen’ BT-XXV 405; **saklan- yıçan-** ‘saklanmak, gizlenmek’ Ay.A 286 Kelime, esasında ‘çekinmek, endişe etmek, utanmak, kaygılanmak, korkmak’ gibi anlamlara gelerek psikolojik durum bildirmektedir. Ancak MUS 258’de verilen anlam ‘göz kulak olmak, iyi bakmak’ şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4	5
<i>endişe etmek,</i>	<i>çekinmek,</i>	<i>sakınmak,</i>	<i>dikkat</i>	<i>göz kulak olmak</i>
<i>kaygılanmak</i>	→ <i>utanmak</i>	→ <i>korkmak</i>	→ <i>etmek</i>	– <i>iyi bakmak</i>

Tablo 18. yıçan-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(27) **açın-** ‘met. bakmak, gözetmek’ (< aç-(ı)n-)

açın- ‘bakmak, bakımını üstlenerek korumak’ EUDÇ 145, ‘sofra donatmak’ KP.T 201, ‘elbisesini açmak, soyunmak’ Ay.Çt 217, ‘ihtimam etmek’ Mayt.Tk 343, ‘acınılmak, (bir kimseye) iyi bakmak’ KP.Y 646, ‘bakmak, korumak, özen göstermek, ihtimam etmek’ MUS 62, ‘bakmak, meşgul olmak, koruyup kollamak’ Dkm.E 282, ‘soyunmak; bakmak, gözetmek’ Ay.U-I 540, ‘açmak, soymak, çıkarmak (elbise)’ Ay.A 289, ‘(elbise) açmak, soymak, çıkarmak; (günahları) açıkça ortaya koymak, kabul etmek, itiraf etmek’ Ay.Ö 81, ‘acınmak; temizlenmek, arılanmak, arınmak; açıklamak, itiraf etmek, açığa vurmak; özenmek, özen göstermek, itina etmek, ihtimam göstermek’ KK.K 273, ‘(günahları) açıkça ortaya koymak, kabul etmek, itiraf etmek’ Ay.A 289; **açın-** [“cyn-] ‘bakmak, özen göstermek, kaygılanmak, büyük ilgi göstermek, tedavi etmek, meşgul olmak, beslemek’ Kp.H 129; **açın-** ‘to open one’s clothes’ BT-XXVIII 252, ‘versorgen’ BT-XXV 322, **açin-** ‘(das Kleid) öffnen’

BT-XXI 216, 'offen darlegen' BT-XIII 195, 'to tend || *açin- aya-, açin- igid-*' Xua.B 363 | *açin-* BT-II 56, Ay.K 358 ▪ **açin-** [**“çyn-**] 'I-1. öffnen // (elbiseyi) açmak, I-2. offen darlegen, beken- nen // (günahları) itiraf etmek, II-1. versorgen, pflegen, unterhalten, in Ordnung halten // bakmak, bakımını / geçimini sağlamak, düzenini sağlamak, II-2. Unklarere Kont.: Heilk II 24:65, II-3. Ohne Kont.: Maitr 125 b r. 6. In Wh: a.-ur agrinur Maitr 198 v. 3' UWV 4-5, *açin-* 'to care for, look after, tend (a person or an animal); to open one's clothes, baring the bosom; to disclose one's sins' OTWF 584, 'refl. f. of 1 aç-; the meaning in some of the passages below is linked with those of 2 açığ, 2 açığı and, partly, açıl-' EDPT 29; 'acınmak; temizlenmek, arılanmak, arınmak; açıklamak, itiraf etmek, açığa vurmak; özenmek, özen göstermek, itina etmek, ihtimam göstermek' EUTS 2, 'bakmak, bakımını üstlenmek; elbisesini çıkarmak' ETF 377 □ **açin- todgur-** 'versorgen und sättigen' BT-XXV 322; **açin- aya-** 'saygı göstermek' Ay.A 283

Kelime, esasında sesteş iki farklı köke bağlı olarak iki farklı anlamı karşılamaktadır: *aç-(mak)* ve *acı-(mak)*. Maddede verilen 'soyunmak, açılmak' gibi anlamlar ilk kökle, 'korumak, ihtimam etmek' gibi anlamlar ikinci kökle ilgili olsa gerektir. Ay.U-I 540'daki 'bakmak, gözetmek', EUDÇ 145'teki 'bakmak, bakımını üstlenerek korumak', KP.Y 646'daki 'acınılmak, (bir kimseye) iyi bakmak', MUS 62'deki 'bakmak, korumak, özen göstermek, ihtimam etmek' ve Dkm.E 282'deki 'bakmak, meşgul olmak, koruyup kollamak' anlamları ikinci kökten gelişmiş anlamlar olup, göz fiillerinin yan anlam kazanmalarıyla oluşmuşlardır.

(28) *igid-* 'met. bakmak, gözetmek'

igid- 'besleyip büyütme' Ay.B 71, 'bakmak, beslemek' AB.G 200, KP.Y 668, 'beslemek' Kp.T 206, Ay.U-II 268, 'beslemek, bakmak' MUS 121, 'beslemek, yetiştirmek' Dkm.E 337, 'to feed || *açin- igid-*' Xua.B 373, 'aufziehen' BT-VIII 131, 'erbringen (?)' BT-V 79; **igit-** 'aufziehen' BT-XXVI 297, 'aufziehen, großziehen' BT-XXV 366, 'pflegen' BT-XXIX 192, 'pflegen, aufziehen, sorgen für' BT-XIII 212, 'aufziehen || beslemek' DDUS 129; **egid-** [**ykyd-**] 'beslemek, yetiştirmek, özen göstermek, bakmak' Kp.H 143 | *igid-* Mayt.S 84, Ay.K 499, Ay.Ç 179, *igid- bältrüt-* Mayt.S 84, *igid- bältürd-* Mayt.S 84 ▪ *igid-* 'yetiştirmek,

beslemek, özen vermek, bakmak, itina göstermek' EUTS 60, 'beslemek, yetiştirmek' ETF 64, 'to lie' OTWF 420, 'to nourish, rear' OTWF 764, *igid-* 'to feed (a person or animal Acc.)' EDPT 103 □ **igit- bältürt-** 'aufziehen und großziehen' BT-XXVI 297, *igiṣmāk* 'Aufziehen' BT-VIII 131

Kelime, esasında 'beslemek, yetiştirmek' anlamlarına gelmektedir. Ancak AB.G 200, MUS 121, Kp.H 143 ve EUTS 60'taki anlamlar arasında 'bakmak' kelimesi de bulunmaktadır. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
<i>beslemek, yetiştirmek, büyütmek</i>	→ <i>büyütürken bakmak</i>	→ <i>bakımıyla ilgilenmek</i>	→ <i>göz kulak olmak iyi bakmak</i>

Tablo 19. ay-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(29) *küd-* 'met. bakmak, gözetmek'

kü:d- 'gütmek' EUDÇ 176; **küd-** 'beklemek' SDB 375, 'gözlemek, beklemek' Kp.H 199, 'gözetmek, bakmak' Mayt.Tk 424, 'to wait' Xua.B 397, 'warten' BT-XIII 217, '(birini, bir şeyi) beklemek, gözlemek; kollamak, gözetmek; geciktirmek, ertelemek' MUS 141; **küḍ-** 'abwarten' BT-XXI 256; **küḍ-** 'warten' BT-III 91; **küt-** 'beklemek' Dkm.E 374, ÇM 89 | *küd-* Mayt.S 89, *küt-* Ay.K 582 ▪ *küt-* 'beklemek' ETF 86, 'güdmek, bakmak, itina göstermek, özen vermek; beklemek' EUTS 83, **kütä tur-** 'beklemek' EUTS 83, *küd-* 'gözetmek, bakmak, gütmek, beklemek' ETF 220; '= *küt-* güdmek' EUTS 81, *kü:d-* (g-) '(1) to wait; (2) to wait for; (3) to wait on, attend to' EDPT 701, *küd-* OTWF 861

Kelime, esasında 'beklemek' anlamlarına gelmektedir. Ancak Kp.H 199, Mayt.Tk 424 ve MUS 141'deki anlamlar 'gözetmek, gözlemek' şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
<i>beklemek</i>	→ <i>beklerken bakmak, beklerken gözlemek</i>	→ <i>göz kulak olmak</i>	→ <i>gözetmek, bakmak</i>

Tablo 20. küd-(māk) fiilinin semantik gelişimi

(30) *otla-* ‘met. bakmak, tedavi etmek’

otla- ‘ilaç vermek, tedavi etmek’ Mayt.Tk 440, ‘otlamak, yayılmak’ Dkm.E 388 ▪ *otla-* ‘tedavi etmek, bakmak’ EUTS 96, ‘to graze’ OTWF 442, **otla:-** ‘to graze, browse’ EDPT 57

Kelime, esasında ‘otlamak’ anlamına gelmektedir. Ancak Mayt.Tk 440 ve EUTS 96’daki anlamlar ‘tedavi etmek’ şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4	5
	(ilaç olarak)		tedavi ederken	
<i>otlamak</i>	→ <i>ot koymak,</i> (ilaç olarak) <i>ot vermek</i>	→ <i>tedavi</i> <i>etmek</i>	→ <i>bakmak,</i> <i>bakımıyla</i> <i>ilgilenmek</i>	→ <i>bakmak</i>

Tablo 29. otla-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(31) *sakı-* ‘met. bakmak, beslemek’

sakı- ‘(bir kimseyi) beslemek, korumak, bakmak’ ETF 146, ‘beslemek, ciddi olmak, bir şeye itina göstermek, bakmak’ EUTS 128, *sakı-* OTWF 862; **sakı:-** ‘to wait for, watch’ EDPT 805

Kelime, esasında ‘beslemek, bakımını yapmak’ anlamına gelmektedir. Ancak EDPT 805’teki anlam ‘watch’ şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4	5
	<i>beslerken</i>			
<i>beslemek</i>	→ <i>bakmak,</i> <i>gözlemek</i>	→ <i>bakımını yapmak,</i> <i>göz kulak olmak</i>	→ <i>gözetmek,</i> <i>bakmak</i>	→ <i>koruma</i> <i>k</i>

Tablo 30. sakı-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(32) *as(i)ra-* ‘met. bakmak, beslemek’

asıra- ‘bkz. *asra-*’ DDUS 63, ‘beslemek, fayda vermek < Mo.’ MUS 78; **asıra-** ‘verpflegen’ BT-XIII 200; **asra-** ‘verpflegen, versorgen, ernähren || beslemek, korumak’ DDUS 63 ▪ **asıra-**, **aşıra-** † [“syr’-] ‘1. versorgen, unterhalten,

aufziehen // (bir kişiye) bakmak, geçimini sağlamak, büyütmek, 2. verwalten, innehaben // yönetmek, idare etmek < mo. *asara-*, 3. in die (geistliche) Obhut nehmen, (auf dem Heilsweg) betreuen // (dinî) koruma altına almak, (selâmet yolunda) özen göstermek, 4. Ohne Kont.: a.- igälä- BT XIII 55:14; Uşp 62 o. 15 (lies so?)' UWV 89

Kelime, esasında 'beslemek büyütmek' anlamlarına gelmektedir. Ancak UWV 89'daki ilk anlam '(bir kişiye) bakmak, geçimini sağlamak, büyütmek' şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4	5
	<i>beslerken</i>			
<i>beslemek</i>	→ <i>bakmak,</i>	→ <i>bakımını yapmak,</i>	→ <i>gözetmek,</i>	→ <i>koruma</i>
	<i>gözlemek</i>	<i>göz kulak olmak</i>	<i>bakmak</i>	<i>k</i>

Tablo 31. as(ı)ra-(mak) fiilinin semantik gelişimi

Bu veriler dışında, *bak-(mak)* fiilinin yardımcı fiil olarak kullanıldığı fiiller¹¹ de bulunmaktadır. Ancak bunlar, kanaatimizce *göz fiilleri* arasında değerlendirilemez.

4.4. Gözlem Fiilleri

GÖZLEMELER: (-i) 1. Bir şeyin olmasını veya bir kimsenin gelmesini beklemek, intizar etmek. 2. Dikkatle bakmak, tarassut etmek: *Hava değişikliklerini gözlemek havacılık için önemli bir iştir.* 3. İncelemek, araştırmak. 4. Gizlice bakmak, gözetlemek: *Kuzum bana kim gelip gidiyor, hep böyle gözlüyor musun?* -E. Işinsu. 5. Korumak, kollamak.

ANAHTAR KELİMELER: gözlemek, gözetlemek | to watch for | behüten

(33) *közlä-* 'gözlemek, gözetlemek'

közle- 'gözlemek, gözetlemek' IB.T-I 56; **közl(ä)-** 'to watch for, look around' IB.T-II 58 ▪ **közle-** 'gözetlemek' ETF 192, **közle:-** (g-) 'to keep under observation' EDPT 760, 'to sit on the lookout' OTWF 441□ **közlärin yitür-** 'gözlerini kaybetmek, kör olmak' Xua.T 155 Δ **közleş-** (g-) 'recip. f. of közle:-' EDPT 761

¹¹ **adır-** '8. unterscheiden, im Detail betrachten // (farkını) ayırmak, tespit etmek, ayrıntıya bakmak' UWV 9-11, **tatgan-** 'tadına bakmak, tatmak' ETF 401, vs.

(34) *közäd-* ‘gözetlemek, gözetmek, korumak’ (*köz+äd-*)

közäd- [kwyz’d-] ‘göz kulak olmak, beklemek’ Kp.H 197; **kö:zed-** ‘korumak’ EUDÇ 174; **közed-** ‘korumak’ KP.Y 682; **küsäd-** ‘behüten’ BT-III 92; **küşäd-** ‘behüten, beschützen’ BT-XIII 218, ‘bewahren’ BT-VIII 134; **küşät-** ‘behüten, beschützen’ BT-XIII 218; **küzäd-** ‘(etw.) schützen, verteidigen’ Xua.S 57, ‘beachten’ BT-XX 169, ‘behüten’ BT-XXIII 212, ‘behüten, beschützen’ Dış.Y 163, ‘beschützen’ BT-XXIX 199, ‘to protect’ BT-XXVIII 276, ‘gözetmek, yardım etmek’ MUS 144, ‘to protect || köyü küzädü’ Xua.B 398, **küzäd-** ‘behüten, beschützen’ BT-XIII 218, ‘gözetmek, yardım etmek’ Xua.T 157; **küzed-** ‘gözetlemek’ Kp.T 209, ‘bkz. küzet-’ Ay.U-II 307; **küzät-** ‘behüten’ BT-XXIII 212, ‘beschützen, behüten’ BT-XXV 387, BT-XXVI 307, ‘muhafaza etmek, gözetmek’ AB.G 211, ‘bewahren’ Xua.S 96, ‘gözetmek, yardım etmek’ MUS 144, Ay.A 326; **küzät-** ‘beschützen, behüten’ BT-XXV 387; **küzät-** ‘behüten’ BT-III 92; **küzät-** ‘beschützen, behüten’ BT-XXV 387, ‘behüten || korumak, muhafaza etmek’ DDUS 186; **küzät-**, **küzät-** ‘gözetmek, yardım etmek’ Ay.T 678; **küzet-** ‘gözetmek’ Ay.U-II 276, ‘korumak’ Mayt.Tk 426, Dış.K 177, ‘korumak, gözetmek, kollamak’ Ay.Ö 103, ‘gözetmek, himaye etmek’ Ay.U-I 569, ‘gözetmek, saklamak, muhafaza etmek’ KK.K 403, ‘korumak, gözetmek’ Dkm.E 374; **küzet-** [küzet-] ‘korumak, gözetmek’ Ay.Çt 245 | *küzäd-* Mayt.S 89, Xua.M 339, *küzät-* BT-II 59, Mayt.S 89, Xua.Ö 249, *kü-küzäd-* Mayt.S 89, *küzet-* Ay.K 582, *küzet-* (ö) Ay.Ç 184 ▪ **köze:d-** (g-) ‘to guard, protect, watch’ EDPT 758, **közät-** ‘gözetmek, saklamak, muhafaza etmek’ EUTS 80, **küsäd-** ‘= küzät-’ EUTS 83, *küzäd-* ‘= küzät- ‘güdmek’ EUTS 84, ‘to guard oneself’ OTWF 608, *küzät-* ‘gözetmek, saklamak, muhafaza etmek’ EUTS 84, *küzed-* ‘korumak, kollamak, gözetmek’ ETF 152 □ **küzätmäk** ‘gözetleme, kollama’ Ay.A 326; **küzetmek** ‘koruma, kollama, gözetme’ Ay.Ö 103; **küzetmeklig** ‘gözetmeli’ KK.K 403, **küzätmäklig** / **küzätmäklig** ‘im Behüten bestehend’ BT-XXV 387; **ayayu küzät-** ‘andächtig beachten’ BT-XXV 333; **kü- küzät-** ‘behüten, beschützen’ BT-XXVI 306, ‘kollamak, korumak’ Ay.A 285, **kü- küzät-** ‘behüten₂, beschützen₂, wachen₂’ BT-XXI 256, **kü- küzet-** ‘korumak, gözetmek’ ADF 163, ‘korumak, kollamak’ Dkm.E 371 Δ **küzädil-** ‘behütet werden’ Dış.Y 163; **küzetil-** ‘korunmak’ Dış.K 178, **küzedil-**

'korunmak, gözetlenmek' ETF 354; **küzädil-** 'to be guarded' OTWF 668; **közetiş-** (g-; közediş-) 'Co-op. f. of közed-' EDPT 758; **közetkil-** (g-) 'occurs only in one late and badly written Uyğ. text, possibly mistran-scribed; -kil- is not a known Den. or Dev. Suff.; perhaps a crasis of közet kil-' EDPT 758; **küzetin-** 'gözetlemek' KK.K 403, **küzedin-** '(kendi kendini) korumak, gözetmek' ETF 393, **küzätin-** 'sich hüten' BT-XXV 387; **küzetdür-** 'yerine getirtmek' Mayt.Tk 426, **küzätdür-** 'yerine getirmek' EUTS 84, **küzedtür-** 'yerine getirtmek' ETF 274; **küzetdürmek** 'korutmak, gözettirmek' Ay.Ö 103; **küzätin- saklan-** 'sich hüten und vorsehen' BT-XXV 387

(35) **küd-** 'met. gütmek, beklemek, gözlemek, korumak'

kü:d- 'gütmek' EUDÇ 176; **küd-** 'to wait' Xua.B 397, 'warten' BT-XIII 217, '(birini, bir şeyi) beklemek, gözlemek; kollamak, gözetmek; geciktirmek, ertelemek' MUS 141, 'gözetmek, bakmak' Mayt.Tk 424, 'gözlemek, beklemek' Kp.H 199, 'beklemek' SDB 375; **küç-** 'abwarten' BT-XXI 256, **küç-** 'warten' BT-III 91 | **küd-** Mayt.S 89, **küt-** Ay.K 582; **küt-** 'beklemek' Dkm.E 374, ÇM 89▪ **küd-** 'gözetmek, bakmak, gütmek, beklemek' ETF 220, '= **küt-** 'güdmek"' EUTS 81, **küt-** 'beklemek' ETF 86, 'güdmek, bakmak, itina göstermek, özen vermek; beklemek' EUTS 83 □ **küdmäk** 'Schutzdämme || gözleme, bekleme' DDUS 182 Δ **küdüñ-** 'güdülmek, bakılmak' ETF 392; **küdüñül-** 'korunmak, gözetlenmek' ETF 354

(36) **kolula-** 'met. ayrıntısıyla düşünmek, araştırmak, gözlemlemek'

kolula- 'ayrıntısıyla enine boyuna düşünmek, derinlemesine düşünmek, inceden inceye araştırmak, gözlemlemek, düşünüp taşınmak' Ay.Ö 100, 'tefekkür etmek, derinlemesine dikkatle düşünmek' SDB 365; **kolula-** 'bedenken, reflektieren' BT-XXV 376, 'betrachten' Xua.S 164, 'erwägen, bedenken' BT-XX 166, BT-XXIX 196, 'geloben, meditieren' BT-XXVI 303, 'to observe' BT-XXVIII 272, 'derin düşünmek' Ay.U-II 273, Mayt.Tk 414, 'derin düşünmek, gözlemlemek, düşünüp taşınmak' Dkm.E 363, 'derinlemesine düşünmek' Ay.Çt 241, 'düşünceye dalmak, derin derin düşünmek, mülahaza etmek, yemin etmek' KK.K 383; **qolula-** 'betrachten, schauen' BT-I 63, 'meditieren' BT-XIII 227, 'to contemplate || **kör- qolula-, qolula- sakin-**' Xua.B

405, düşünmek, derinlemesine düşünmek, inceden inceye gözlemlemek, düşünüp taşınmak' MUS 183 | *kolula-* Ay.K 554, Xua.M 337, Xua.Ö 248, *qolula-* BT-II 61 ▪ **kolula:**- 'to meditate' or perhaps 'to investigate' EDPT 621, *kolula-* 'yemin etmek, derin derin düşünmek' ETF 191, *kolula-* 'düşünceye dalmak, derin derin düşünmek, mülahaza etmek, yemin etmek' EUTS 120, *kolula-* 'to meditate on, to investigate' OTWF 440 □ **kolulamak** 'Bedenken' BT-XXIX 196, 'derin düşünmek' Ay.U-I 565; **tänlä-** *kolula-* 'erwägen und bedenken' BT-XXV 413; **sakin-** *kolula-* 'bedenken₂' Xua.S 164

Kelime, esasında 'araştırmak, incelemek, düşünmek' anlamlarına gelmektedir. Ancak Ay.Ö 100, Dkm.E 363, MUS 183'teki anlamlar 'gözlemlemek' şeklindedir. Buradaki anlamlar şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
<i>araştırmak,</i> <i>incelemek</i>	→ <i>araştırırken</i> <i>gözlemlemek</i>	→ <i>gözlemlerken analiz yapmak,</i> <i>mülahaza etmek</i>	→ <i>düşünmek</i>

Tablo 32. kolula-(mak) fiilinin semantik gelişimi

(37) *sokuş-* 'met. incelemek, gözetlemek' (< *sok-(u)ş-*)

sokuš- 'incelemek, gözetlemek' Ay.T 692, 'zusammentreffen' BT-XXV 406, BT-XXVI 318, BT-XXIX 204; **sokuş-** 'to come across, meet' IB.T-II 62, 'rastlamak, karşılaşmak' IB.T-I 59, 'rastlamak' Mayt.Tk 460; '1. saplanmak, tutuşmak, 2. rastlaşmak, karşılaşmak, vuruşmak' KK.K 444; **sokuš-** 'birbirine çarpılmak' Kp.T 213; **soquš-** 'begegnen' BT-I 64; **soquş-** (**suquş-** ?) [**swxwş-**] 'birbirine çarpılmak, tokuşmak (birbiri içine girmek?)' Kp.H 210 | *sokuş-* Ay.K 666, *soquš-* Mayt.S 100 ▪ *sokuş-* 'to hit upon something or someone' OTWF 566, 'to beat, crush one another; to meet, encounter one another' EDPT 817, 'karşılaşmak, rastlamak' ETF 441, *sokuš-* '1. saplanmak, tutuşmak, 2. rastlaşmak, karşılaşmak, vuruşmak' EUTS 137 □ **tuš-** **sokuš-** 'begegnen₂, zusammentreffen₂' BT-XXI 281

Kelime, esasında 'tutuşmak; rastlamak' anlamlarına gelmektedir. Ancak Ay.T 692'deki anlam 'gözetlemek' şeklindedir. Buradaki anlam şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4

araştırmak,	→	araştırırken	→	gözlemlerken analiz yapmak,	→	düşünmek
incelemek		gözlemlemek		mülahaza etmek		

Tablo 33. sokuş-(mak) fiilinin semantik gelişimi

4.5. Gösterme Fiilleri

GÖSTERMEK: (-i) 1. Birini veya bir şeyi işaretle belirtmek: *Vitrindeki oyuncacı parmağıyla gösterdi.* 2. (-i, -e) Görülmesini sağlamak, görmesine yol açmak: *Size kitaplarımı göstereyim.* 3. Belirtmek, anlatmak: *Bu söz onun iyi niyetini gösteriyor.* 4. (-e) Bir şeyin etkisi altında tutulmak: *Güneşe göstermek. Aleve göstermek.* 5. (-e) Kanıtla inandırmak: *Bunun böyle olduğunu size göstereceğim.* 6. (nsz) Öğretmek, açıklamak: *Yol göstermek.* 7. (-e, nsz) Yapmasını söylemek, görevlendirmek: *Size ne iş gösterdiler?* 8. Güzelliğini ortaya çıkarmak, temsil etmek: *'Bu seni ablandan daha şirin gösteriyor, emin ol!' R. N. Güntekin.* 9. Herhangi bir biçimde değerlendirmeye yol açmak: *Gerçekleri çarpıtarak gösteriyor.* 10. (nsz) Görünmek, benzemek. 11. (yar) Etmek: *İtaat göstermek. Dayanışma göstermek.* 12. (-e) mec. Sert bir biçimde karşılık vermek: *'Anası da babasının küfürlerini tekrarlıyor, evde ona göstereceğini söylüyor, gözlerini açıyor, başını sallıyordu.'* -Ö. Seyfettin

ANAHTAR KELİMELER: göstermek, işaret etmek | to show | zeigen

(38) körgür- 'göstermek' (< kör-gür-)

körgür- 'zeigen' BT-XXVI 304 ▪ körgür- 'See körtgür-' EDPT 744, **körgür-** / **körkür-** 'göstermek' EUTS 78

(39) körgüz- 'göstermek' (< kör-güz-)

körgüz- 'See körtgür-' EDPT 744

(40) körkäd- 'göstermek' (< kör-(ü)k+äd-)

körkäd- 'to show' Xua.B 396 ▪ **körke:d-** (g-) 'Intrans. Den.V. fr. körk; 'to be beautiful'. N.o.a.b.;not to be confused with körgit-' EDPT 743, **körkät-** 'göstermek' EUTS 78, **körked-** 'güzelleştirmek' ETF 151

(41) körkit- 'göstermek, işaret etmek' (< kör-k-(i)t-)

körkit- 'göstermek, işaret etmek' MUS 138, 'göstermek' Ay.T 676, Ay.U-I 566, Dış.K 176, Dkm.E 367, SDB 369, Üİ 158, Ay.B 78, Ay.U-II 274, Ay.Çt 242, Mayt.Tk 418, Ay.A 322, Ay.Ö 101 'zeigen || göstermek' DDUS 174, '(etw.) zeigen' Xua.S 114, '(etw.) zeigen, demonstrieren' Xua.S 198, 'verkünden'

Xua.S 149, ‘zeigen’ BT-I 59; BT-VII 90; BT-VIII 133; BT-XVIII 219; BT-XX 167; BT-XXVI 304; Dış.Y 161, ‘to show’ BT-XXVIII 274; **körgit-** ‘to show’ Xua.B 396, ‘göstermek’ KK.K 389, ‘zeigen’ BT-XXV 380; BT-XXIX 197, ‘zeigen, gezeigt werden’ BT-XXI 253 | **körkit-** Mayt.S 88, Ay.K 565, Ay.Ç 183, Xua.M 338, Xua.Ö 248; **körkiç-** ‘zeigen’ UT 225, BT-VIII 133; **körküt-** ‘zeigen’ UT 225, ‘göstermek’ Mayt.Tk 418 ▪ **körkät-** / **körkit-** ‘göstermek’ EUTS 78, **körküt-** ‘göstermek’ EUTS 78, **körgit-** ‘göstertmek’ ETF 315, KK.K 389, **körgit-** (*g-*) ‘to sord; Caus. f. of kör-’ EDPT 743, **körKit-** ‘to show, display, evidence, come up with, let experience’ OTWF 778 □ **körkiçmāk** ‘Zeigen’ UT 225, BT-VII 90; **körkitü yarlıka-** ‘göstermek’ Dış.K 191; **körgit-** **közünçür-** ‘zeigen₂’ BT-XXI 253; **ay-** **körgit-** ‘verkünden₂’ BT-XXI 226; **etözde körkit-** ‘davranışlarla göstermek’ Dış.K 171

(42) **körsät-** ‘göstermek’ (< *kör-sA-t-*)

körsät- ‘göstermek’ Ay.T 676

(43) **körtgür-** ‘görünmek, göstermek’ (< *kör-(i)t-gür-*)

körtkür- ‘görünmek, göstermek’ MUS 138, ‘göstermek’ Mayt.Tk 418, ‘zeigen’ BT-V 81; **körtgür-** ‘zeigen’ BT-XX 167; BT-XXIX 197 | **körtgür-** Mayt.S 88 ▪ **körtgür-** ‘göstermek’ EUTS 78, ETF 292, **körtgür-** (*g-*) ‘to sord; Caus. f. of kör-’ EDPT 740, **körtKür-** ‘to show, make manifest’ OTWF 750 Δ **körtkürt-** ‘= **körtgür-**’ EUTS 78

(44) **körtür-** ‘göstermek’ (< *kör-tür-*)

körtür- ‘to show’ Xua.B 396, **körtür-** (?) ‘gördürmek’ MUS 139 ▪ **körtür-** (*g-*) ‘Caus. f. of kör-; see **körtgür-**’ EDPT 740, **körtür-** ‘is quoted in the EDPT from the DLT, in the DTS also from M III 5,14 (text 1) in a fragmentary and obscure passage. It apparently signified ‘to urge to see’, whereas the common **körtKür-** and **körKit-** were ‘to show, display, make manifest etc.’: The former thus implied influence on the seer, the latter on the object’ OTWF 807

(45) *körünçlä-* ‘göstermek’ (< *kör-(ü)n-ç+lä-*)

körünçlä- ‘(etw.) betrachten’ Xua.S 91, ‘to appear’ Xua.B 396, **körünçle-** ‘göstermek’ Ay.Çt 243, Ay.U-I 567, ‘teşhir etmek, sergilemek’ ADF 162, ‘teşhir etmek, sergilemek’ Dkm.E 368, ‘görmek, seyretmek’ SDB 370 | *körünçle-* Ay.K 566, *körünçlä-* Mayt.S 88 ▪ *körünçle:-* (*g-*) ‘to display, make a sordof (something)’ EDPT 746, *körünçlä-* ‘teşhir etmek, sergilemek’ EUTS 79, *körünçle-* ‘göstermek, ortaya çıkarmak’ ETF 192, *körünçlä-* ‘to display things’ OTWF 440

(46) *köründür-* ‘görünür kılmak’ (< *kör-(ü)n-dür-*)

köründür- (*g-*) ‘Caus. f. of *körün-*; ‘to cause to appear’” EDPT 746

(47) *közüntür-* ‘göstermek’ (< *köz+ü-n-tür-*)

közündür- ‘göstermek, görünür kılmak’ Ay.Çt 243, **közüntür-** ‘erscheinen lassen’ BT-I 59, ‘göstermek’ Ay.A 323, Ay.U-I 567, ‘to show’ BT-XXVIII 274 | *közüntür-* Ay.K 569 ▪ *közündür-* ‘ortaya çıkartmak, zuhur ettirmek’ ETF 272, *közüntür-* ‘to make something appear’ OTWF 821 □ **körgit-** **közüntür-** ‘zeigen₂’ BT-XXI 253

(48) *imlä-* ‘yan. göstermek, işaret etmek’ (<*im+lä-*)

imlä- ‘weisen’ BT-XIII 213, ‘Zeichen geben’ BT-XXV 367, **imle-** ‘belirti, işaret vermek’ KK.K 359 ▪ *imle-* ‘işaret etmek, göstermek’ ETF 188, *imle:-* ‘to make a (secret) sign (to someone Dat.) by a wink, gesture, etc.’ EDPT 161, *imlä-* ‘to wink or gesture to somebody’ OTWF 437 Δ **imlel-** ‘Hap.leg.; caus. f. of *imle:-*’ EDPT 161, ‘işaret edilmek, gösterilmek’ ETF 347; **imlen-** **imlen-* see *yimlen-*’ EDPT 161; **imleş-** ‘recip. f. of *imle:-*’ EDPT 161; **imlet-** ‘Hap.leg.; caus. f. of *imle:-*’ EDPT 161, **yimlen-** (**imlen-**) ‘Hap. leg.?.; refl. f. of *imle:-*’ EDPT 936

Kelime, esasında ‘işaret etmek, belirti vermek’ anlamlarına gelmektedir. Ancak BT-XIII 213 ve ETF 188’deki anlamlar ‘weisen, göstermek’ şeklindedir. Buradaki anlamlar şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3
<i>işaret vermek, belirti vermek</i>	→ <i>işaret etmek</i>	→ <i>göstermek, belirtmek</i>

Tablo 34. imlâ-(mâk) fiilin semantik gelişimi

(49) *bâlgürt-* ‘yan. belirtmek, göstermek’ (< *bâlgür-t-*)

b(â)lgürt- ‘belirtmek, göstermek’ AB.G 188, Ay.A 297, Ay.T 651, ‘erscheinen lassen, hervorbringen, (sich) verwandeln’ BT-XXV 345, ‘to make manifest’ BT-XXVIII 260, ‘zeigen, erscheinen lassen’ BT-XX 157; **b(â)lgürt-, b(â)lgürt-** ‘zeigen, erscheinen lassen, hervorbringen, (mit Ellipse) sich zeigen’ BT-XXI 233; **b(e)lgürt-** ‘belirtmek, göstermek’ Ay.Ö 86, ‘belirtmek, göstermek, ortaya çıkarmak’ Ay.Çt 224; **bâlgürt-** [*plkwrt-*] ‘açığa çıkarmak, belirlemek’ Kp.H 168, *bâlgürt-* ‘belirtmek, göstermek’ MUS 89, ‘zeigen, erscheinen lassen’ BT-XXIX 186, ‘belirtmek, belli ettirmek’ KK.K 304, ‘belli etmek, açığa çıkarmak’ ÇM 76, ‘göstermek, (kılığa) girmek’ Mayt.Tk 363, ‘ortaya çıkartmak, belli etmek; takınmak’ Dkm.E 307, ‘ortaya çıkartmak’ EUDÇ 154; **blgürt-** ‘erscheinen lassen’ BT-VIII 129, ‘zeigen, hervorbringen’ BT-XIII 207; **bâlgürt-, bâlgürđ-** ‘erscheinen lassen, hervorbringen’ UT 208; **belgürt-** ‘göstermek, belirtmek, meydana (vücuda) getirmek’ SDB 310, ‘ortaya çıkartmak’ EUDÇ 154, ‘belirtmek’ KP.Y 655, ‘belirtmek, belli ettirmek’ KK.K 304, ‘ortaya çıkartmak, belli etmek; takınmak’ Dkm.E 307, ‘belli etmek, açığa çıkarmak’ ÇM 76 | *belgürt-* Ay.K 411, *b(â)lgürt-* BT-II 57; **bâlgürt-** [*plkwrt-*] ‘açığa çıkarmak, belirlemek’ Kp.H 168 ▪ *belgürt-* ‘Caus. f. of *belgür-*; ‘to make manifest, display’ EDPT 341, *belgüt-* ‘See *belgürt-*’ EDPT 340, *bâlgürt-* ‘belirtmek, belli ettirmek’ EUTS 26, **bêlgürt-** ‘belirtmek, açığa çıkartmak’ ETF 306, *bâlgürt-* ‘make manifest, display, bring forth’ OTWF 766 □ **b(â)lgürtmä** ‘Erscheinung, Verkörperung’ BT-XXIII 196, BT-XXVI 289, ‘Erscheinung’ BT-I 56, BT-XX 157, ‘incarnation’ BT-XXVIII 260, ‘magisch’ BT-XXI 233, ‘Phänomen, Erscheinungs-, Verwandlungs-’ BT-XXV 345, **bâlgürtmä** ‘Erscheinung, Verkörperung’ BT-XXIII 196, **bâlgürđmä** ‘Erscheinung’ UT 208, **belgürtme** ‘zuhur’ Mayt.Tk 363 | *belgürtme* Ay.K 411; **b(â)lgürtmä ätöz**, **b(â)lgürtmä ätöz** ‘Erscheinungskörper, Verwandlungskörper (= skr. *Nirmānakāya*)’ BT-XXI 233, **b(e)lgürtme** ‘belirmiş, yeni bir vücutla ortaya çıkmış, vücut bulmuş; belirtme, gösterme, açık etme, açık hale getirme’ Ay.Ö 87; **ulug b(â)lgürtmä ätöz** ‘der große

nirmāṇakāya’ BT-XXI 285; **bālgürdmäk** ‘Erscheinenlassen, Hervorbringen’ UT 208; **kıl- b(ä)lgürt-** ‘schaffen und hervorbringen’ BT-XXV 374

Kelime, esasında ‘işaret etmek, belirti vermek’ anlamlarına gelmektedir. Ancak AB.G 188, Ay.A 297, Ay.T 651, Ay.Ö 86, Ay.Çt 224, MUS 89, Mayt.Tk 363 ve SDB 310’daki anlamlar ‘göstermek’ şeklindedir. Buradaki anlamlar şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
işaret vermek, belirti vermek	→ ortaya çıkmak, açığa çıkmak	→ işaret etmek	→ göstermek, belirtmek

Tablo 35. bālgürt-(māk) fiilinin semantik gelişimi

(50) **yadın-** ‘met. ortaya koymak, göstermek’ (< yad-(i)n-)

yadın- ‘darlegen’ BT-XIII 243; **yağın-** ‘göstermek, ortaya koymak, yaymak’ Ay.Ö 122 | **yadın-** Ay.K 785 ▪ **yadın-** ‘açılmak, itiraf etmek’ EUTS 182, ‘yayılmak’ ETF 408, ‘to open oneself up (to view and to criticism)’ OTWF 625; **yağın-** ‘to spread’ EDPT 892

Kelime, esasında ‘açılmak, yayılmak’ anlamlarına gelmektedir. Ancak Ay.Ö 122’deki anlam ‘göstermek’ şeklindedir. Buradaki anlamlar şu şekilde gelişmiş olabilir:

1	2	3	4
açılmak, yayılmak	→ ortaya çıkmak	→ işaret etmek	→ göstermek

Tablo 36. yadın-(mak) fiilinin semantik gelişimi

Bu veriler dışında, *göster-(mek)* anlamlı deyimlik kullanımlar¹² da bulunmaktadır. Ayrıca EDPT 759’da geçen *közger-(māk)* fiilinin de *gösterme* fiilleri arasında sayılması mümkündür.

4.6. Gözetme Fiilleri

GÖZETMEK: (-i) 1. Korumak, bakmak, özen göstermek, himaye etmek: *Büyük kardeşler küçükleri gözetir.* 2. Önem vermek, göz önünde bulundurmak, ayrı tutmak. 3. (nsz) Kollamak, beklemek: *Fırsat gözetmek. Uygun bir zaman gözetmek.* 4. Bir sonuca giderken bütün ayrıntı ve etkenleri dikkate almak. 5. Kayırmak.

¹² **yügerü kıl-** ‘göstermek, takınmak’ Dkm.E 472

ANAHTAR KELİMELER: gözetmek, korumak, kollamak | to protect, to guard | behüten, bschützen

(51) *közäd-* ‘gözetlemek, gözetmek, korumak’ (*köz+äd-*)

közäd- [kwyz’d-] ‘göz kulak olmak, beklemek’ Kp.H 197; **kö:zed-** ‘korumak’ EUDÇ 174; **közed-** ‘korumak’ KP.Y 682; **küsäd-** ‘behüten’ BT-III 92; **küşäd-** ‘behüten, beschützen’ BT-XIII 218, ‘bewahren’ BT-VIII 134; **küşät-** ‘behüten, beschützen’ BT-XIII 218; **küzäd-** ‘(etw.) schützen, verteidigen’ Xua.S 57, ‘beachten’ BT-XX 169, ‘behüten’ BT-XXIII 212, ‘behüten, beschützen’ Dış.Y 163, ‘beschützen’ BT-XXIX 199, ‘to protect’ BT-XXVIII 276, ‘gözetmek, yardım etmek’ MUS 144, ‘to protect || köyü küzädü’ Xua.B 398, **küzäd-** ‘behüten, beschützen’ BT-XIII 218, ‘gözetmek, yardım etmek’ Xua.T 157; **küzed-** ‘gözetlemek’ Kp.T 209, ‘bkz. küzet-’ Ay.U-II 307; **küzät-** ‘behüten’ BT-XXIII 212, ‘beschützen, behüten’ BT-XXV 387, BT-XXVI 307, ‘muhafaza etmek, gözetmek’ AB.G 211, ‘bewahren’ Xua.S 96, ‘gözetmek, yardım etmek’ MUS 144, Ay.A 326; **küzät-** ‘beschützen, behüten’ BT-XXV 387; **küzät-** ‘behüten’ BT-III 92; **küzät-** ‘beschützen, behüten’ BT-XXV 387, ‘behüten || korumak, muhafaza etmek’ DDUS 186; **küzät-**, **küzät-** ‘gözetmek, yardım etmek’ Ay.T 678; **küzet-** ‘gözetmek’ Ay.U-II 276, ‘korumak’ Mayt.Tk 426, Dış.K 177, ‘korumak, gözetmek, kollamak’ Ay.Ö 103, ‘gözetmek, himaye etmek’ Ay.U-I 569, ‘gözetmek, saklamak, muhafaza etmek’ KK.K 403, ‘korumak, gözetmek’ Dkm.E 374; **küzet-** [küzet-] ‘korumak, gözetmek’ Ay.Çt 245 | *küzäd-* Mayt.S 89, Xua.M 339, *küzät-* BT-II 59, Mayt.S 89, Xua.Ö 249, *kü-küzäd-* Mayt.S 89, *küzet-* Ay.K 582, *küzet-* (ö) Ay.Ç 184 ▪ **köze:d-** (**g-**) ‘to guard, protect, watch’ EDPT 758, **közät-** ‘gözetmek, saklamak, muhafaza etmek’ EUTS 80, **küsäd-** ‘= küzät-’ EUTS 83, *küzäd-* ‘= küzät- ‘güdmek’ EUTS 84, ‘to guard oneself’ OTWF 608, *küzät-* ‘gözetmek, saklamak, muhafaza etmek’ EUTS 84, *küzed-* ‘korumak, kollamak, gözetmek’ ETF 152 □ **küzätmäk** ‘gözetleme, kollama’ Ay.A 326; **küzetmek** ‘koruma, kollama, gözetme’ Ay.Ö 103; **küzetmeklig** ‘gözetmeli’ KK.K 403, **küzätmäklig** / **küzätmäklig** ‘im Behüten bestehend’ BT-XXV 387; **ayayu küzät-** ‘andächtig beachten’ BT-XXV 333; **kü-** **küzät-** ‘behüten, beschützen’ BT-XXVI 306, ‘kollamak, korumak’ Ay.A 285, **kü-** **küzät-** ‘behüten₂, beschützen₂, wachen₂’ BT-XXI 256,

kü- küzet- ‘korumak, gözetmek’ ADF 163, ‘korumak, kollamak’ Dkm.E 371 Δ **küzädil-** ‘behüet werden’ Dış.Y 163; **küzetil-** ‘korunmak’ Dış.K 178, **küzedil-** ‘korunmak, gözetlenmek’ ETF 354; **küzädil-** ‘to be guarded’ OTWF 668; **közetiş- (g-; közediş-)** ‘Co-op. f. of közed-’ EDPT 758; **közetkil- (g-)** ‘occurs only in one late and badly written Uyğ. text, possibly mistranscribed; -kil- is not a known Den. or Dev. Suff.; perhaps a crasis of közet kil-’ EDPT 758; **küzetin-** ‘gözetlemek’ KK.K 403, **küzedin-** ‘(kendi kendini) korumak, gözetmek’ ETF 393, **küzätin-** ‘sich hüten’ BT-XXV 387; **küzetdür-** ‘yerine getirtmek’ Mayt.Tk 426, **küzätdür-** ‘yerine getirmek’ EUTS 84, **küzedtür-** ‘yerine getirtmek’ ETF 274; **küzetdürmek** ‘korutmak, gözettirmek’ Ay.Ö 103; **küzätin- saklan-** ‘sich hüten und vorsehen’ BT-XXV 387

(52) **küdüz-** ‘yan. saklamak, korumak, gözetmek’

küdüz- ‘saklamak, korumak, muhafaza etmek’ MUS 141 ▪ **ködez-** ‘to watch over’ EDPT 707

(53) **küd-** ‘met. gütmek, beklemek, gözlemek, korumak’

kü:d- ‘gütmek’ EUDÇ 176; **küd-** ‘to wait’ Xua.B 397, ‘warten’ BT-XIII 217, ‘(birini, bir şeyi) beklemek, gözlemek; kollamak, gözetmek; geciktirmek, ertelemek’ MUS 141, ‘gözetmek, bakmak’ Mayt.Tk 424, ‘gözlemek, beklemek’ Kp.H 199, ‘beklemek’ SDB 375; **küç-** ‘abwarten’ BT-XXI 256, **küç-** ‘warten’ BT-III 91 | **küd-** Mayt.S 89, **küt-** Ay.K 582; **küt-** ‘beklemek’ Dkm.E 374, ÇM 89 ▪ **küd-** ‘gözetmek, bakmak, gütmek, beklemek’ ETF 220, ‘= küt- ‘güdmek’ EUTS 81, **küt-** ‘beklemek’ ETF 86, ‘güdmek, bakmak, itina göstermek, özen vermek; beklemek’ EUTS 83 □ **küdmäk** ‘Schutzdämme || gözleme, bekleme’ DDUS 182 Δ **küdüñ-** ‘güdülmek, bakılmak’ ETF 392; **küdüñül-** ‘korunmak, gözetlenmek’ ETF 354

(54) **açın-** ‘met. bakmak, gözetmek’ (< aç-(t)n-)

açın- ‘bakmak, bakımını üstlenerek korumak’ EUDÇ 145, ‘sofra donatmak’ KP.T 201, ‘elbisesini açmak, soyunmak’ Ay.Çt 217, ‘ihtimam etmek’ Mayt.Tk 343, ‘acınılmak, (bir kimseye) iyi bakmak’ KP.Y 646, ‘bakmak, korumak, özen göstermek, ihtimam etmek’ MUS 62, ‘bakmak, meşgul olmak, koruyup kollamak’ Dkm.E 282, ‘soyunmak; bakmak, gözetmek’ Ay.U-I 540, ‘açmak,

soymak, çıkarmak (elbise) Ay.A 289, '(elbise) açmak, soymak, çıkarmak; (günahları) açıkça ortaya koymak, kabul etmek, itiraf etmek' Ay.Ö 81, 'acınmak; temizlenmek, arılanmak, arınmak; açıklamak, itiraf etmek, açığa vurmak; özenmek, özen göstermek, itina etmek, ihtimam göstermek' KK.K 273, '(günahları) açıkça ortaya koymak, kabul etmek, itiraf etmek' Ay.A 289; **açın-** ["**cyn-**"] 'bakmak, özen göstermek, kaygılanmak, büyük ilgi göstermek, tedavi etmek, meşgul olmak, beslemek' Kp.H 129; **açın-** 'to open one's clothes' BT-XXVIII 252, 'versorgen' BT-XXV 322, **açin-** '(das Kleid) öffnen' BT-XXI 216, 'offen darlegen' BT-XIII 195, 'to tend || **açin-** aya-, **açin-** igid-' Xua.B 363 | **açin-** BT-II 56, Ay.K 358 ▪ **açın-** ["**čyn-**"] 'I-1. öffnen // (elbiseyi) açmak, I-2. offen darlegen, beken- nen // (günahları) itiraf etmek, II-1. versorgen, pflegen, unterhalten, in Ordnung halten // bakmak, bakımını / geçimini sağlamak, düzenini sağlamak, II-2. Unklarere Kont.: Heilk II 24:65, II-3. Ohne Kont.: Maitr 125 b r. 6. In Wh: a.-ur agrınur Maitr 198 v. 3' UWV 4-5, **açin-** 'to care for, look after, tend (a person or an animal); to open one's clothes, baring the bosom; to disclose one's sins' OTWF 584, 'refl. f. of 1 aç-; the meaning in some of the passages below is linked with those of 2 açığ, 2 açığığ and, partly, açıl-' EDPT 29; 'acınmak; temizlenmek, arılanmak, arınmak; açıklamak, itiraf etmek, açığa vurmak; özenmek, özen göstermek, itina etmek, ihtimam göstermek' EUTS 2, 'bakmak, bakımını üstlenmek; elbisesini çıkarmak' ETF 377 □ **açın-** **todgur-** 'versorgen und sättigen' BT-XXV 322; **açın-** **aya-** 'saygı göstermek' Ay.A 283

Kelime, esasında sesteş iki farklı köke bağlı olarak iki farklı anlamı karşılamaktadır: aç-(mak) ve acı-(mak). Maddede verilen 'soyunmak, açılmak' gibi anlamlar ilk kökle, 'korumak, ihtimam etmek' gibi anlamlar ikinci kökle ilgili olsa gerektir. Ay.U-I 540'daki 'bakmak, gözetmek', EUDÇ 145'teki 'bakmak, bakımını üstlenerek korumak', KP.Y 646'daki 'acınılmak, (bir kimseye) iyi bakmak', MUS 62'deki 'bakmak, korumak, özen göstermek, ihtimam etmek' ve Dkm.E 282'deki 'bakmak, meşgul olmak, koruyup kollamak' anlamları ikinci kökten gelişmiş anlamlar olup, göz fiillerinin yan anlam kazanmalarıyla oluşmuşlardır.

5. Eski Uyurca Göz Fiilleri Üzerine Değerlendirmeler

5.1. Eski Uyurca algı fiilleri arasında toplam 54 veri ‘göz fiilleri’ kategorisinde değerlendirilmiştir. Bu veriler ve bunların alt sınıflara dağılımı şu şekilde gösterilebilir:

Alt Sınıf	Fiil Sayısı	Fiiller
Görme Fiilleri	7	<i>kör-</i> ‘görmek’, <i>közkiş-</i> ‘birbirini karşılıklı görmek’, <i>karagur-</i> ‘görememek, kör olmak’, <i>yum-</i> ‘gözlerini kapamak, yummak, gör(e)memek’, <i>arı-</i> ‘görmek, gözü açılmak, gerçeği görmek’, <i>aşa-</i> ‘görmek, nail olmak’, <i>soklun-</i> ‘gözleri kamaşmak, görememek’
Görünme Fiilleri	12	<i>közün-</i> ‘görünmek’, <i>körün-</i> ‘görünmek’, <i>körtgür-</i> ‘görünmek’, <i>amrıl-</i> ‘kaybolmak, görünmez olmak’, <i>amrıl-</i> ‘kaybolmak, görünmez olmak’, <i>bat-</i> ‘batmak, yok olmak, görünmemek’, <i>b(ä)lgür-</i> ‘belirmek, ortaya çıkmak görünmek’, <i>bol-</i> ‘mevcut olmak, ortaya çıkmak, görünmek’, <i>ıçgın-</i> ‘kaybetmek; ortadan kaybolmak, görünmez olmak’, <i>oğad-</i> ‘gözden kaçırmak, kaybolmak’, <i>üntür-</i> ‘(ortaya) çık(ar)mak, görünmek’, <i>yarut-</i> ‘aydınlatmak, görünmek’, <i>köziye tokın-</i> ‘gözüne görünmek’
Bakma Fiilleri	13	<i>bak-</i> ‘bakmak, görmek’, <i>kara-</i> ‘bakmak’, <i>tälmir-</i> ‘yalvararak bakmak’, <i>titir-</i> ‘dikkatlice bakmak’, <i>toñıt-</i> ‘aşağıya doğru bakmak, başını eğmek’, <i>yıçan-</i> ‘göz kulak olmak, bakmak’, <i>açın-</i> ‘bakmak, gözetmek’, <i>ay-</i> ‘fala bakmak, önceden görüp söylemek’, <i>igid-</i> ‘bakmak, gözetmek’, <i>küd-</i> ‘bakmak, gözetmek’, <i>otla-</i> ‘bakmak, tedavi etmek’, <i>sakı-</i> ‘bakmak, beslemek’, <i>as(ı)ra-</i> ‘bakmak, beslemek’
Gözlem Fiilleri	5	<i>közlä-</i> ‘gözlemek, gözetlemek’, <i>közäd-</i> ‘gözetlemek, gözetmek, korumak’, <i>küd-</i> ‘gütme, beklemek, gözlemek, korumak’, <i>kolula-</i> ‘ayrıntısıyla düşünmek, araştırmak, gözlemlemek’, <i>sokuş-</i> ‘incelemek, gözetlemek’
Gösterme Fiilleri	13	<i>körgür-</i> ‘göstermek’, <i>körgüz-</i> ‘göstermek’, <i>körkäd-</i> ‘göstermek’, <i>körkit-</i> ‘göstermek, işaret etmek’, <i>körsät-</i> ‘göstermek’, <i>körtgür-</i> ‘görünmek, göstermek’, <i>körtür-</i> ‘göstermek’, <i>körünçlä-</i> ‘göstermek’, <i>köründür-</i> ‘görünür kılmak’, <i>közüntür-</i> ‘göstermek’, <i>imlä-</i> ‘göstermek, işaret etmek’, <i>bälgürt-</i> ‘belirtmek, göstermek’, <i>yadın-</i> ‘ortaya koymak, göstermek’

Gözetme Fiilleri	4	<i>közäd-</i> ‘gözetlemek, gözetmek, korumak’, <i>küd-</i> ‘gütmek, beklemek, gözlemek, korumak’, <i>küdüz-</i> ‘saklamak, korumak, gözetmek’, <i>açın-</i> ‘bakmak, gözetmek’
Toplam	54	

Tablo 37. Eski Uygurca Göz Fiillerinin Dağılım Şeması

5.2. Eski Uygurcada tespit edilen göz fiillerinin bir kısmı temel anlamlı, bir kısmı ise yan anlam ya da metafor yoluyla oluşmuş fiillerden oluşmaktadır.

Temel Fiiller		İkincil Fiiller	
		Yan Anlam	Metafor
<i>Görme</i>	<i>kör-, közkiş-</i>	<i>karagur-, yum-</i>	<i>arı-, aşa-, soklun-</i>
<i>Görünme</i>	<i>közün-, körün-, körtgür-</i>	<i>bat-, bälgür-, bol-</i>	<i>amrıl-, içgin-, ogad-, üntür-, yarut-, köziğe tokın-</i>
<i>Bakma</i>	<i>bak-, kara-</i>	<i>tälmir-, tegzin-, titir-, toñıt-, ay-</i>	<i>yıçan-, açın-, igid-, küd-, otla-, sakı-, as(ı)ra-</i>
<i>Gözlem</i>	<i>közlä-, közäd-</i>		<i>küd-, kolula-, sokuş-</i>
<i>Gösterme</i>	<i>körgür-, körgüz-, körkäd-, körkit-, körsät-, körtgür-, körtür-, körünçlä-, köründür-, közüntür-</i>	<i>imlä-, bälgürt-</i>	<i>yadın-</i>
<i>Gözetme</i>	<i>közäd-</i>	<i>küdüz-</i>	<i>küd-, açın-</i>

Tablo 38. Eski Uygurca Göz Fiillerinin Semantik Dağılımı

5.3. Eski Uygurcada tespit edilen göz fiillerinin bir kısmının birden fazla alt sınıfa dahil olduğu görülmektedir. Bu durum, kelimelerin asıl anlamlarının yanısıra, yan ve mecaz anlamlar kazanmasından ileri gelse gerektir. Göz fiillerinde birden fazla alt sınıfta bulunan fiiller şunlardır:

Fiil	Anlam	Alt Sınıflar
<i>açın-</i>	‘bakmak, gözetmek’	BAKMA FİİLLERİ, GÖZETME FİİLLERİ

küd-	‘gütmek, beklemek, gözlemek, korumak’	BAKMA FİİLLERİ, GÖZLEM FİİLLERİ, GÖZETME FİİLLERİ
------	--	---

Tablo 39. Eski Uygurcada Birden Fazla Alt Sınıfta Bulunan Göz Fiilleri

5.4. Eski Uygurcada tespit edilen göz fiillerinin bir kısmının türevleriyle farklı alt sınıflara dâhil olduğu görülmektedir. Bu durum, kelimelerin asıl anlamlarının; türeme esnasında, ekin işlevinin tesirinde kalarak değişmesiyle ilgili olsa gerektir.

GÖRME	<i>kör-</i>	<i>közkiş-</i>	<i>karagur-</i>	-	<i>soklun-</i>
GÖRÜNME	<i>körün-, körtgür-</i>	<i>közün-</i>	-	<i>bälgür-</i>	-
BAKMA	-	-	<i>kara-</i>	-	-
GÖZLEM	-	<i>közäd-</i>	-	-	<i>sokuş-</i>
GÖSTERME	<i>körgür-, körgüz-, körkäd-, körküt-, körsät-, körtgür-, körtür-, körünçlä-, köründür-</i>	<i>közüntür-</i>	-	<i>bälgürt-</i>	-
GÖZETME	-	<i>közäd-</i>	-	-	-

Tablo 40. Eski Uygurcada Türevleri Farklı Alt Sınıflarda Bulunan Göz Fiilleri

5.5. Eski Uygurcada kullanılan görme fiilleri temelde, *kör-* köküne dayanmaktadır. *közkiş-* kelimesi ise *köz* isminden türemiş bir fiildir. *karagur-* ve *yum-* fiilleri yan anlam, *arı-*, *aşa-*, *soklun-* fiilleri ise mecaz anlam kazanarak ‘görmek’ ya da ‘görmemek’ anlamlarından birine gelebilecek kullanımlara sahiptir. Burada aşağıdaki semantik geçişler söz konusudur:

<i>kör olmak = görememek</i>	<i>karagur-</i>
<i>gözlerini kapatmak = gör(e)memek</i>	<i>yum-</i>
<i>gözleri kamaşmak = gör(e)memek</i>	<i>soklun-</i>

gözün temizlenmesi = net görmek	arı-
---------------------------------	------

Tablo 41. Eski Uygurca Görme Fiillerinde Semantik Geçişler

5.6. Eski Uygurcada kullanılan görünme fiilleri temelde, *közün-*, *körün-* ve *körtgir-* fiillerinden oluşmaktadır. *bälgür-*, *bol-*, *üntür-*, *yarut-* fiilleri ve *köziñe tokın-* deyimi olumlu işlevde ‘görünmek’ anlamlı; *amrıl-*, *bat-*, *ıçgın-*, *ogad-* fiilleri ise olumsuz işlevde ‘görünmemek’ anlamlı semantik gelişimler göstermişlerdir. Burada aşağıdaki semantik geçişler söz konusudur:

<i>yok olmak = görünmemek</i>	<i>bat-</i> ,
<i>ortaya çıkmak = görünmek</i>	<i>bälgür-</i> , <i>bol-</i> , <i>üntür-</i>
<i>kaybolmak, kaybetmek = görünmemek</i>	<i>amrıl-</i> , <i>ıçgın-</i> , <i>ogad-</i>
<i>yok olmak = görünmemek</i>	<i>bat-</i> ,

Tablo 42. Eski Uygurca Görünme Fiillerinde Semantik Geçişler

5.7. Eski Uygurcada kullanılan bakma fiilleri temelde, *bak-* ve *kara-* fiillerinden oluşmaktadır. *tälmir-*, *titir-*, *toñıt-* ve *ay-* fiilleri yan anlam yoluyla; *yıçan-*, *açın-*, *igid-*, *sakı-*, *as(i)ra-*, *küt-*, *otla-* fiilleri ise mecaz yoluyla ‘bakmak, bakımıyla ilgilenmek, gözetmek’ anlamlarını kazanmışlardır. Burada aşağıdaki semantik geçişler söz konusudur:

<i>korumak = bakmak</i>	<i>küd-</i> , <i>yıçan-</i> , <i>açın-</i>
<i>tedavi etmek = bakmak</i>	<i>otla-</i>
<i>beslemek = bakmak</i>	<i>igid-</i> , <i>as(i)ra-</i> , <i>sakı-</i>

Tablo 43. Eski Uygurca Bakma Fiillerinde Semantik Geçişler

5.8. Eski Uygurcada kullanılan gözlem fiilleri temelde, *közlä-* ve *közäd-* fiillerinden oluşmaktadır. *küd-*, *kolula-* ve *sokuş-* fiilleri mecaz anlam yoluyla ‘gözlemek, gözetmek’ anlamlarını kazanmışlardır. Burada aşağıdaki semantik geçişler söz konusudur:

<i>beklemek = gözlemek</i>	<i>küd-</i>
<i>araştırmak = gözlemlemek</i>	<i>kolula-</i>
<i>incelemek = gözetlemek</i>	<i>sokuş-</i>

Tablo 44. Eski Uygurca Gözlem Fiillerinde Semantik Geçişler

5.9. Eski Uygurcada kullanılan gösterme fiilleri temelde, üçü isim ikisi fiil olmak üzere dört köke dayanmaktadır: *kör-*, *yad-*, *köz*, *im*, *bäl*. Bunlardan *yadın-* fiili mecaz, *imlâ-* ve *bälgürt-* yan anlam yoluyla ‘göstermek’ anlamını kazanmışlardır. Ayrıca *im* ve *bäl* kelimeleri ‘işaret’ anlamına gelmektedir. Eski Uygurca gösterme fiillerinde aşağıdaki semantik geçişler söz konusudur:

<i>işaret etmek = göstermek</i>	<i>imlâ-, bälgürt-</i>
<i>ortaya koymak = göstermek</i>	<i>yadın-</i>

Tablo 45. Eski Uygurca Gösterme Fiillerinde Semantik Geçişler

5.10. Eski Uygurcada kullanılan gözetme fiilleri temelde, *közäd-* fiilinden oluşmaktadır. *küd-* ve *küdüz-* fiilleri yan anlam ve *açın-* fiili ise mecaz anlam yoluyla ‘gözetmek’ anlamını kazanmışlardır. Burada aşağıdaki semantik geçişler söz konusudur:

<i>beklemek, korumak = gözetmek</i>	<i>küd-</i>
<i>korumak, bakmak = gözetmek</i>	<i>açın-</i>

Tablo 46. Eski Uygurca Gösterme Fiillerinde Semantik Geçişler

6. Kısaltmalar ve Kaynakça

Kısaltmalar

Ab.G = Gulcalı 2014; ADF = Elmalı 2014; Ay.A = Ayazlı 2012; Ay.B = Berbercan 2013; Ay.Ç = Çağatay 1945; Ay.Çt = Çetin 2012; Ay.K = Kaya 1994; Ay.Ö = Ölmez 1991; Ay.T = Tokyürek 2015; Ay.U-I = Uçar 2009; Ay.U-II = Uçar 2013; BT-I = Hazai-Zieme 1971; BT-II = Röhrborn 1971; BT-III = Tezcan 1974; BT-IX = Tekin 1980; BT-V = Zieme 1975; BT-VII = Kara-Zieme 1976; BT-VIII = Kara-Zieme 1977; BT-XIII = Zieme 1985; BT-XVIII = Zieme 1996; BT-XX = Zieme 2000; BT-XXI = Wilkens 2001; BT-XXIII = Zieme 2005; BT-XXIX = Kasai 2011; BT-XXV = Wilkens 2007; BT-XXVI = Kasai 2008; BT-XXVIII = Yakup 2010; DDUS = Civelek 2005; Dış.K = Kaljanova 2005; Dış.Y = Yakup 2006; Dkm.E = Elmalı 2009; Dkm.S = Shogaito et al 1998; DTV = Jaeckel-Doğanata 2006; EDPT = Clauson 1972; ETF = Demirci 2010; EUDÇ = Demirci 2014; EUTS = Caferoğlu 1993; EVCA = Levin 1993; GTS = Güncel Türkçe Sözlük ; IB-I = Tekin 1993; IB-II = Tekin 2004; KK.K = Karaarslan 2011; KP.H

= Hamilton 2011; KP.T = Tulum-Azılı 2015; KP.Y = Yavuz 2011; Mayt. Tk. = Tekin 1976; Mayt.S = Shimin-Klimkeit 1988; MUS = Özertural 1996; OTWF = Erdal 1991; SDB = Barutçu-Özönder 1987; TarS = Türk Dil Kurumu 2009; UT = Zieme-Kara 1979; UWV = Röhrborn 2010; Üİ = Barutçu-Özönder 1998; XST = Özbay 2014; Xua.B = Barat 2000; Xua.M = Mirsultan 2010; Xua.Ö = Ölmez 1994; Xua.S = Semet 2005 ; Xua.T = Tezcan 1975.

Kaynakça

ARINCI, K.; A. ELHAN (1991). Duyu Organları (Organa Sensoria ‘Sensuum’), Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

ARKONAÇ, S. A. (2005). Psikoloji, Zihin Süreçleri Bilimi, İstanbul: Alfa Yayınları.

AYAN, E.; Y. TÜRKDİL (2014). “Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Görme Duyu Fiilleri”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7/35: 26-41.

AYAZLI, Ö. (2012). Altun Yaruk Sudur VI. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BARAT, K. (2000). The Uygur-Turkic Biography of the Seventh-Century Chinese Buddhist Pilgrim, Xuanzang, Ninth and Tenth Chapters, Bloomington, Indiana: Indiana University.

BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. S. (1987). Uygurca Sadāprarudita ve Dharmodgata Boddhisattva Hikâyesi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

BARUTÇU-ÖZÖNDER, S. (1998). Üç İtigsizler, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BENEDETTI, M. (2012). “Valency Alternations with Perception Verbs in Indo-European Languages”, the Indo-European Verb Proceedings of the Conference of the Society for Indo-European Studies, (Los Angeles 13–15 September 2010), Ed. H. C. MELCHERT, Reichert Verlag, Wiesbaden: 1-6.

BERBERCAN, M. T. (2013). Eski Türkçe Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikâyesi, İstanbul: Derin Yayınları.

BIBER, D. et al (1999). Grammar of Spoken and Written English, London: Longman.

BLENDEA, S. (2015). “Prototypical Meanings in Perception Verbs”, Annals of the ‘Constantin Brâncuși’, University of Târgu Jiu, Letter and Social Science Series, 2: 92-97.

BULDUK, S. (2014a). “Duyum ve Algı”, Duyum ve Algı Psikolojisi, Ed. S. BULDUK, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul: 1-46.

BULDUK, S. (2014b). “Görme Duyusu ve Algı”, Duyum ve Algı Psikolojisi, Ed. S. BULDUK, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul: 47-129.

CAFEROĞLU, A. (1993). Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Enderun Kitabevi.

CHU-REN, H.; Hong, J. (2005). “Deriving Conceptual Structures Form Sense: A Study of Near Synonymous Sensation Verbs”, Journal of Chinese Language and Computing, 15/3: 1-13.

CİVELEK, Ö. (2005). Dindışı Eski Uygurca Metinlerin Karşılaştırmalı Sözvarlığı, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. (Yüksek Lisans Tezi)

CLAUSON, G. (1972). An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish, Oxford: Oxford University Press.

CROFT, W. (1993). “Case Marking and the Semantics of Mental Verbs,, Semantics and the Lexicon. Ed. J. PUSTEJOVSKY, Kluwer Academic, Dordrecht: 55-72.

ÇAĞATAY, S. (1945). Altun yaruktan iki parça: 1. Küü Tav’ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza; 2. Üç Prense Pars hikâyesi (Prens Mahasatvi), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÇETİN, E. (2012). Altun Yaruk. Yedinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin, Adana: Karahan Kitabevi.

DEMİRCİ, Ü. Ö. (2010). Eski Türkçede Fiiller, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. (Doktora Tezi)

DEMİRCİ, Ü. Ö. (2014). Eski Uygurca Dört Çatik, İstanbul: Kesit Yayınları.

ELMALI, M. (2009). Daśakarmapathaavadānamālā, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. (Doktora Tezi)

ELMALI, M. (2014). Eski Uygurca Altı Dişli Fil Hikâyesi, İstanbul.

ERDAL, M. (1991). Old Turkic Word Formation: a Functional Approach to the Lexicon, I-II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

ERDEM, M. (2017). “Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde İletişim Fiilleri”, Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 4/2: 94-103.

GARCÍA-MIGUEL, J. et al (2005). “Verbs, Semantic Classes and Semantic Roles in the ADESSE project”, Proceedings of the Interdisciplinary Workshop on the Identification and Representation of Verb Features and Verb Classes, Saarbrücken, 28 febrero-1 marzo 2005.

GOLDSTEIN, E. B. (2013). Bilişsel Psikoloji, Çev. O. GÜNDÜZ, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

GONZÁLEZ ORTA, M. (2003-2004). “The Old English Verbs of Smell Perception and Emission: Analysis of the Interface of their Semantic and Syntactic Representation”, the Journal of Selim (The Spanish Society for Mediaeval English Language and Literature), 12: 33-48.

GÖKÇE, F. (2014). “Altay Dillerinde Ortak Bir Gramatikal Morfem {Zarf-Fiil Eki/Mastar Eki + GÖR-} Üzerine”, Türkbilig, 27: 1-12.

GÖKÇE, F. (2015). “Kutadgu Bilig’de Kör- ‘Görmek’: Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme”, Türkbilig, 29: 59-76.

GULCALI, Z. (2014). Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur’dan “Aç Bars” Hikâyesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GUNNARSDÓTTIR, Á. B. (2013). Conceptual metaphors in perception verbs: A comparative analysis in English and Icelandic, University of Iceland School of Humanities Department of English.

HALLIDAY, M. A. K. (2014). Halliday’s Introduction to Functional Grammar, London-New York: Routledge.

HAMILTON, J. R. (2011). İyi ve Kötü Kalpli Prens Öyküsü, Çev. V. KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

HAZAI, G.; P. ZIEME (1971). Fragmente der uigurischen Version des “Jin’gangjing mit den Gāthās des Meister Fu”, Berlin: Akademie Verlag.

IBARRETXE-ANTUÑANO, B. I. (1999). Polysemy and Metaphor in Perception Verbs: A CrossLinguistic Study, University of Edinburgh, Edinburgh. (Unpublished Doctoral Thesis)

JAECKEL, R.; E. G. DOĞANATA (2006). A Dictionary of Turkish Verbs: in Context and by Theme = Örnekli ve Tematik Türkçe Fiiller Sözlüğü, Washington: Georgetown University Press.

KALJANOVA, E. (2005). Uygurca Dışastvustik (Giriş-Metin-Çeviri-Dizin ve Tıpkıbasım), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

KAMCHYBEKOVA, K. (2010). Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

KANAT, A. (2001), Renk ve Duyu Psikolojisi, İzmir: İlya Yayınevi.

KARA, G.; P. ZIEME (1976). Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung, Berlin: Akademie Verlag.

KARA, G.; P. ZIEME (1977). Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas “Tiefer Weg” von Sa-skya Paṇḍita und der Mañjuśrīnāmasaṅgīti, Berlin: Akademie Verlag.

KARAARSLAN, Ş. (2011). Kşanti Kılğuluk Nom Bitig’de Ekler: Giriş-Inceleme-Metin-Dizin, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

KASAI, Y. (2008). Die uigurischen buddhistischen Kolophone, Turnhout: Brepols.

KASAI, Y. (2011). Der Alttürkische Kommentar zum Vimalakīrtinirdeśasūtra, Turnhout: Brepols.

KAYA, C. (1994). Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KOPTAGEL-İLAL, G. (1991). Tıpsal Psikoloji, Tıpta Davranış Bilimleri, Ankara: Güneş Kitabevi.

KULİYEV, G. K. (1992). Semantika Glagolov v Tyurkskikh Yazıkakh, Baku: Akademiya Nauk Azerbaydzhana.

LEECH, G. (2013). Meaning and the English Verb, London-New York: Roudledge.

LEVİN, B. (1993). English Verb Class and Alternations: A Preliminary Investigation, Chicago: University of Chicago Press.

MİRSULTAN, A. (2010). Die alttürkische Xuanzang-Biographie X, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

MONTOYA REYES, A. (2008). “The presence of cognitive verbs in mathematical texts (1800-1900) of the Coruña Corpus”, Icame Journal, 32: 139-155.

MUSKENS, R. A. (1993). “Perception Verbs”, the Encyclopedia of Language and Linguistics, Ed. R. E. ASHER; J. M. Y. SIMPSON, New York: Pergamon, 6: 2999–3000.

NEAGU, M. (2013). “What is Universal and What is Languagespecific in The Polysemy of Perception Verbs?”, RRL, LVIII/3: 329–343.

ÖLMEZ, M. (1991). Altun Yaruk: III. Kitap (= 5. Bölüm) (Suvarṇaprabhâsasûtra), Ankara: Odak Ofset.

ÖLMEZ, M. (1994). Hsüan-Tsang’ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü, VI. Bölüm, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

ÖZBAY, B. (2014). Huastuanift. Manihaist Uygurların Tövbe Duası, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZERTURAL, Z. (1996). Maniheist Uygur Metinlerinin Dil Özellikleri ve Sözcükleri, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

ROJO, A.; J. VALENZUELA (2005). “Verbs of sensory perception: An English-Spanish comparison”, Languages in Contrast, 5/2: 219-243.

RÖHRBORN, K. (1971). Eine uigurische Totenmesse, Berlin: Akademie Verlag.

RÖHRBORN, K. (2010). Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab— äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

SEÇKİN, K. (2014). “Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı”, VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (Uludağ Üniversitesi, 4-7 Aralık 2013) Bildirileri, Bursa, II: 921-929.

SEMET, A. (2005). Lexikalische Untersuchungen zur uigurischen Xuanzang-Biographie, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

SHIMIN, G.; KLIMKEIT, H.-J. (1988). Das Zusammentreffen mit Maitreya, die ersten fünf Kapitel der Hami-Version der Maitrisimit, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

SHOGAITO, M. et al (1998). The Daśakarmapathāvadānamālā in Uighur, Kyoto: Shokado, Nakanishi Printing.

SWEETSER, E. (1990). From Etymology to Pragmatics, Cambridge University Press, Cambridge: 32-37.

ŞAHİN, S. (2012). Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

ŞİRİN-USER, H. (2009). Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi, Konya: Kömen Yayınları.

TANALP, R. (1975). Duyu Fizyolojisi, Ankara: Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları.

TEKİN, Ş. (1976). Uygurca Metinler II: Maytrısimit, Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma, Uygurca İptidaî Bir Dram, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

TEKİN, Ş. (1980). Maitrisimit nom bitig, die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule, Berlin: Akademie Verlag.

TEKİN, T. (1993). Irk Bitig. The Book of Omens, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

TEKİN, T. (2004). Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı, Ankara: Öncü Kitap.

TEZCAN, S. (1974). Das uigurische Insadi-Sūtra, Berlin: Akademie Verlag.

TEZCAN, S. (1975). Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi, X. Bölüm, Ankara. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi)

TOKYÜREK, H. (2015). Altun Yaruk Sudur, IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını), Kayseri: Laçın Yayınları.

TULUM, M. M. ; K. AZILI (2015). Eski Uygurca Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin (İyi Niyetli Şehzade-Kötü Niyetli Şehzade) Burkancı Seyirlik Eser, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.

Türk Dil Kurumu (2009). XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, II (C-D), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TÜRKDİL, Y. (2013). Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Duyu Fiilleri, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

UÇAR, E. (2009). Altun Yaruk Sudur, V. Kitap, Berlin Koleksiyonundaki Fragmanların Transliterasyonu Ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

UÇAR, E. (2013). Uygurca Altun Yaruk Sudur, IX. Tegzinç, Diplomatik Neşir Usûlüyle Yayını Tercüme Açıklamalar ve Dizin, İzmir: Dinozor Kitabevi.

VIBERG, Å. (1983). “The Verbs of Perception: A Typological Study”, *Linguistics*, 21: 123-162.

VIBERG, Å. (1999). “Polysemy and differentiation in the lexicon, Verbs of physical contact in Swedish”, *Cognitive Semantics, Meaning and Cognition*, Ed. J. AUWOOD; P. GÄRDENFORS, Benjamins, Amsterdam: 87-129.

VIBERG, Å. (2001). “The verbs of perception. Language Typology and Language Universals”. *An International Handbook*, Red. M. HASPELMATH et al, De Gruyter, Berlin: 1294-1309.

WILKENS, J. (2001). *Die drei Körper des Buddha (Trikāya), Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur), Eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St.Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert*, Turnhout: Brepols.

WILKENS, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kšanti Kılguluk Nom Bitig, I-II*. Turnhout: Brepols.

YAKUP, A. (2006). *Eine altuigurische Bearbeitung einer Legende aus dem Catuspariṣat-sūtra*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

YAKUP, A. (2010). *Prajñāpāramitā Literature in Old Uyghur*, Turnhout: Brepols.

YAVUZ, D. (2011). *Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesi, Metin (Çeviriyazı ve Aktarım), Dil İncelemeleri (Cümle Bilgisi Ve Sözcük Yapımı), İndeks*, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

YAYLAGÜL, Ö. (2005). “Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1: 17-51.

YILDIZ, H. (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

ZIEME, P. (1975). *Manichäisch-türkische Texte*, Berlin: Akademie Verlag.

ZIEME, P. (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uigeren*, Turnhout: Brepols.

ZIEME, P. (1996). *Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch, Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāsottamasūtra)*, Turnhout: Brepols.

ZIEME, P. (2000). Vimalakirtinirdesasutra, Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto, Turnhout: Brepols.

ZIEME, P. (2005). Magische Texte des uigurischen Buddhismus, Turnhout: Brepols.

ZIEME, P.; G. KARA (1979). Ein Uigurisches Totenbuch, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük (www.tdk.gov.tr)

^wbisav http://www.bisav.org.tr/yayinlar.aspx?module=makale&yayinid=237&menuID=2_3&yayintipid=3&makaleid=1381 (Erişim Tarihi: 01.04.2016)

^wframe <http://framenet.icsi.berkeley.edu/> (Erişim Tarihi: 01.04.2016)

Tilla Deniz Baykuzu. An Lu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti, Kömen Yayınları, Konya 2013, ss. 217, ISBN: 978-605-5184-15-5

Erhan AKTAŞ

Kirklareli University (Kirklareli/Turkey)

E-mail: erhanaktas35@hotmail.com

Türklerin Çinlilerle olan siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel ilişkilerinin başlangıcı çok eski dönemlere gitmekle birlikte, Asya'da bilinen en eski Türk devletlerinden biri olan Hunlarla olan ilişkileri ve Çinlilerin İç Asya ve Hun Devleti hakkındaki en eski ancak tam anlamıyla tarihî bir vesika olmaktan uzak bilgilerin tarihi MÖ. XVI. yüzyıl ile XI. yüzyıldaki Shang ya da Yin dönemine kadar uzandığı bilinmektedir (Baykuzu 2011: 2). Bununla birlikte Türk yazılı kaynaklarındaki Çin-Türk ilişkilerini, II. Türk Kağanlığı dönemine yani MS. VIII. yüzyıla kadar indirmek mümkündür. Bu iki millet, hâlâ devam eden uzun süreçte olumlu ve olumsuz birçok olayı paylaşmıştır. Bu ikili ilişkiye dair Doğulu ve Batılı Sinologlarca birçok çalışmanın yapıldığını ve araştırmaların hâlihazırda devam ettiğini bilmekteyiz. Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk dönemlerinde ATATÜRK'ün emriyle tesis edilen Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi bünyesinde de o dönemde Türkiye'de araştırmalar ve bölüm kuruculuğu görevinde bulunması amacıyla bulunan, folklor da dâhil birçok alanda kalem oynatan *Çin Tarihi* ve *Çin'in*

Şimal Komşuları gibi eserlerin sahibi Prof. Dr. Wolfram EBERHARD'ın yanı sıra kendisinden sonra gelen Prof. Dr. Bahaeddin ÖGEL, Prof. Dr. Muhaddere Nabi ÖZERDİM, Prof. Dr. Pulat OTKAN, Prof. Dr. Gülçin ÇANDARLIOĞLU, Prof. Dr. Ayşe ONAT, Prof. Dr. Özkan İZGİ, Prof. Dr. Bülent OKAY, Prof. Dr. İsenbike TOGAN, Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL, Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN, Doç. Dr. Gürhan KİRİLEN, Dr. Gülnar KARA, Dr. Sema ORSOY gibi isimler de zikredilmelidir.

Tanıtımını yapacağımız bu çalışma, Trakya Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi ve aslen bir Uygur Türkü olan BAYKUZU'nun bu alanla ilgili yapmış olduğu eserlerden ikincisidir. İlk çalışması olan *Asya Hun İmparatorluğu* (2011) ve yakın zamanda neşredilen *Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı* (2016) diğer inceleme eserleridir.

An Lu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti başlıklı çalışma “Önsöz”, “Kısaltmalar”, “Giriş”, “Kaynaklar”, “Son Söz”, “Kaynakça”, “Tablolar”, “Yen Devletinin Kronoloji Cetveli, Haritalar”, “Dizin ve Belgeler”in haricinde dört ana bölümden oluşmaktadır.

“Önsöz”de PULLEYBANK'ın “An Lu-Shan İsyanının Arka Planı” başlıklı henüz aşılamamış eserinin ve Türkiye'deki birkaç kısa kitap bölümümün haricinde konu üzerine hiç çalışılmadığını belirten yazar, eserin tam anlamıyla ilmî kaygılarla yazıldığını ve gündelik okumaların haricinde tutulması gerektiğini şu şekilde ifade eder: “*Bazı araştırmacı ve okuyucuların kuru laf kalabalığı dedikleri detaylar çok önemlidir ve bazen tek bir kelime bile tarihte veya görüşlerimizde büyük değişiklikler yapabilmektedir. O yüzden okunurken sıkıcı olsa bile bu detayları koymakta ısrarcı oldum. Çünkü detay bilgisi olmadan genel bilgi oluşmaz*”.

“Giriş” bölümünde, Türk bir anne Soğd bir babadan olan An Lu-Shan'dan (安祿山), başlatmış olduğu isyandan ve günümüz Pekin'inde kurmuş olduğu Büyük Yen Devleti'nden kısaca bahsedilmiş, o dönemki T'ang Hanedanlığını tepetaklak ederek Çin'in merkezinde bir devlet kurarak bozkırın Çin'i ele geçirildiği ifade edilmiştir (s. 2). Çalışmanın Çin kaynaklarından Türkçeye yapılan ilk tercümelerle şekillendiğini belirten yazarın kullanmış olduğu Çin yıllıkları ise Chiu T'ang Shu (618-907), Hsin T'ang Shu ve Tzu-Chih T'ung-Chien'dir ve adı geçen

yıllıkların bazı bölümleri de Türkiye’de farklı araştırmacılar tarafından yayımlanmıştır (s. 173-181). Bu yıllıkların künyeleri, “Kaynaklar” başlığı altında verilmiştir (s. 3-8).

Eserin I. Bölümü, “Çin İçindeki Türk ve Çinli Olmayan Boylar”, “VIII. yüzyılın İlk yarısında Çin’in Durumu” ve “An Lu-Shan İsyanının Sebepleri” ana başlıklarından oluşmaktadır. İlk başlık altında verilen Türk (Pu-Ku, Tongra, Hsi, A-Shih-Na, Sha-T’uo, Sir Tarduş, Ch’i-Pi ve Türğişler) ve gayr-ı Türk boyları¹ (Kitan, Shih-Wei) adı geçen isyan hareketinde Çin yıllıklarının bahsettikleri ve önemli bir yere sahip olan boylarından oluşmaktadır (s. 11-30).² Bu boyların anlatımında A-Shih-Na boyunun Çin topraklarına duhulü ve mevcudiyetinin anlatıldığı bölümde An Lu-shan İsyanı’ndan önce gerçekleşen Chieh-Shih-Shuai ya da merhum ATSIZ’ın Kürşat şeklinde literatüre kazandırdığı (1974) kumandanın isyanından da bahsedilmiş (s. 14-19), bu isyanın ayrıntıları ve güncellenmiş malumatı yazarın son çalışmasında da irdelenmiştir (Baykuzu 2016). Bu bölümün ikinci ana başlığı altında ise, mezkûr dönemde Çin’in Orta Asya, Tibet ve Nan-Chao devletleriyle olan ilişkileri ile Talas Savaşı hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir (s. 31-48). Son ana başlık, eserin II. Bölümünün hazırlayıcısı olmakla birlikte eserin de problematiğini de ortaya koymuştur. Buna göre, Batılı araştırmacıların da çok üzerinde durmadıkları gibi bu bir isyan mıdır yoksa bağımsızlık hareketi mi? (s. 49-55). Araştırmacı, hareketin Batı kaynaklarının ileri sürdüğü ekonomik sorun merkezli bir durum değil, “kuzeydoğunun dizginlenemeyen orduları ve onların başındaki bağımsızlık isteyen liderinde olduğu” görüşündedir (s. 55).

“II. Bölüm”, bir önceki bölümün son alt başlığında verilen meselenin tarihî verilerle ifadesi ve bağımsızlık ateşinin hangi amillerle, ne şekilde ve hangi aktörlerle yakıldığına dair ayrıntılı bilgiler içermektedir. Ana bölümün ilk alt başlığı olan An Lu-Shan (703-756)’da bağımsızlık önderinin menkıbevi hayatı, ailesi hakkındaki malumat, yaşadığı siyasî, sosyal ve kültürel çevre; An Lu-Shan’ın T’ang hânedanlığı hâkimiyetindeki Çin sarayına girişi (747 yılında İmparator Hsüen Tsung zamanında), saray içinde parlaması ile askerî ve idarî bakımından önemli mevkilere getirilmesi anlatılmaktadır. Burada özellikle I. ve akabinde II.

¹ Çin’in en önemli ve kudretli ‘öteki’si Türklerdi. Türklerle birlikte diğer ötekiler için bk. Kırilen 2015a.

² Çin yıllıklarındaki diğer Türk boylarının bahsi için bk. Taşağıl 2016 ve Kırilen 2015b.

Kıtan Seferleri sonrasında, Soğd babalı Türk analı, An Lu-Shan'ın saraya kabul edilmesi, başta İmparator devamında da saray bürokrasisine yakınlaşması ve sonuç olarak birçok önemli işin ki bunların başında derinden ilerlettiği isyan hareketini ne şekilde planlanıp uygulamaya geçirildiğini ifade edilir (s. 61-68). “Saraya Yakın İlişkiler” alt başlığında ise An Lu-Shan'ın İmparator'un güvenini sağlamakta kendisinin gözde cariyesi olan Yang Kuei-Fei'nin evlatlığı olarak kabul edilmesini istemesi önemli bir rol oynar. Dördüncü alt başlık olan “İsyan Hazırlıkları” bölümünde An Lu-Shan'ın özel birlikler, oluşturduğu silah depoları, askerî hiyerarşiyi sağlamlaştırması, savaş sermayesini özenle hazırlaması vb. hazırlıkların başında gelmektedir. 755 yılının birinci ayında isyan aslında şu ritüelle resmen başlamış olur: “*An Lu-Shan bir tahtta oturuyordu, sağında ve solunda yüz kadar Çinli olmayan adamları vardı. Tütsüler yakıldı, garip, bir takım eski eşyalar yere serildi, kurbanlar kesildi. Kadın kam davul çalarak tanrının önündeymiş gibi dans etti.*” (HTS, 225A, 6414'den s. 85) ve bunun anlatımı “İsyanın Başlaması” alt başlığında son derece ayrıntılı bir şekilde anlatılır. Sonraki sayfalar teferruatlı savaş hazırlıkları, An Lu-Shan'ın kendi ordusu ve ona yardıma gelenlerle beraber yapmış olduğu mücadeleler, Luo-Yang şehrini alarak 756 yılının Şubat ayında Büyük Yen Devleti'ni kurup kendisini imparator ilan etmesi, Çin'in ikinci başkentini ele geçirmesi, başkentleri ele geçirilen hanedanlığa yeni bir veliaht atanması, Uygur ve Tibetlilerin isyankârlara karşı Çinlilere yardım teklifi, yapılan savaşlar ve An Lu-Shan'ın hastalığından kaynaklanan öfkeli kişiliği nedeniyle kendisine çok çektiren üvey kardeşinin emriyle öldürülmesi bu bölümdeki bahsi geçen diğer önemli teferruatlardandır.

III. ve IV. Bölümler ise, An Lu-Shan'ın öldürülmesinden sonra yerine geçen oğlu An Ch'in-Hsü devri, eski Çin başkentleri Ch'ang-An ve Luo-Yang'ın kaybedilmesi, Uygurlarla yapılan savaşlar, An Lu-Shan'ın çocukluk arkadaşı, önemli komutanlarından ve Büyük Yen Devleti'nin üçüncü hükümdarı Shih Ssu-Ming'in devleti ayakta tutabilmek için yapmış olduğu son mücadeleler, onun bir cariyeden olan ve devletin son hükümdarı Shih Ch'ao-I'nin gayret ve askerî seferlerine ayrılmıştır (s. 125-168).

Eserin içinde ve sonunda yer alan orijinal nitelikteki resim, tasvir ve haritalar konunun daha canlı bir şekilde göz önüne getirilmesine yardımcı enstrümanlardan olmuştur.

Yazarının büyük bir dikkat ve özenle hazırladığı çalışmasının son paragrafı aynı zamanda An Lu-Shan'ın, isyanının, kurduğu devletin bölge siyasasındaki önemine dikkat çeker mahiyette olduğu için ifadeyi doğrudan alıyor, kıymetli araştırmacıdan İç Asya Türk tarihine ışık tutacak nice eserler vermesini diliyoruz: “*An Lu-shan isyanı öyle büyük bir hasar vermiştir ki T'ang Hanedanlığı yıkıldıktan sonra bile yerine kurulan sırayla Sung, Yuan ve Ming Hanedanlıkları'nın uluslararası dünyaca büyük devletler haline gelememesinin sebebi bile buna bağlanmaktadır.*” (s. 171).

Kaynakça

- ATSIZ, H. N. (1974). Bozkurtlar, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- BAYKUZU, T. D. (2011). Asya Hun İmparatorluğu, Konya: Kömen Yayınları.
- BAYKUZU, T. D. (2016). Son Bilgiler Işığında Kürşad İsyanı, Konya: Kömen Yayınları.
- KIRILEN, G. (2015a). Eski Çinin Ötekisi Türkler, İstanbul: Gece Kitaplığı.
- KIRILEN, G. (2015b). Göktürklerden Önce Türkler, İstanbul: Gece Kitaplığı.
- TAŞAĞIL, A. (2016). Eski Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

**Murat Elmalı. Daśakarmapathāvadānamālā, Giriş-Metin-
Çeviri-Notlar-Dizin, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
2016, ss. 612, ISBN: 978-975-16-3217-3**

Zeynep BAYAR

Ege University (İzmir/Turkey)

E-mail: zeynepp515@gmail.com

II. Türk Kağanlığının yıkılmasından sonra tarih sahnesine çıkan Uygurlar, Türk kültür tarihinde belki de en fazla iz bırakmış Türk boyudur. Yaşam şartları değişmiş, yerleşik yaşama geçip şehirler kurmuş, toprağı ekip biçmiş, farklı inanç biçimleriyle karşılaşmış farklı kültürler tanımış olan Uygurlar, medeniyet anlamında büyük atılımlar yaşamıştır. Bu din ve kültür çeşnisi içinde Uygurların kazandığı en mühim şey dinî ve edebî yazılı ürün oluşturma alışkanlığıdır. Bilhassa Budist, Maniheizt, Hristiyan din çevrelerince hazırlanmış hikâyeler, dinî metinler, dua parçaları ve lirik şiirlerden oluşan yazılı eser külliyatı Uygurlardan günümüze kalan önemli kültür unsurlarıdır. Büyük çoğunluğu Çince, Soğdca, Tibetçe, Toharca ve Sanskritçeden yapılan çevirilerden meydana gelen bu geniş külliyat en geç XIII. yüzyıla kadar oluşumunu sürdürür. Ancak bu eserlerin gün yüzüne çıkması yaklaşık altı yedi yüzyıl sonradır.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde, bilhassa Dunhuang, Turfan, Hoço gibi Uygur bölgelerinde, Eski Uygurlara ait metinlerin keşfedilmesiyle birlikte, süratli bir

neşriyat çalışması başlamıştır. Tek tük tanıtım yazıları ve tıpkıbasımlar dışında MÜLLER'in *Uigurica* (1908, 1910, 1920, 1931), LE COQ'un *Türkische Manichaica aus Chotscho* (1911-1922), BANG ile öğrencileri GABAIN'in ve ARAT'ın başlattığı *Türkische Turfantexte* (1929-1959) adlı seriler daha fazla öne çıkan hacimli çalışmalarıdır. Tabii bu seri yayınların dışında Alman, Macar, Japon, Rus, Türk, Çinli Türkolog tarafından birçok dergi ve serilerde Uygurca neşirler yayınlanmıştır. Bunlar içinde en mühim olanları *Berliner Turfantexte* serisi içinde yer alan metin neşirleri ile *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica* (Harrassowitz Verlag) serisi içinde yer alan *Xuanzang Biyografisi*'ne ait neşirlerdir.

Türk Dil Kurumunun Eski Uygurca metinler üzerine başlatmış olduğu seri ise *Berliner Turfantexte* ve *Xuanzang Biyografisi*'nden sonra hazırlanan üçüncü seridir. *Daśakarmapathāvadānamālā* (DKPAM) hikâyelerini içeren tanıtacağımız eser, ELMALI'nın Marmara üniversitesinde Mesut ŞEN danışmanlığında hazırladığı doktora tezine (2009) dayanmaktadır.

DKPAM'ye ait belgeler ilk kez MÜLLER tarafından hazırlanan *Uigurica* serisinde yayınlanmıştır. Yayınlanan bu belgeler hakkında da ARAT, BANG, GABAIN, HİMRAN, SHIMIN, KLIMKEIT, LAUT, WILKENS¹ gibi isimler de pek çok çalışma yapmıştır. Bu çalışmalardan biri de EHLERS'in 1987'de yayınladığı DKPAM belgelerinin kataloğudur.² Uygurca neşir, katalogda yer alan 85 Uygurca belge ve bu belgelere eklenen tamamlayıcı belgelerle birlikte toplamda 127 belgeden hareketle meydana getirilmiştir.

Eserin tam adı *Daśakarmapathāvadānamālā* 'On (Kötü) Davranış Yollarının Zincirleme Hikâyesi' anlamına gelir ve bu eser Budizmin Sanskritçe adıyla Vaibhāṣika okuluna ait bir din dersi kitabı mahiyetindedir. On günaha atfen on bölümden oluşur. Bunlar günahlar sırasıyla şöyledir: *özlüg ölmek* 'canlı bir varlığı

¹ Uygurca *Daśakarmapathāvadānamālā*'nın bütün metin parçalarının/nüshalarının neşri ile Almanca tercümesi ve açıklamalı notları için bk. WILKENS, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien, Edition der altuigurischen Daśakarmapathāvadānamālā, Teil 1-2-3, Berliner Turfantexte: 37, Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.*

² EHLERS, G. (1987). *Alttürkische Handschriften, Teil 2: Das Goldglanzsūtra und der buddhistische Legendenzyklus Daśakarmaparhāvadānamālā, Depositum der Preußischen Akademie der Wissenschaften (Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz, Berlin), Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Band 13/10, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.*

öldürmek', *adinagu tavarın ogurlamak* 'başkasının malını çalmak', *amranmak nizvani* 'zina yapmak', *ezüg yalğan sav sözlemek* 'yalan söylemek', *çaşurmak çaşut çaşurmak* 'iftira atmak', *irig sarsıg sav sözlemek* 'küfürlü ve kaba söz söylemek', *askançulamak* 'ikiyüzlülük yapmak, riyakârlık etmek; dedikodu yapmak', *küni sakınç öritmek* 'açgözlülük; kıskançlık yapmak', *övke üz buz köjül öritmek* 'öfkelenmek', *ters körüm öritmek* 'aykırı fikirde olmak'.

DKPAM hikâyelerinde, üstat talebelerine Buda'nın farklı doğumlarını ve Buda'nın manevî olgunluğa ulaşma yolunda on büyük günahı nasıl kaçındığını anlatır. Bu on günah, Budizm inancının Vaibhāṣika okulunun on emri olarak bilinir. Bu emirler aynı zamanda Yahudilik ve Hristiyanlık inancındaki on emri de hatırlatmaktadır. Kaçınılması gereken bu günahların üçü beden, dördü konuşma, üçü de düşünce ile ilgilidir ve bu üçlü yapı Budizm'in üç insancıl yapısını işaret eder.

Hikâyelerdeki her günah (Sanskritçe *karmapatha* 'kötü iş yolu; kötü amel, günah') sırasıyla üstat ile talebesi arasında geçen giriş diyalogundan, *Ava-dana*'dan³, kapanış diyalogundan ve cehennem tasvirlerinden oluşur. Her bölümün kendi içinde bir hikâyeden meydana gelmesinin yanında toplamda on hikâye/bölüm bir ana hikâyeye bağlanarak çerçeve hikâyeye meydana gelir.

Daśakarmapathāvadānamālā, Budist Uygur yazılı belgelerinin büyük çoğunluğunda olduğu gibi, çeviri bir eserdir. Eserin birkaç yerinde de bahsedildiği üzere *Ugu Küşen* (Toharca B = Küşen dili) dilinden Toharca A'ya (Doğu Toharcası) ve Toharca A'dan Uygurcaya çevrilmiştir. Çevirinin tarihi ise tam olarak belirlenmemektedir, zira DKPAM'nin farklı nüshalardan oluşması ve elde edilen belgelerin dil özellikleri açısından birbirlerinden ayrılması eserin tarihlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte ELMALI, daha önce DOERFER, ERDAL ve AĞCA gibi araştırmacıların yapmış olduğu tarihlendirme çalışmalarından hareketle eserin en geç XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyıl başı gibi bir tarihte yazıldığını tahmin etmektedir.

³ İnsanların öldükten sonra iyi davranışlarından dolayı nasıl mükâfatlandırılacağını anlatan Budist hikâyelerdir.

Eseri Eski Uygurcaya çeviren kişi olarak eserde *Şilazin Praşniké* ve *Şilazin Plaştinké* isimleri zikredilir. *Praşniké* (Sanskritçe *prāśnika* ?) ‘reis, lider; soru soran kişi’ anlamına gelir, ikinci şekil olan *Praştinké* ise ilk şeklin farklı bir yazımı olarak düşünülür. *Şilazin Praşniké* eseri Toharca A’dan Uygurcaya çevirmiştir. Eseri *Ugu Küşen* (Toharca B) dilinden Toharca A’ya çeviren kişi ise *Kavi Drre Sañadas*’tır.⁴

Esere ait nüshanın parçaları Berlin⁵, St. Petersburg ve Urumçi olmak üzere üç farklı yerde bulunur. EHLERS, Berlin’de bulunan, DKPAM’ye ait belgelerin kataloğunu hazırlamış ve ELMALI çalışmasını hazırlarken büyük oranda EHLERS’in kataloğunda yer alan belgelerden faydalanmıştır. Paralel ve tamamlayıcı belgeler için de Petersburg ve Hami nüshaları taranmıştır. WILKENS’in daha önce belirttiği üzere, eserin tamamı 14.000 satırın üzerinde olan DKPAM metninin burada 5000 satıra yakın bir kısmının yazıçevrimi, Türkiye Türkçesi karşılıkları, açıklamaları ve sözlüğü oluşturulmuştur. Toplamda DKPAM’a ait 127 belgeyi bir araya getiren ELMALI bu belgeleri EHLERS’in de sıralama ölçütü olan günahlara göre sıralayıp birleştirmiştir.

ELMALI’nın eseri, “Giriş”, “Metin”, “Çeviri”, “Notlar”, “Dizin” ve “Tıpkıbasım” bölümlerinden meydana gelmektedir.

“Giriş”, bölümünde eserin adı ve içeriği, çevirinin kaynağı, tarihi ve çevircinin adı ve kimliği, eserin dili ve kelime hazinesi, nüshalar, DKPAM üzerinde yapılmış çalışmalar, metinde geçen özel adlar, metnin yazım özellikleri, okunuş ve etimoloji yönünden sorunlu kelimeler, çoklu madde başları ve çalışmanın kurgusu üzerinde durulmuştur.

“Metin”, bölümünde esere ait belgelerin yazıçevrimleri verilmiştir.

⁴ *Sañadas*, Budist düşünür *Vasubandhu*’nun öğrencisidir. Bu isim asıl ismi olmayıp manastırda kullandığı rahip ismidir.

⁵ *Daśakarmapathāvadānamālā*’ya ait Almanya’da bulunan metin parçalarının toplu kataloğu ve EHLERS’in eksiklerinin tamamlanması için bk. WILKENS, J. (2010). *Alttürkische Handschriften Teil 10: Buddhistische Erzähltexte, Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Band 13/18*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag. DKPAM için katalogda bk. s. 39-228.

“Çeviri”, bölümünde DKPAM, Eski Uygurcadan Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Aktarım yapılırken satırları tercüme tercih edilmemiş, satırlar anlamlı bütünlük oluşturularak paragraf şeklinde aktarılmıştır.

“Notlar”, bölümünde ise metinde yer alan alıntı kelimeler, Uygurcada çok sık kullanılmayan Türkçe kelimeler, yeni atasözü, deyim ve ikilemeler gösterilmiş ve yorumlanmıştır.

“Dizin”, bölümünde metindeki bütün kelimelerin listesi verilmiş ve kelimelerin Türkiye Türkçesi karşılıkları gösterilmiştir. Türkçe olmayan kelimelerin de kaynakları ve orijinal şekilleri belirtilmiştir.

“Tıpkıbasım”, bölümünde ise çalışmada kullanılan belgelerin resimleri yer alır. Ancak burada bütün parçalar yoktur. Eksik olan belgelerin resimlerine ulaşılabilecek web adresleri ve metindeki yerleri verilmiştir. Resimler için “Depositum der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in der Staatsbibliothek zu Berlin-Preußischer Kulturbesitz Orientabteilung” kurumunun internetteki “Turfanforschung: Digitales Turfan-Archiv” (www.turfan.bbaw.de) adresinden faydalanılmıştır.

Türkiye’deki Eski Uygurca sahasına fayda getireceğine inandığımız bu eseri dolayısıyla yazarı kutluyoruz.

**Mağfired Kemal Yunusoğlu. Budist Türk Çevresi Eserlerde
Metaforlar, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, ss.
284, ISBN: 978-975-16-3204-3**

Deniz KARADENİZ

Ege University (İzmir/Turkey)
E-mail: d.karadeniz91@gmail.com

Elimizdeki eser, Sema BARUTÇU ÖZÖNDER'in danışmanlığında Ankara Üniversitesi'nde hazırlanan (2003) doktora tezine dayanmaktadır. Eser, "Önsöz" (s. 11-13), "Giriş" (s. 13-15), "Konu Külliyatı ve Kısaltmalar" (s. 15-26), "Dergi ve Diğer Kısaltmalar" (s. 26-28), "İşaretler" (s. 28-29) ve "Yazı Çeviri Sistemi" (s. 28-29) başlıklarının ardından "1. Bölüm: Metaforun Kuramsal Temeli" (s. 31-85), "2. Bölüm: Budhizm ve Buddhist Türk Çevresi" (s. 85-95), "3. Bölüm: Buddhist Türk Literatüründe Metaforların Yapısı" (s. 95-161), "4. Bölüm: Yapısal ve Kavramsal Türleri Bakımından Türkçe Buddhist Metaforlar" (s. 161-267) ana bölümlerinden ve "Buddhist Metaforlar Dizini" (s. 267-277) ile "Kaynaklar" (s. 277-284) başlıklarından meydana gelmektedir.

Önsöz bölümünde eserin konusu Budist Türk çevresi eserlerindeki Budist metaforların tespiti ve metafor olayları oluşturmak şeklinde belirtilmiştir. Eski Türkçe ile ilgili semantik alan çalışmalarının azlığına değinen yazar, eserin teorik çerçevesinin çağdaş metafor teorilerine göre oluşturulduğunu ifade etmektedir.

Giriş bölümünde ise eserin teorik açıdan büyük ölçüde LAKOFF ve JOHNSON'ın *Metaphors we Live by* (University of Chicago Press, Chicago 1980) adlı eserine ve Lakofyanca yaklaşım (Lakovian approach) olarak bilinen dil, kültür ve idrakle ilgili teorilere dayandırıldığı belirtilmiştir.

Eserin birinci bölümünde metaforun kuramsal temeli ve bu konuyla ilgili çeşitli sorunlar, “1.1. Metafor Nedir?”, “1.2. Metaforun Esas Rolü”, “1.3. Metaforun Meydana Gelişi”, “1.4. Çok Anlamlılık ve Metafor”, “1.5. Eşanlamlılık ve Metafor”, “1.6. Metonimi ve Sinekdoka”, “1.7. Benzetme ve Metafor”, “1.8. Metafor Üzerine Çalışmalar”, “1.9. Metafor Üzerine Görüşler”, “1.10. Bilişsel Anlam Bilimi Üzerine”, “1.11. Metaforların Sınıflandırılması Meselesi”, “1.12. Metaforu Etkileyen Unsurlar” başlıkları ve başka alt başlıklar altında, örnekler aracılığıyla detaylı bir biçimde ele alınmıştır. Metafor için LAKOFF'un “*metafor, bir kavramın bir başka kavramla algılanma ifadesi olarak söylenmesidir, bu iki kavram arasında benzerlik ve bağ mevcuttur*” (s. 31) görüşü verildikten sonra metaforların gerçekte ne ifade ettiği üç maddede açıklanmıştır:

1. Bizim hedeflediğimiz amaçla birlikte esas anlama uygun yeni anlam yükler. *Kardeşim melektir* örneğinde *melek kardeşim* kavramına yüklenen yeni anlamdır.

2. Bir başka nüfuz alanında, örneksime yoluyla esas anlamın kavramsal yapısını büyütür. Örneğin, *Enflasyonun ateşi düşürüldü*. Bağlama göre buradaki *ateş* bir hastalık belirtisi anlamındadır. Fakat bu belirti, farklı bir nüfuz alanında örneksime ile ödünç alınmaktadır. Dolayısıyla ateşin kavramsal yapısı büyümektedir.

3. Kavramların geleneksel işlevlerini yerine getirerek esas anlam ifade eden kavramı görünüşü ve içeriğini bir alandan başka bir alana taşır. Böylece yan anlamları meydana getirir. Örneğin, *masanın ayağı, kapının kolu, dağın başı, denizin burnu, vs.* (s. 33)

Metaforların dünyayı algılamada büyük bir role sahip olduğu ve metaforların çoğunluğun düşündüğü gibi sadece edebiyat ve sanatta kullanılan ifade biçimi veya söz sanatından ibaret olmadığı, düşünce dünyamızı yansıtan ve dünyayı algılamamızda büyük bir rol üstlenebilecek potansiyele sahip olduğuna “1.2.

Metaforun Esas Rolü” bölümünde değinilir (s. 33-34). Sonraki başlıklarda metaforun çok anlamlılık ve eşanlamlılık ile ilişkisi, metonimi-sinekdoka-metafor ilişkileri ve ARISTO’dan itibaren metaforla ilgili görüşler ele alınmıştır. Budist Türk çevresi metinlerindeki metaforları bilişsel dilbilimi teorilerinin temelinde inceleyen eserin 1.10. Bilişsel Anlam Bilimi Üzerine başlığında bilişsel anlambiliminin esas kuramı birkaç maddede özetlendikten sonra bilişsel anlambiliminde metafora dair bazı terimler hakkında bilgi verilmiştir. “1.11. Metaforların Sınıflandırılması” başlığında metaforlar çeşitli açılardan sınıflandırılmıştır ve “1.12. Metaforu Etkileyen Unsurlar” başlığında ise kültür-metafor ilişkisi, metaforun dilbilgisi açısından yorumlanması, bilişsel dilbilgisinde metafor, metafor-çeviri-çevirmen ilişkileri gibi konular farklı alt başlıklarda ele alınmıştır.

“Buddhizm ve Buddhist Türk Çevresi” başlıklı ikinci bölümde “2.1. Buddhizm Üzerine”, “2.2. Buddhist Türk Çevresi” ve “2.3. Türk Buddhist Literatürü” başlıkları ve başka alt başlıklar yer almaktadır. Bu başlıklarda Budizm’in ortaya çıkışı, yayılma ve gelişme süreçleri, üç ana mezhebi ve Budizm’in temel öğretisinden söz edilip Türklerde bu dinin yayılma süreçleri, algılanması ve Budizm-Mani dini ilişkisi ile Türk Budist Literatürü hakkında bilgi verilmiştir.

Eserin üçüncü bölümü olan “Buddhist Türk Literatüründe Metaforların Yapısı” kısmında “3.1. Buddhist Metafor Sebepleri ve Oluşma Sebepleri Üzerine”, “3.2. Buddhist Türkçe Eserlerde Kaynakları Bakımından Metaforlar” ve “3.3. Ortaya Çıkan Diğer Mecazlar” ve “Metaforla İlişkileri” başlıkları ve çeşitli alt başlıklarda yazarın da ifade ettiği gibi belirli metaforların yapısı Budist kültür özellikleriyle birleştirilerek bilişsel anlambilimi teorileri açısından değerlendirilmiştir. (s. 95)

“3.1. Buddhist Metafor Modelleri ve Oluşma Sebepleri Üzerine” başlığı altında Budist kültürün metaforların şekillenmesine etkisi üzerinde durulmuş ve ardından seçilen Budist kavramlar ve bunlarla ilgili metaforlar Budist kültür çerçevesinde, Budist Türk çevresi eserlerinden parçalarla da desteklenerek analiz edilmiştir. Örneğin, “3.1.2.2. Işık İmajı” alt başlığının Buddha maddesi altında Buddha aydır metaforları şu şekilde örneklenip açıklanmıştır: burhanlığ ay teñri bursañ kuvrağlıg yultuzlar grahlar kuvrağı birle ol ayıg kılınçig bulittın arıgın siligin ündiler (Berliner Turfantexte III: 384-88) “Buddha ayı, rahipler cemaati

yıldız (ve) gezegenler topluluğu ile o kötü amele sahip buluttan temiz olarak çıktılar/yükseldiler.”

Buddha'nın ay olarak kavramsallaştırılması onun karanlığı aydınlatıcı özelliğinin bir başka ve daha netleştirilmiş ifadesidir. *Buddha aydır* metaforlarında görülen Buddha'nın ay olarak kavramsallaştırılması ise onun karanlığı aydınlatıcı özelliğinin bir başka bir ifadesidir. Doğadaki ay geceyi aydınlatır. Buddha da gece olan, karanlığa bürünen bu dünyayı, tıpkı bir ay gibi düşünceleri ve fikirleri ile aydınlatır. (s. 112)

“3.2. Buddhist Türkçe Eserlerde Kaynakları Bakımından Metaforlar” başlığı altında çeviri-metafor ilişkisi, Türkçe kökenli metaforlar ve Budist Türkçe metaforların biçim bilgisi çeşitli alt başlıklarda ele alınır. “3.3. Ortaya Çıkan Diğer Mecazlar ve Metaforla İlişkileri” maddesinde ise Metonimi, Sinekdoma ve Benzetme alt başlıkları yer alır.

Eserin dördüncü bölümü olan “Yapısal ve Kavramsal Türleri Bakımından Türkçe Buddhist Metaforlar” başlığı altında, “4.1. İç Yapıları Bakımından Buddhist Kavramsal Metaforlar” kısmında töz ve karma metaforlar incelenmiştir. “4.2. Kavram Türleri Bakımından Buddhist Kavramsal Metaforlar” kısmında ise ontolojik metaforlar, yön metaforları ve yapısal metaforlar ele alınmıştır.

Beşinci ve son bölüm olan “Buddhist Kavramlar ve Metaforlu Kullanımları” bölümünde, Budizm ile ilgili temel kavramlar üzerinden gelişen metaforlar, Budist kültür çerçevesinde yapısal ve kavramsal türleri bakımından incelenmiştir. Örneğin, Budizm ile ilgili temel kavramlardan biri olan *triratna* ‘üç mücevher’ kavramı, “5.1. Triratna” başlığı altında ilk olarak Türkçe, Sanskritçe ve Çince karşılıkları verilip bu kavram hakkında bilgi verildikten sonra kavramla ifade edilen Buddha, dharma ‘öğreti’ ve saṅgha ‘topluluk’ kavramları alt başlıklarda açıklanır ve bunlarla ilgili metaforlar yukarıda belirtilen ilkeler ışığında analiz edilir. “5.1.1. Buddha” başlığının “(5.1.1.1). Buddha Varlıktır” maddesinin “(5.1.1.1.2). Buddha Tabipler Kralıdır” metaforu şu şekilde ele alınmıştır: eñ kénki etözüg élinteçi yég üstünki otaçılar iligi agulug okug tartdaçı erür men (Berliner Turfantexte III: 520-23). “En sonundaki vücudu iyileştirici (kelime anlamı yetiştirici) mükemmel üstün tabipler kralı (ve) zehirli oku çekip çıkaracak olan benimdir.”

Bağlamdan bakıldığında cümlenin öznesi Buddha'dır. Örnekteki *aguluğ ok* 'zehirli ok' ifadesi ise 'günah' için kullanılmaktadır. Günah soyut bir kavram iken *ok* gibi bir nesne ile kavramlaştırılmakta ve sonuç olarak "günah zehirli oktur" (< günah nesnedir/şeydir) ontolojik metaforu meydana gelmektedir. Okla yaralanan insana eski dönemlerden itibaren tabipler ya da doktorlar müdahale ederler. Zaten *otaçılar iligi* 'tabipler kralı' ifadesi Buddha'nın 'tabiplik' sıfatını, üstelik tabiplerin tabibi, yani kral tabip olduğunu göstermektedir. "Buddha tabipler kralıdır" metaforu Buddha'nın canlı varlıkları 'kurtarma' yolunda ne derece yetkin olduğunu vurgulamaktadır. (s. 194)

Beşinci bölümden sonra "Buddhist Metaforlar Dizini (Kaynaklara Göre)" yer almaktadır. Dizinin, çalışmada geçen metaforların 'hedef alanlarına' göre hazırlanması sebebiyle bu kısmın bir 'hedef alan dizini' olarak da dikkate alınabileceği yazar tarafından önsöz kısmında belirtilmiştir. (s. 12)

"Kaynaklar" bölümü ile eser biter. Eserin başında yer alan Konu Külliyatı ve Kısaltmalar başlığında belirtilen kaynaklar, Kaynaklar kısmında tekrar belirtilmemiştir.

Her dilin kendi renk tonunu açığa vurmada ve konuşanlarının düşünce dünyalarını yansıtmada önemli bir yere sahip olan metaforların, Türkleri büyük bir Budist külliyat oluşturmaya sevk edecek kadar tesiri altına alan Budizm'in ve Budist kültürel kavramlarının ışığında, modern dilbilimi metotlarına dayandırılarak oldukça detaylı bir biçimde incelendiği eser ile Türkoloji dünyası büyük kazanımlar elde etmiştir.

**Zsuzsanna Gulácsi. Mani's Pictures: The Didactic Images
of the Manichaeans from Sasanian Mesopotamia to Uy-
gur Central Asia and Tang-Ming China, Brill, Leiden-Bos-
ton 2015, ss. 535, ISBN: 978-900-42-0912-1**

Münevver Ebru ZEREN

Haliç University (İstanbul/Turkey)

E-mail: ebruzeren@yahoo.com

Maniheizm, III. yüzyıl ortasında Sasani egemenliğindeki Babil'de yaşayan Mani tarafından prensipleri ortaya konmuş, Avrupa'dan Çin'e kadar yayılarak bir dünya dini olmaya hak kazanmasının ardından günümüzde kaybolmuş olan İran kökenli gnostik ve senkretik bir dindir. Mani, peygamberi olduğunu bildirdiği dini yaymak ve ona himaye sağlamak amacıyla bizzat misyonerlik faaliyetlerine girişmiş ve bu faaliyetler kendisinden sonra gelen halefleri *Mâr* unvanlı üst düzey Maniheist rahipler tarafından devam ettirilmiştir. Maniheizm, III. ve VI.-VII. yüzyıllar arasında Roma ve Bizans döneminde (Puech 1949: 148-149; Güngör 1988: 148-149), sonraki dönemde yapılacak araştırmaların 'Batı Maniheizmi' adı altında sınıflandırılacağı Avrupa ve Kuzey Afrika'ya yayılmıştır. Doğuda ise III. ve X. yüzyıllar arasında, özellikle Sasani ve Abbasî dönemlerinde öncelikle Türkistan'da yayılmış, Maniheistler, sonradan Maniheizm'i Türkler arasına yayacak

olan Soğdlular'ın yaşadıkları Semerkand'ı merkez olarak kabul etmişlerdir (Güngör 1989: 89-90). VII. yüzyılda gerçekleşen Maveraünnehir'deki Arap fetihleri sonucunda ise, başta Soğdlular olmak üzere bu bölgeden kaçan Maniheistler'in Tanrı Dağlarına yerleşmeleri ile Tang Dönemi Çin'in başkentleri olan Ch'ang-an ve Lo-yang'da Soğd yerleşimleri oluşmaya başlamıştır (Clark 2000: 83).

Doğu Maniheizm'i, asıl himayesini VIII. yüzyıl ortasında bu dini benimseyen Uygurlar'da bulmuştur. Maniheizm, Orhun Uygur Devleti'nin 840 yılında yıkılmasından sonra Uygurlar'ın yerleşerek yeni devletler kurdukları Turfan ve Kansu'da XI. yüzyıl başlarına kadar yaşamıştır. Maniheizm, Uygurlar'ın Çin karşısında oldukça güçlü oldukları Tang hanedanlığı döneminde Orhun Uygur Devleti yıkılana kadar yaşamaya devam etmiştir. Bu olayın ardından Çin yönetiminin eziyetlerine maruz kalan Maniheistler, Güney Çin'de Fujian (Fukien) bölgesine yerleşerek Song (960-1279), Yuan (1271-1368) ve Ming (1368-1644) hanedanlığı döneminde, IX.-XVII. yüzyıl arasında dinlerini sürdürmeyi başarabilmişlerdir.¹ Sonuç olarak, Mani'nin tek başına kurduğu bu din, evrensel dinlerin var oldukları topraklarda ve onların baskılarına rağmen 1400 yıl boyunca ayakta kalmayı başarmıştır. Türkler (Toharistan Türkleri, Çigiller, Karluklar, Basmiller ve Uygurlar) arasında (Esin 1972: 201-202) ilk olarak Yedisu ve Argu bölgelerinde yeşeren (Klyastornyj 2000: 374) ve en azından hükümdar ve üst düzey devlet görevlileri tarafından 400 yılı aşkın bir süre benimsenmiş olan Maniheizm, Türk kültüründe ilk kez din ve devlet kurumlarının ayrılması ile dinî teşkilatlanmanın ortaya çıkmasının yanı sıra edebiyat ve sanat (resim, minyatür, hat, tezhip ve ciltçilik gibi kitap sanatlarında) alanlarında önemli etkiler bırakmıştır.²

Mani'nin dinini tanıtmak, yaymak ve bozulmasını önlemek amacıyla bizzat yedi kitap yazdığı bilinmektedir. Maniheizm'in ana kaynaklarını oluşturan bu kitaplardan sadece Sasani kralı I. Şapur adına yazdığı *Şapûrâkan* adlı eser, devlet

¹ Maniheizm'in Çin'de yayılması hakkında daha detaylı bilgi için bk. Lieu 1985.

² Maniheizm'in Uygur Kültürü üzerindeki etkileri için bk. Zeren 2015.

dili olan Farsça olup diğerleri Mani'nin ana dili olan Süryanîce yazılmıştır (Burkitt 1922: 266).³ Daha Mani'nin zamanında yakılan bu kitaplardan bazıları, halefleri tarafından istinsah edilen ve farklı dillere tercüme edilen kopyalarından kalan fragmanlar sayesinde günümüze ulaşabilmiştir. Ancak daha da ilginç, Türk-İslâm edebiyatında hat ve resim sanatında sanatçılığıyla ün yapmış olan Mani'nin, dinini öğretmek için görsel vasıtaya başvurmuş olmasıdır. Nitekim günümüze en çok Uygurlar'dan miras kalan Maniheist külliyatta, İslâm minyatür sanatının öncüleri olan, son derece güzel bir üslup ve canlı renklerle yapılmış minyatürler, Mani'den sonra bu geleneğin devam ettiğine tanıklık etmektedirler. Ancak Maniheizm'in kaynaklarında bahsedilen Mani'nin sadece resimlerden oluşan kitabı Arjang'ın neye benzediği ile Mani'nin öğretisinde resimlerini ne amaçla kullandığına ilişkin sorular, şimdiye kadar Maniheist sanat konusunda yapılan çalışmalarda en büyük katkıyı gerçekleştirmiş olan GULÁCSI'yi bu kitabı yazmaya yöneltmiştir diyebiliriz.

Uygur Maniheist sanatı konusunda iki önemli eser sahibi olan GULÁCSI, ilk olarak 2001 yılında *Manichaeen Art in Berlin Collections: A Comprehensive Catalogue* başlığı altında Berlin Asya Sanatı Müzesi'nde (Museum für Asiatische Kunst) yer alan Maniheist Uygurlar'a ait duvar, kâğıt ve kumaş üzerine yapılmış Maniheist sanat eserleri katalogunu yayınlamıştır. Eserleri görselleri, fizikî ve üsluba ilişkin özellikleri ile bir arada buldukları metinlerle ilişkilendirmek suretiyle tespit ettiği konuları sınıflandırarak derlemiştir. 2005 yılında yayınladığı *Mediaeval Manichaeen Book Art: A Codicological Study of Iranian and Turkic Illuminated Book Fragments from 8th-11th cc. East Central Asia* adlı kitabında ise Maniheist minyatür örneklerini özellikle üslup açısından inceleyerek 'Batı Asya' ve 'Çin' etkileri altında gelişen özellikleri tespit ederek sınıflandırmıştır. Yazar, bir üçlemenin son kitabı olarak değerlendirebileceğimiz tanıtacağımız bu eserinde ise, adından da anlaşılacağı üzere Mani'nin resim sanatını Sasani, Uygur ve Çin dönemi örnekleri üze-

³ Diğer altı eserinin farklı dillerde çeşitli adları olup en bilinenleri minyatürleriyle ünlü *Arjang*, *Kephalia* (Farsça *do bun* 'iki kök'), *Devler Kitabı*, *Sırlar Kitabı*, *Kitapların Kitabı*'dir. Bazı araştırmacılar ise Çin, Batılı ve İslâmî kaynaklara göre Mani'nin elinden çıkan ve Maniheizm kutsal kitap külliyatını (canon) oluşturan ana eserlerine Mani'nin yazdığı küçük eserleri de dâhil ederek, dokuz adet olduğunu bildirmektedir (Clark 1997: 91-92).

rinden dinini öğretmek amacıyla nasıl kullandığını araştırmıştır. Sadece Maniheizt sanat eseri örneklerini inceleyerek ulaşılan kısıtlı içerik bilgisini Maniheizt ve hatta anti-Maniheizt metinleri çözümlemek yoluyla aşmak mümkün görünmektedir. Sadece bu şekilde sanat eserlerinde yer alan motiflerin neyi veya kimi temsil ettikleri, ancak bu metinlerde verilen bilgiler ile ortaya konulabilir. Sonuç olarak, yazarın 10 yıllık özverili araştırmasının ürünü olan eser, ‘teşekkür’ yazısında (s. ix-xi) görüldüğü üzere, içinde Maniheizm ile ilgili farklı dillerdeki metinleri çözümleyen dilbilim, dinler tarihi ve edebiyat uzmanlarının yer aldığı büyük bir ekibin desteğiyle oldukça bilimsel ve sistemli şekilde ortaya çıkmıştır. Yazar, bu başarılı çalışmasını Maniheizt metinler konusunda ona ilk olarak ilham veren Eski Orta ve Uzak Doğu dinleri konusunda uzman olan müteveffa âlim Michel TARDIEU’ye ithaf etmiştir.

Eser, temel olarak ilki metin, ikincisi sanat eseri örneklerini ele alıp değerlendiren iki ana kısımdan ve 6 bölümden meydana gelmektedir. Eserin “Giriş” kısmında (s. 1- 19) ise yazar, Maniheizm’in kısa tarihi ve kaynaklarına değinmesinin ardından Mani’nin sanatçılığından ve onun adeta efsane haline gelmiş olan ‘Resimler Kitabı’ndan bahseden kaynakları incelemiş olan araştırmalardan ve Maniheizt sanat alanında yapılan çalışmalardan bahsetmektedir. Ayrıca Mani’nin bizzat yaptığı resimleri dini öğretisini tanıtmak ve yaymak için öğretici (didaktik) biçimde kullanmasını desteklemek amacıyla Japonya, Doğu Türkistan, Gandara ve Dura-Europos’da Budizm ve Hıristiyanlık dinlerinde resimlerle hikâye anlatımına ilişkin görsellere yer vermiştir.

Esere konu olan araştırmanın yapısının ve yöntemlerinin tanıtıldığı giriş bölümünün devamında kaynaklar yazılı ve görsel olmak üzere listelenmiştir. “Öğretici Maniheizt Sanat” konusunu ele alan yazılı kaynaklar içerdiği metinler açısından üç bölümde değerlendirilmiştir:

1. Mani’nin dinini öğretme amacıyla kullandığı ‘Resimler Kitabı’ veya diğer tür sanat örnekleri hakkında bilgi veren metinler.
2. Maniheizm’de sanat ile öğretim uygulamaları hakkında bilgi veren metinler.
3. Sanattan bahsetmeyen Erken Maniheizt öğretisi hakkındaki metinler.

Eserde incelenen Maniheist öğretiyeye ait görsel kaynaklar ise VIII.-XI. yüzyıl arasına tarihlendirilen Doğu Türkistan Uygur Sanatı ile XII/XIII.- XV. yüzyıl arasına tarihlendirilen Güney Çin'deki Song, Yuan ve Ming hanedanları dönemi buluntularından oluşmaktadır. Bunlar sadece resimlerden oluşan kitaplara ait kâğıtlar, duvar resimleri, duvara asılan rulo şeklinde tomarlar, heykeller, çift taraflı keten bayraklar ve minyatürlerdir. Ayrıca yazar, 'adlî sanat tarihi' olarak adlandırdığı, Maniheist metin ve sanat örneklerini sistemli bir şekilde analiz etmek suretiyle günümüze sadece fragmanlar olarak gelen sanat eserlerinin eksik kısımlarının dijital olarak nasıl tamamlanacağından örnekleriyle bahsetmektedir. Giriş bölümü, kitabın teması olan 'Öğretici Maniheist Sanat'a ilişkin terimlerin açıklanması ile son bulmaktadır.

Eserin "Öğretici Maniheist Sanat Hakkında Yazılı Kaynaklar" başlıklı ilk ana kısmında (s. 21-204) kaynak niteliğindeki 35 metin, Maniheizm'in yayıldığı coğrafî bölgeler ve geçirdiği tarihî dönemler temel alınarak dört grup altında (s. 23, Tablo 1) incelenmiştir. Birinci kısım, her biri bir gruba denk gelecek şekilde dört bölümden oluşmuştur. İlk bölüm (s. 25-65) Roma, Bizans ve Abbasî dönemlerinde, III.-X. yüzyıllar arasında Kıptî, Süryanî, Grek ve Arapça dillerinde yazılmış olan 8 metne yer vermiştir. İkinci bölüm (s. 66-111), aynı yüzyıllarda İran ve Batı Türkistan coğrafyasında Partça ve Orta Farsça dillerinde yazılmış ve ardından kopyalanmış olan Uygur dönemine ait 7 metni değerlendirmiştir. VIII.-XIII. yüzyıllar arasında Doğu Türkistan ve Çin'de yazılmış olan birinci, ikinci ve üçüncü dereceden kaynakları oluşturan, 3 Tang, 1 Uygur ve 2 Song döneminden kalan 6 metin de üçüncü bölümün (s. 112-154) konusunu oluşturmuştur. Dördüncü bölümde ise Maniheizm dönemi sonrasında yazıldığı için hepsi üçüncü derecede kaynak olma özelliği teşkil eden, XI.-XVII. yüzyıllar arasında Arapça, Farsça ve Çağatayca ile yazılmış olan 14 İslamî dönem metni değerlendirilmiştir.

Eserin birinci kısmında yer alan her metin incelemesinde yazar, metnin yer aldığı eseri tanıtmalarının ardından Maniheist sanat hakkında geçen paragrafları İngilizce tercümesi ile aktarmıştır. Ardından metnin içeriğinde Maniheist sanat hakkındaki bilgileri değerlendirmiştir. Her bölümün sonunda bu bilgileri, Maniheist resimlerin söz konusu dilde İngilizce hangi kelime karşılığı ile tanımlandığı, kime atfedildiği, muhtemel tarihleri, şekil ve görünümünün nasıl olduğu, hangi

temaları içerdiği ve ne amaçla kullanıldığı başlıklarını içeren bir tabloda (s. 46-47, 96-97, 129-130, 185-186) özetlemiş ve bu altı başlık altındaki bulguları karşılaştırmalı olarak analiz etmiştir. Böylelikle her coğrafi bölge ve dönemde Mani'nin ve haleflerinin Maniheist sanatı, dini öğretiyi yaymak ve açıklamak için nasıl bir yol izlediklerine ilişkin metin fragmanlarında yer alan dağınık ipuçları, ilk kez titiz bir yöntem ile derlenmiş, yorumlanmış ve sanat eserlerini daha iyi anlamlandırmaya hazır hale getirilmiştir.

Eserin Maniheist sanat eserlerini inceleyen ikinci kısmında (s. 205-489) da benzer şekilde sistemli ve analitik bir yöntem izlenmiştir. 'Öğretici Maniheist Sanat'a dair 40 resim, bulunduğu coğrafi bölgeler ve muhtemel tarihleri göz önüne alınarak üç grup altında (s. 207, Tablo 11) değerlendirilmiştir. İlk grup, Batı Asya bölgesinde III.-X. yüzyıllar arasında Sasani, Roma, Bizans, Emevî ve Abbasî dönemlerindeki eserler için ayrılmıştır. Ancak yazılı kaynaklar söz konusu coğrafya ve dönemde konuya ait resimlerin var olduğu bildirmekle birlikte bu grup altında günümüze kadar gelen hiç bir resim örneği bulunamamıştır. Doğu Türkistan'da Uygur dönemine tekabül eden IX.-X. yüzyıllara ayrılan ikinci grup altında 29 resim (5'i resimli kitap, 1'i duvar resmi, 7'si rulo tomar, 8'i bayrak ve 8'i dua kitaplarından kalan minyatür parçaları) değerlendirilmiştir. Son olarak XII.-XVI. yüzyıllar arasında Doğu Asya'da Song dönemine ait 1 tomar, Yuan ve Ming dönemlerine ait 7 tomar, 3 heykel olmak üzere toplam 11 resim, üçüncü grubun inceleme konusunu oluşturmuştur.

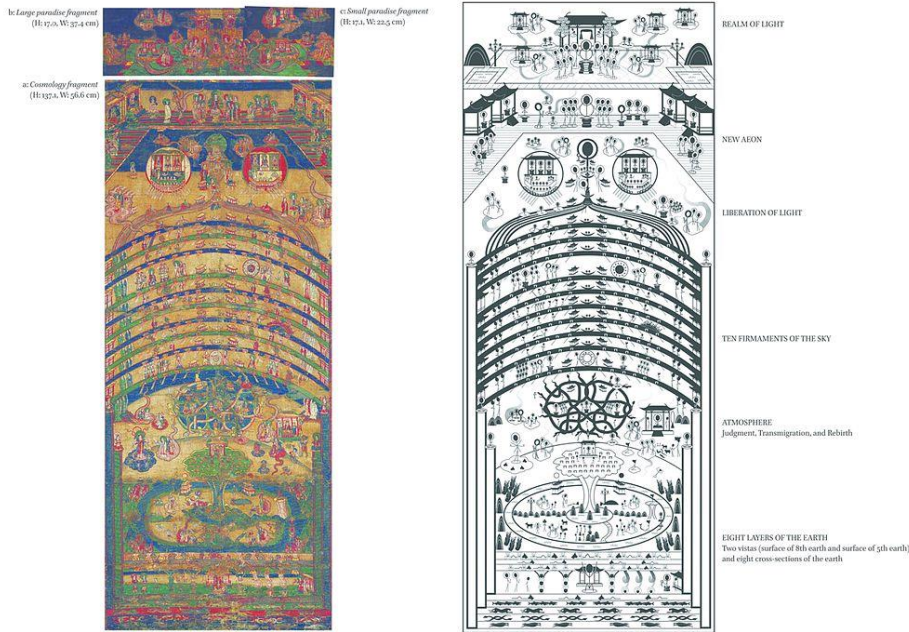
Eserin ikinci kısmında Öğretici Maniheist sanat eser kalıntıları, iki farklı açıdan incelenmiş ve yorumlanmıştır. Beşinci bölümde (s. 209-312) eserlerin maddî nitelikleri (nasıl bir objenin parçası olduğu, hangi maddeden, ne şekilde yapıldığı) yazılı kaynaklarda yer alan ilgili atıflarla karşılaştırılmak suretiyle değerlendirilmişlerdir. Örneğin, Tablo 5/1'de (s. 210), yazılı kaynaklardan tespit edilen resimli tomar, ahşap panel, duvar resmi, duvara asılan tomar ve heykel biçimleri, mevcut sanat eserleri kalıntılarında görülen yatay resimli tomar, yatay resimli kitap (codex), duvar resmi, heykel, bayrak, minyatürlü kitap ve minyatürlü pustaka biçimleri ile eşleştirilmeye çalışılmıştır. Bu eserlere ilişkin daha detaylı analiz, metinlerde geçen beş ana biçimi, bahsedildiği 25 yazılı kaynak ile eşleştiren Tablo 5/2 (s. 212) ile devam etmiştir. Son olarak Tablo 5/3'te (s. 212-

213) ikinci kısımda, ele alınan 40 resim, 6 çeşit objenin parçası olarak 9 farklı biçimde gruplanarak ve hangi sahneleri temsil ettikleri belirtilerek değerlendirilmiştir. Bu grupların ele alındığı her alt bölümde ilgili görsel kaynaklar detaylı olarak tanıtılmış ve bazı eserlerin dijital ortamda yeniden oluşturulmuş taslaklarına yer verilmiştir.

İkinci kısım içinde yer alan “Konu Repertuarı ve İkonografi” başlıklı altıncı ve son bölüm (s. 313-489) GULÁCSI'nin cevabını aradığı soruların yanıtını vermeye çalıştığı, eserin en önemli ve özgün bölümünü oluşturur. Yazar, öğretici Maniheist sanat eserlerinin yazılı ve görsel kaynaklarda geçen kanonik temaları, düalizm, soteriyoloji ('kurtuluş bilimi'), profetoloji ('peygamberlere ilişkin bilim'), tanrıbilim ('teoloji'), kozmoloji, eskatoloji, mitik hikâye ve polemikler olarak belirlemiş ve karşılaştırmalı olarak Tablo 6/1, s. 314'de listelemiştir. Tablo 6/2 s. 316'da ise söz konusu 40 resimden 22'si 30 farklı kaynaktan geçtiği haliyle 7 tema ve 14 konu altında sınıflandırılmak suretiyle konu repertuarı oluşturulmuştur. Tablo 6/3, s. 317'de verilmiş ikinci bir konu repertuarı ise, sanat eseri kalınlarını temel alarak oluşturulmuş, toplam 40 resim 5 tema ve 15 konu altında gruplandırılmıştır. Bu bölümde her tema altında yer alan resimler toplu halde verildikten (Şekil 6/1, 6/13, 6/23, 6/35, 6/48) sonra oldukça özgün ve faydalı bir yöntem uygulanarak resimlerin teker teker analizine geçilmiştir. Yazarın resmin niteliğine göre bir veya bir kaç aşamada gerçekleştirdiği ve 'görsel sentaks' olarak adlandırdığı analizde, öncelikle resmin içinde yer alan motifler ve bu motiflerin gruplanmasından oluşturulan alt sahneler tespit edilerek tematik yapı ortaya konmuştur. Anlatı sahneleri içeren resimlerde analiz devam ettirilerek eserin fragmanı veya dijital olarak restore edilmiş görüntüsü üzerinde alt sahneler numaralandırılmış ve anlatım sırası tespit edilmiştir.

Maniheist sanat konularının çoğu, yazarın Uygur Maniheist eserlerini incelediği *Manichaeen Art in Berlin Collections* adlı eserinde geçmekle birlikte, bu eserde Çin dönemi buluntularının da yer alması ve yazılı kaynaklardaki bilgilere dayanan çıkarımlar sayesinde yeni temalar ve konular tespit edilmiştir. Ayrıca GULÁCSI, yazılı metinlerin yanı sıra Uygur ve Çin dönemi buluntuları içerik ve ikonografi olarak karşılaştırmak suretiyle, Uygur Maniheist resimlerindeki bazı figür, motif, hatta sahnelerin kimi, neyi, hangi hikâyeyi resmetmiş olduğunu, Hz.

İsa temsili örneğinde görüldüğü üzere (Şekil 6/30) ortaya koyabilmiştir. Yazarın son bölümdeki en derin analizi, aynı zamanda eserde yer alan en önemli buluntulardan biri olan Güney Çin’de XIII.-XIV. yüzyıllar arasına tarihlendirilen ve günümüzde Japonya’da özel bir koleksiyonda yer alan duvara asılan tomar biçimindeki üç parçalı resim (Şekil 5/14) üzerindedir (s. 436-477). Kozmoloji teması altında ‘Evrenin Yapısı’ konusu adıyla incelenen resim, yazılı kaynaklar tarafından açıklığa kavuşturulan Maniheist evren tasavvurunu en ince detayları ile tasvir etmiştir. Kanaatimizce eserin izini sürdüğü ‘Öğretici Maniheist Sanat’ın şaheseri olan bu resmi GULÁCSI, Işık Âlemi, Yeni Ebediyet (New Aeon), Işığın Kurtuluşu, Gökyüzünün 10 katı, Atmosfer ve Dünyanın 8 katmanı olmak üzere 6 alt sahneye ayırarak mercek altına almıştır (**Resim 1**). Mani’nin öğretisini yayarken yazı ve resmi bir arada kullanma geleneğini yüzyıllar sonrasında sürdüren bir örnek olması açısından dikkat çeken bu resim, aynı zamanda ortaya çıkmasından bu yana Maniheizm alanında tartışılan birçok konuyu aydınlatmada ilham verici olmuştur.

Resim 1

Mani'nin Kozmolojisini Tasvir Eden İpek Üzerine Resim Tomarı ve GULÁCSI tarafından alt sahnelere ayrılarak yapılan analiz taslağı, XIII.-XIV. yüzyıl, Özel Koleksiyon, Japonya (Gulácsi, BeDuhn, <http://www.bulletinasiainstitute.org/abst/vol25/Gulacsi.html>)

Eserin Sonuç bölümünde (s. 490-504), yazar araştırması sonunda elde ettiği "Öğretici Maniheist Sanat Corpus'u üç grup altında sınıflandırmıştır (Tablo 7/1, s. 493):

1. Kanonik resimlerin tümü (Mani'nin Resimler Kitabı'nın resimleri ile onların çağdaş ve sonraki dönem kopyaları).

2. Kanonik olmayan öğretici resimler (Mani'nin ölümünden sonra ortaya çıkan ve Mani'nin ikonları, Mani'nin hayatından sahneler gibi yeni konular içeren resimler).

3. Kanonik resimlerin değiştirilmiş halleri (kanonik resimlerin kanonik olmayan sanat objeleri üzerine uygulanması şeklindeki hâlleri).

Bu sınıflamaya göre eserde incelenen 40 resimden sadece 5 tanesi ilk gruba ait iken, 9 tanesi ikinci grup ve 26 tanesi üçüncü grup altında toplanmıştır. GULÁCSI, eserini sonlandırırken, öğretici dinî sanat alanında bir ilk olan bu corpus'un, özellikle Asya kıtasında Maniheizm ile birlikte yaşayan diğer dinlerde nasıl karşılık bulduğu, bu dinler ile Maniheizm arasında, soteriyoloji, eskatoloji, kozmoloji gibi konuların sanata yansımada nasıl bir etkileşim ve benzerlikten bahsedilebileceği gibi gelecek araştırmalara ilham vermesini ümit ettiğini dile getirmiştir.

Maniheizm'de sanatın, dinî öğretinin vazgeçilmez bir yöntemi olduğu gerçeğini, yazılı ve görsel kaynakları kullanarak disiplinlerarası ve analitik bir çalışma ile doğrulayan ve bu sanata ilişkin corpus'u oluşturan eseri için GULÁCSI'yi tebrik eder, gelecek çalışmalarını heyecanla beklediğimizi ifade etmek isteriz.

Kaynakça

BURKITT, F. C. (1922). "The Religion of the Manichees", The Journal of Religion, 1/3: 263-276.

CLARK, L. (2000) "The Conversion of Bügü Khan to Manichaeism", Studia Manichaica (IV. Internationaler Kongreß zum Manichäismus, Berlin 14-18 Juli 1987), Ed. R. E. EMMERICK, W. SUNDERMANN, P. ZIEME, Akademie Verlag, Berlin: 83-123.

ESİN, E. (1972). "İslâmiyetten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı", İslâmiyetten Önceki Türk San'atı Hakkında Araştırmalar, Türk Kültürü El Kitabı, C. II, Kısım I/a, Ed. H. İNALCIK et al, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul: 182-243.

GÜNGÖR, H. (1988). “Maniheizm”, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5: 145-166.

GÜNGÖR, H. (1989). “Orta Asya’da Mani Dininin Yayılması ve Türk Kültürüne Etkisi”, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6: 81-94.

KLYASTORNYJ, S. G. (2000). “Manichean Monastries in the Land of Argu”, Studia Manichaica (IV. Internationaler Kongress zum Manichäismus, Berlin 14-18 Juli 1987), Ed. R. E. EMMERICK, W. SUNDERMANN, P. ZIEME, Akademie Verlag, Berlin: 374-379.

LIEU, S. N. C. (1985). Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China: A Historical Survey, Manchester: Manchester University Press.

PUECH, H. C. (1949). Le Manichéisme, Son fondateur, Sa doctrine, Paris: Civilisations du Sud.

ZEREN, M. E. (2015). Maniheizm ve Budizm’in Uygurların Kültür Hayatına Etkileri, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)